

В. Марська

Буря
над Львовом

diasporiana.org.ua

В. МАРСЬКА

БУРЯ НАД ЛЬВОВОМ

ПОВІСТЬ У ДВОХ ЧАСТИНАХ

diasporiana.org.ua

1952

ВИДАВНИЦТВО „КИЇВ“ ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

"K Y I W", 859 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.

Printed by "AMERICA"—317 N. Franklin St., Phila. 23, Pa.

І. ЧАСТИНА

ВЕЧНА ВОСЕНИ

Друге видання

1.

Косів переповнений був літниками. Мариво недалекої, хоч завжди ще непевної війни не встоялося перед чарами серпня в Косові, садовини, що наливається соками, купелів у теплій, як нагрітій, річці, перед чарами повного дозвілля, здалеку від людних, гамірливих курортів, що цього року стояли пустою. Косів був переповнений.

Оксана довідалась про це ще в автобусі, а заїхавши на косівський ринок, даремне шукала візника, що завіз би її до якогось із знайомих пансіонів. Пансіони, казав малий гуцульський хлопчина, що занявся її валізками, були повні до останньої кімнати, до останнього ліжка.

Врешті, аж надвечір, таки знайшовся візник. Він погодився дати Оксані ночівлю в себе, на далекому Городі, а вранці вона піде шукати собі хати.

Перебувши ніч у задній, задушливій комірці зайнятої літниками хатини, Оксана вибралася з трохи важким серцем на розшуки.

Йшла поволі шляхом, наближаючись то віддаляючись від річки, що пливе мілко й спокійно, а там, унизу, несподівано зривається гамірливим водопадом, переходить у прозоро-зелену глибіню, щоб розприскуватись знову об гранітні скелища Великого Гуку.

Вступала у кожний двір. Усі пансіони, всі великі дома, спереду і з боків обвішані бальконами, усі міщанські домки — все було зайняте. Скрізь повно було жінок у шортах і довгих, по землю, пляжових сукнях, чоловіків у піжамах, у коротких, по коліна, тирольських штанах, або просто таки в купальних штанцятах, дітей півроздягнутих або й зовсім голих. Усе це грілося на лежанках у городцях, на бальконах, ішло по вулиці з купальними плащами й пляжовими торбами в руках або обвантажене садовиною. Садовини було тут ціле море: в придорожніх садах підперті тичками дерева вгиналися від золотих грушок і дорідних, вже злегка позолочених ренет, понад плотами звисало обліплене ряними волоськими горіхами галуззя величезних темнозелених дерев, на південних стінах хат бриніли соками китяги

винограду. Садовина лежала великими купами на візках, на столах вуличних торгівців. „Так“, — думала Оксана, втягаючи разом із поранковим гірським повітрям запах садівини — „це і є Косів“. Та над'їхав великий автобус і туман куряви й смороду бензини покрив собою все. „Так, це є Косів“ — зідхнула Оксана, згадуючи, що тут завжди так було.

Серед вулиці, залитої всіми цими міськими людьми, дивно вражали гуцули. Вони йшли групами по двоє-трьох або одинцем, з бесагами на плечах, з невідмінною люлькою в зубах, вони їхали на малих возах або йшли коло коней — чорні від сонця, у пущених верх холошнів зайалозених сорочках без усяких прикрас, жінки у темних фотах і з головами, пов'язаними хусткою, як у мороз, часто з кожушиною, верх волосом, на плечах. Щоденне життя господарів гір зустрічалось тут з дозвіллям міщухів, та не було між цими двома світами ніякого зв'язку. Пливли один попри одного, незрозумілі один одному й чужі.

Дійшла отак до нового бетонового мосту. Проти нього здіймався претенсійний у своїй гіпермодерній простоті портик новозбудованого солякового закладу. Там далі було вже місто, звичайне галицьке містечко — дарма, що за його провулками, серед садів, вигідно розклалися у сонці міщанські чисті хати, де завжди можна було знайти пахучу васильками кімнатку. Оксана повернулася, побачила гори — і рішуче пішла назад.

Був уже полудень, як найшла собі притулок у великому, зверху грандіозному, а всередині облупленому будинку колишнього комфортного пансіону „Уршуля“, проданому недавно з ліcitaції. Попередній власник зарані продав свою обстановку, й Оксана найшлася в кімнаті, де не було нічого, крім простого соснового ліжка, стола і двох стільців — на одному з них містився й цілий невибагливий умивальник. Проте, з великого венецького вікна видно було соняшні галяви й темну стіну лісу на Михалкові, а зелена фоя, що її принесла услужлива гуцульська дівчина Тетяна оповила кімнату свіжим, терпким пахом лісу й гір.

Жила перші дні у великому півзруйнованому-півзамешкалому незнайомими домі, як колись на чужині з батьком у готелі, до якого тільки що заїхали. І тут люди з'являлись і знову зникали, лише виїнятковно зупиняючись на довше. Оксана минала їх у коридорі, зустрічала в городі, бачила увечері на кухні, куди заходила за гарячою водою — і ні з ким не розмовляла, ні з ким не знайомилася. Це давало

почуття чудової загубленості в юрбі чи заблуканості в малому ліску, що з нього завжди можна було знайти вихід, якби захотілося.

Не хотілося. Пів дня проходило над річкою. Зараз по сніданні накидала поверх купального костюму довгий купальний плащ і збігала попри кухню в сад і над річку. Стежка між бур'яном і кропивою бігла просто в воду. Нешироким бічним річищем брела на середину річки, на природну пляжу з ріняків і піску, що жовтів на сонці. Там, вгору рікою, зовсім недалеко, спиналися стрімкі скелі, обвішані, як гронами, людськими тілами в усіх відтінках бронзового кольору. Всі вони були звернуті туди, у протилежний бік, до подовгуватого басейну, в який щохвилини кидався хтось із природної трамполіни — високої скелі.

Оксана не йшла туди, між цю молоду косівську компанію. Вже радніше сходила вниз річкою до великих каменюк за кладкою, де купалися старші і де матері всаджали дітей, як у нагріті ванни, в малі вижолобини при березі. Та найрадше таки пляжувала сама. Могла б у безконечність лежати на сонці, її матова шкіра мала вже від природи більше відпорності на соняшне палюче проміння, а до того вона встигла вже у Львові на купальні засмалити її трохи. А потім приходила купіль — купіль в по-гірському освіжливій, а вже нагрітій косівським сонцем Рибниці, найчарівнішій річці світу.

А проте купіль і пляжування мусіли колись кінчатися — і тоді самота не завжди була добра. Бракувало товариства до прогулянок. Відбувала їх сама, шляхом на Жаб'є, між горами, що розкривали щораз нову панораму і манили вперед, вперед. Це було гарно, а проте кур'ява з великих автобусів затруювала всю радість. З тугою дивилася на гори, не зважаючись запускатися в них одинцем. Тому зраділа, найшовши собі компанію.

Зустріла їх на вулиці, як верталися з купелі, з горішньої течви річки. Нікому, хто побачив уперше цю жваву пару, не прийшло б на гадку, що це батьки дорослих дітей, відомі, такі вже у літах, громадяни. Вона — повна й струнконога, під великим пляжовим капелюхом, він — худорлявий, виспортований і червоний на виду, як свіжоспечений рак, у синій, смугастій піжамі, — робили враження пари гльобтротерів, що спинилися на хвилину в галицькій купелевій закутині. Та й справді, ця пара від років, відколи його передчасно пенсіонували, мандрувала по світі, перебуваючи то в сина в столиці держави, то в заміжній дочки в провін-

ційному містечку, то закордоном. Безжурні й повні гумору, вони щораз молоднішали.

— Молодичко! — гукав доктор Равчак здалеку до Оксани, що верталася з крамниці, обвантажена продуктами. — Що ти тут робиш, звідки взялася? (тикав їй за звичкою говорити так молодим жінкам).

— Я тут чотири дні. В оцій-о віллі.

— Що? — обурилася пані Люся — чотири дні тут, два кроки від Миронівки і досі ніхто не бачив вас ще там? Що ж ви робите, як харчуетесь? О, бачу, бачу, несете хліб, масло й помідори. Вже знаю: на власному харчі і певно з лінивства й ощадности — недоїдаєте. Гарні вакації!

— Ні, це пахне скандалом! — ствердив доктор. — Занеси, мала, свої харчі до хати і ходи з нами на обід. Ми тут почекаємо. Пані Олеся має сьогодні чудові речі, млинці з рибкою і пиріжки. Це в нас така, знаєш, українська п'ятниця.

Оксана похитала головою:

— Ні, тепер я з вами не піду.

— Без апеляції! А може там (показав головою на віллу за деревами) — може там є хтось, хто тебе тримає?

— Самі жиди й поляки, я нікого не знаю. Але сьогодні я обідаю дома. Прийду до Миронівки, напевно прийду колинебудь.

— Вкручується сіном. Не колинебудь, а сьогодні, розумієш? Подивися, Люсю, як вона похуділа. Ми тебе там відгодуємо. Пані Олеся прийме тебе напевно.

— То вже хіба увечері зайду до вас.

— А на прохід ти з ким ходиш? — спитав доктор, прижмуривши одне око. — Ну, ну, це твоя справа, але як не маєш товариства, то ми пополудні поступимо по тебе, а потім підеш з нами на вечерю.

— О, — зраділа Оксана, — я охоче піду з вами на прохід! Ви тільки закличете мене, будь ласка, звідси, з дороги — о, там моє вікно, — я зараз збіжу вниз.

— Ну, бачиш, таки ми на щось тобі пригодимось, — сказав задоволено доктор. — Не бійся, у нас не буде тобі нудно. Хто є? Побачиш, як прийдеш.

Так Оксана попала зразу у велике товариство. Побачила його в комплекті ще того вечора, коли в товаристві згаданої пари й двох учительок зі Львова прийшла просто з проходу до Миронівки.

Знала віддавна цю віллу, заховану за інші, незначну назверх, з великим городом позаду, де несподівано розгор-

тався чудовий квітник на тлі зеленого килима гори та ясної, береженої лісом, галяви, що її відділяв від городу веселий, затінений потічок.

У великій оскленій веранді і в годі, обведеному гуцульськими лавицями, вже світилося і чекали накриті до вечері столи. Гості вже сходилися, розмовляли стоячи, виходили зі своїх кімнат, збігали згори у гол, надходили з городу. З кухні надійшла господиня, мила, повна, погідна і стримана пані Олеся. Дочка відомого вченого, вихована в патріархальному домі дідів по матері, вона поєднала в собі розум із скромністю і була найліпшою дружиною для свого химерного й талановитого чоловіка. Тепер його тут не було, його саме чекали зі Львова.

Оксана віталася з прокуренткою баньку, Боровською, сивою, хоч молодішою жінкою, яку бачила напередодні виїзду в Жіночому Союзі, з її чоловіком, що робив враження, наче б під своєю поважною міною стримував вибух сміху, з веселим і трохи претенсійно елегантним, в оленячих штанах і шовковій сорочці, директором кооперації Радловичем, тиснула руку якимсь молодим, засмаленим хлопцем, знайомилася з гарною з обличчя, але коротконогою вдовичкою, віднайшла знайому з народної школи дівчину, що виступала тут як дружина директора фабрики в корінній Польщі.

Сидячи за столом господарів на веранді між Радловичем і молодим Равчаком, що в останній мент зійшов униз, поголений і вимитий після прогулянки та рожевий, як молоде поросятко, — легко й зручно відбивала їх наступ і втягала в розмову жінок: трохи насторожену проти нової молоді гості вдовичку, старшу, хмарну вчительку, завжди дискретно стусовану, хоч з природи веселу Боровську, а насамперед господиню, заняту гістьми, а разом із цим уважливу до розмови, до якої докидала рідкі, розумні завваги. Тоді обличчя її оживало і ставало несподівано гарне, що завжди наново дивувало в цієї на перший погляд нецікавої жінки.

Товариство одностійдно рішило, що Оксана похуділа від надміру сонця і, очевидно, від поганого харчу.

— Що така світова пані може собі там зварити! — драгував Оксану Радлович, гордий на винятковій кулінарні таланти своєї молоді і гарної жінки, яку, зрештою, оточував всіма можливими вибагами — і з якою ніколи не проводив разом канікул.

— Сховайте свою злобу для тих дамочок, що з ними танцюєте на файві в Солянках, — заступилася за Оксану Боровська. — Вона працює і не мусить уміти варити.

— Я не вмію варити? — здивувалася Оксана. — Я маю навіть скінчені куховарські курси, як хочете знати. І насправді люблю трохи займатись кухнею. Ніколи не маю стільки фантазії, як тоді, коли втираю жовтки з цукром або приготівляю французьку салатку.

— Чуєте, панство, яке то варення? Жовтки з цукром і французька салатка! І хто, властиво, казав правду? Хто то викручує такі „фрікаси“, як не жінка, що в житті ще не стояла за плитою три години підряд?

— Ну, три години стояти за плитою, то я таки не маю часу і, поправді, не хочу. Хіба оплатиться виварювати й випікати годинами, щоб з'їсти за кілька хвилин? Хіба варто втрачати на це половину життя? Автім, я так люблю такі — як кажете — „фрікаси“, салатки й усяку сировину!

— Так, — вмішалася в розмову директорова, — ви можете любити і цього досить. Але як є родина... Тоді навіть при найкращій кухарці доводиться часом добрій господині посидіти в кухні три й більше годин... Я, наприклад...

Але тут несподівано прийшов з допомогою Оксані Радлович. Він просто перебив директоровій — не терпів її „на перехід“.

— Пані Оксано, я, очевидно, жартував. Я знаю, що ви вмієте і можете все. І шаную вас куди більш за всяку „знамениту господиню“, що з ранку до вечора торочить чоловікові і всім довкола про свої господарські таланти і чесноти.

Всім, а найбільше Оксані, стало ніяково, але пані Олеся загладила суперечку. Вона звернула розмову в інший бік, кажучи Оксані:

— Ви мусите тут у горах таки добре відпочати й відживитися, заки вернетесь до свого заняття. Замість пектися пів днини на сонці, приходьте до нас, до городу. Коли схочете, можете залишатися на обіді, на вечері. У мене стільки городовини, що я не знаю, що з нею робити...

— Панство, ми страшенно марнуємо дорогоцінний час і нагоду, що нам трапилася така гарна молодичка, — підскакував на своєму місці молодий Равчак, коли скінчили вечеряти. — Пропоную: всі на дансінг до Солянок! З чаю резигнуємо. Пані Олеся бере нас під свою опіку.

— Йдіть ви з вашою опікою! — засміялася вдовичка. — Знаємо, яких ви там маєте опікунок! Тільки не вірте, пані, — звернулася до Оксани, — що він буде вас там обтанцювувати. Йде з вами, а тимчасом умовився там з цілою плеядою жидівочок...

— Що? Пані Оксана мала б чекати, щоб її Ромцьо обтанцював? — обурився Радлович. — А я? А Миколка

(показав на Боровського), а доктор — сто раз цікавіший мужчина від Ромця? А наш преміований танцюрист Дада? А тих двадцять п'ять знайомих, що зараз там з'являться і будуть дивитися на нас тим оком, що на пса?

Всі засміялися з його безцеремонної мови, а Оксана сказала:

— Я не збираюся йти на дансінг. Ні сьогодні, ні завтра, ні поки тут буду.

Чоловіки однозгідно запротестували. То був явний саботаж. Нечуване. Немоżliве. А Ромцьо, безнадійно махнувши рукою, вирішив:

— Вона пропаща. Вона закохана!

— О, це було б найгірше, що може нас стрінути, — сказала Оксана несподівано поважно, майже суворо. — Це найзрадливіша самоомана, яку могла придумати людині безоглядна природа.

І, стріпнувши головою, наче б викидала з неї ці думки, докинула вже зі сміхом:

— З цього погляду я на 100 процентів здорова.

— Ані дансінг, ані закохана? — сів знову від здивування Ромцьо. — Вже знаю: це найгірше, що може бути: вона стала феміністкою!

Тепер з черги протестували жінки. Наші „феміністки“ цілком не бояться дансінгів, ні кохання. Досить подивитися на Виділ Жіночого Союзу. А Боровська закінчила дискусію:

— Шкода, що тут між вами нема ні одного порядного мужчини, щоб міг спокусити паню Оксану ще раз піддатися цій зрадливій самоомані...

Несподівано з кутка відізався тонкий Дада:

— Ми тут плетемо всякі дурниці, а тимчасом, хто зна, чи там не проголошено вже війни.

— Війна не спадає так з неба, як тобі оце така блискача ідея на голову, — повчив сестрінка Боровський, — а вакації і є на те, щоб плести дурниці. А втім, війна нам, українцям, не страшна.

— Рація! — погодився Радлович. — Можемо все добути і нічого не маємо втратити.

— Я не боюся війни, тільки вважаю, що тут замало цікавляться політикою, — боронився Дада, — навіть ніхто не питає за газетою...

— ...яку ти завжди забереш собі, і ми мусимо потім чигати коло Солянок на кольпортера, — сказав Радлович і витяг з кишені газету. Те саме зробив Боровський.

— Оксано, як там справується мій первородний? Чи гідно мене заступає? — питався з порога доктор Равчак, що вечеряв у голю.

— Тату, я тебе прошу, чи ти завжди мусиш робити мені конкуренцію? — Мало тобі ще капітанової?

Оксані зараз розказали, що капітанова, молода й темпераментна полька, має свій балькон у сісідньому домі проти балькону Равчаків та що вона перше ходила на проходи з сином, а тепер розмовляє вже на віддаль з батьком.

— Бачите, як вони поводяться, наші чоловіки. А нехай яканебудь пані Ліда поїде автом з поляком — скільки то зараз буде спліток! — завважила Боровська.

— Наші мужчини, — ствердила Оксана, — найгірші спліткарі на світі. Ви хіба цього не знали?

Знову чоловіки підняли гамір, але пані Олеся залагодила все заявою:

— Панство, хто хоче на дансінг, — хай іде, я хочу спочити. А пані Оксані дайте спокій. Не треба на вакаціях нікому нічого накидати.

Товариство провело Оксану до брами її вілли і пішло шляхом далі в сторону міста. Оксана почекала між деревами, поки не змовкли їх веселі голоси, а тоді наново відчинила важку браму і пішла поволі шляхом у протилежний бік.

Шлях, освітлений високими луковими лямпами, стелився перед нею, пустий і рівний, аж до далекого закруту, де внизу шумить водопад під темною стіною гори. Йшли рідкі прохожі, десь уїдливо й тонко брехав собака, в малій хатині при дорозі заплакала, наче знечев'я пробуджена зі сну, дитина. Потім зразу стало тихо, тільки лунко вистукували в тиші дерев'яні зап'ятки її легких черевичків. Глянула на небо. Воно висіло над землею темне і тільки тут та там видвітала на ньому якась самітна зірка. Рідкі світла в хатах, розкинуті по узбіччях гір, виглядали як такі самі зірки, ближчі, жовтіші. Чим, врешті, ближчі нам від зір людські існування, про які ми ніколи не знатимемо нічого?

І раптом Оксана почула, що в ній підіймається якась несамоविта туга, якийсь неспокій, що справляє аж фізичний біль. Що з нею сталося? Що сколихнуло її добру рівновагу? Ніщо. Безжурна й беззмістовна розмова в пансіоні, люди, яких зустріла там, — усе це було аж занадто відоме ще з давніх часів. Це повинно б навіть відпружити — таке перебування в атмосфері заможного дозвілля устаткованих, вдо-

волепих собою і світом людей. Ні, це було в ній самій, щось, як прочуття нещастя, великої невідомої катастрофи.

Дійшовши до звороту, постояла над обривистим берегом шумливої річки (як цей шум втихомирює!) і повернулася шляхом назад, навмисне повільним, розміреним кроком.

2.

Другої днини Оксана пробудилася пізно, від стукоту в двері. Це Тетяна принесла з кухні молоко, дивуючись, що Оксана, така рання пташка, не зійшла по нього сьогодні, як завжди, на кухню, ще як усі в пансіоні спали. Тетяна не спішилася відходити, виймала з-за пазухи й закурювала люльку. Оксана розмовляла з нею, натягаючи піжаму, підбігла до відхиленого вікна і відчинила його навстіж. Але в хату, замість освіжливого вранішнього повітря, вдерлася духота й пилюга, здійнята автобусом, що саме зупинився перед пансіоном і торохкотів мотором. Хтось виходив з автобусу, якісь нові гості приїхали до пансіону.

Ні, справді, сьогодні не хотілося пляжового сонця, сьогодні добре було б полежати десь у тіні, здалеку від куряви шляху і подихати добрим, свіжим повітрям лісу. Згадала Миронівку.

Нашвидку пила молоко, частуючи Тетяну кексами, потім підчісувала узад від чола буйне темне волосся, звиваючи його наверху голови в химерні вузли. Натягала свою щоденну обтислу мальованку, запинаючи дрібні дерев'яні гудзички на малих, якби дівочих, грудях. Готово. Тепер ще чорні окуляри, щоб охоронити очі, і вже можна йти, залишивши Тетяні ключа, хай прибере, як матиме час.

Внизу, у вузькому коридорчику, вона несподівано зустрілася з кимсь, хто йшов нагору. Не знаючи навіть з виду всіх пансіонерових гостей, все ж подумала, що це хтось новий. Він був увесь в дорожній пилюзі і ніс у руках навантажений наплечник. Виминаючи її, сказав „пробачте“ голосом, у якому було щось наче б знайоме. Та, вийшовши на вулицю, залиту сонцем, Оксана зразу ж забула про цю зустріч.

По тому боці вулиці, на лавочці, сиділи, як завжди, гуцули, торгуючи глечиками, дерев'яними цяцьками. Згадала, що вона досі не купила собі запинки до полотняної сукні, зупинилася і стала переглядати крам.

— А це що таке, „шаротка“? — дивувалася вголос. — Це ж не гуцульське, не наше. Це з Закопаного. Що ж ви не виробляєте наших річей, а якісь попсовані, чужі?

— Та й вони наші, — сказав несподівано старший, коренистий гуцул, з западеними, пропизливими очима, — я кажу, що й вони наші, — повторив щераз, глипнувши вбік на свого молодого товариша в цайгових штаних. І докинув із ще більшим натиском: — Я в них живу, то вони й наші.

— Як то, в них живете? То ви не маєте своєї хати?

— Чого ні, хижу то я маю і кусень полонини, але все таки ми в них, а вони тут старші.

Тепер усе вже було сказано ясно, і Оксані залишилося тільки злобно завважити:

— А я думала, що ви в наймах чи в яких приймаках, а ви, кажете, таки свій господар...

Хтось торкнувся Оксаниного плеча. Коло неї стояла пані Олеся. Моргнувши Оксані, вона сказала:

— Ходіть, ходіть, ми там вас уже чекаємо — і потягла її з собою.

Коли вони відійшли трохи далі, вона сказала:

— Ви не розмовляйте отак занадто з першим ліпшим гуцулом. — Цей — з Жаб'я, а там багато з них на службі поліції. Не варт через таку дурницю попасти в халепу.

— Ах, як він мене розсердив! — не могла забути Оксана. — Каже: „Ми в них, вони старші...“

— Щож, нужда до всього людей доводить, а гуцули ще й не звикли важко робити, це ж плем'я артистів.

— Чи і в Косові таке буває?

— Насамперед, у Косові нема гуцулів. Скажіть якому-небудь косівцеві або й кому з Москалівки чи Города, що він гуцул — образиться на смерть. Косівський передміщанин — це окремий капітель. Вони мають свою передміщанську гідність. А втім, не беріть так докладно того, що я казала про гуцулів. Я маю між ними прекрасних приятелів. Прийдуть до мене колись з ліжниками, ті з Шешор або з Яворова, то порозмовляєте з ними.

Минали пансіон, де в городчику пеклися на сонці, на лежанках, молоді жінки, напівроздягнуті, тільки в шортах і з перев'язками на грудях. Шкіра їх тіл і облич, рівно засмалена, нагадувала чорну, розводнену каву. На воротах, недалеко від лежанок, стояв молодий гуцул, обвішаний ліжниками і вів з лежачими якусь жваву, веселу розмову. По афектованій польській мові жінок пізнати було жидівчочок, гуцул відповідав по-своєму.

— Нащо вам ліжники? — запитував м'яко, протягуючи слова. — А постелите їх, май, вашим любасам, аби вам солодко си з ними спало.

— Ах, чи ти слішиш, що он муві, тен чарноокі д'я-
бел? — викрикувала жидівочка і, підносячи понад голову
руки так, щоб її груди ще опукіш виступали під тонюсень-
кою хусткою, заливалася похитливим сміхом.

— Бачите, вони тут усяко промишляють, мали добрих
учительок з Варшави, з Закопаного, — сказала пані Олеся.

Дійшли до Миронівки, і вже вибіг проти них малий
хлопчик, синок удовички (довідалася Оксана), та вчепився
пані Олесі за руку, заглядаючи з-поза неї до Оксани.

За ворітьми пані Олеся сказала:

— Поведи, Юрчику, паню Оксану в город, а я понесу
на кухню м'ясо.

Оксана взяла малу ручку і аж тепер поглянула на хлоп-
чика. У цього малого були чудові, волого-сині, аж мовби
росою вкриті, очі з довгими русявими війми. Личко, блідо-
рожеве, наче б тремтіло ніжно від якогось затаєного хви-
лювання.

„Яка гарна і яка нервова дитина!“ — подумала Оксана
і щезавши пильно подивилася на Юрчика. І він дивився на
неї. І нагло вона почула, що його дрібна ручка намагається
тісніше всунутись в її руку. Зворушливе тепло пронизало
Оксану всю, аж до серця. Вона випустила дитячу руку
і, йдучи скоріш, сказала:

— Ану, побіжи, подивися, чи є там хто в городі.

В городі було вже декілька пансіонових гостей. За сто-
лом, у тіні обвішаних овочами, аж попідпираних яблунь,
сиділа за шитвом учителька, їй уголос читав газету тонкий
Дада. Трохи оподалік лежали на лежанках обоє Равчаки,
зайняті їдженням великих грушок, що жовтіли перед ними
великою купою в траві. На розстеленому пледі, трохи зда-
леку від товариства, спав на сонці вдягнутий у тонку піжаму
Дадин батько, що цього ранку приїхав до Косова. Знизу,
від потічка, надходили з мокрою білизною в руках вдовичка
з директоровою.

Запрошена Равчаками, Оксана прилягла біля них в пів-
тіні смерічок на лежанці, що її приніс Дада. Дивилася на
небо, за тонким мереживом галузок: сонце, здавалося, з кож-
ною хвилиною випивало його синяву. Щось дрібне
влало згори на Оксанину мальованку. Це був чорно-черво-
ний метелик, що сидів тепер на її коліні, злегка ворущачи
крильцями.

З веранди вийшла пані Олеся. Вона здалеку вимаху-
вала блянкетом телеграми і, коли підійшла ближче, Оксана
побачила її оживлене, радісне обличчя.

— Знаємо, знаємо і дуже тішимося! — зірвався і підбіг до Остаповської Равчак. — Я сам поклав цю телеграму у вас на столику.

— Я, власне, думала, хто міг покласти, як двері замкнені на ключ? А ви, докторе, значить, вікном з веранди? Коханий доктор, який він жвавий!

— Пані Олесю, чи ви сумнівалися в мій жвавості? Трудно, тепер, як приїздить сенатор, я вже не могу...

— Но-но, не плети так безнастанно! — перебила йому дружина. — А сенатором то ми всі таки дуже тішимося, — докинула не без малого натяку на рекомпенсату.

Остаповська сміялася, поспішаючи далі, між кущі помідорів з жовтими і червоними великими овочами. Збирала їх у хустину і кликала на поміч Юрчика, який провів до хати маму, вирвавши їй з рук білизну, і вибігав саме з веранди у великому пляжовому капелюсі, як карличок під жовтим лопухом.

Хтось гукав здалеку, і всі глянули туди, нагору, звідки сходили Радлович з Боровським. Радлович підкидував угору білого, солом'яного кашкета і кричав „ура“, а Боровський махав хусточкою, якою раз-за-разом обтирав відкриту голену голову. Вони зійшли вниз і стежкою понад потік виходили до городу.

— Оксана! — кликав здалеку Радлович. — То я розумію! Казали їй прийти і прийшла. Де ж вона могла б не прийти до таких гарних хлопців!

— Ух, спека яка! — нарікав Боровський. — Я втратив половину свого сала. А де Міця?

— А хто ж іде на Михалка в десятій годині? Досвіта треба було піти. Міця, зла на вас, пішла до міста.

— То в таку спеку, власне, треба йти до міста. Не можна увечорі, — нарікав Боровський. — А я хотів йти з нею на річку...

— Йдіть без неї. Що ви так держитеся жінки, боїтеся, щоб її хто не вкрав?

— І кому то говорити! Пані Люсі, яка двадцять п'ять років уже не пускає доктора на крок від себе.

Доктор, що покинув був свою лежанку і сидів на землі біля Оксани, тепер вернувся на давнє місце і, простягнувши руку, погладив дружину по голові:

— То я її тримаюся. І хоч часом вискочу трохи набік, вертаюся ще швидше, ніж пішов. А як хочете знати, то ми вже тридцять два роки так тримаємося. Вона мала шістнадцять, а я двадцять три, як ми побралися.

— Ну, ну, не показуй їм уже аж так докладно нашої подружньої метрики, — засміялася Равчакова. І за хвилину докинула: — Тільки так варто побиратися: молодими. Тоді можна ще тішитися життям разом з дітьми.

— Але на Міцю я таки злий, — пудгував Боровський. — Не сказала нічого і пішла.

— Самі щасливі подружжя! — промовила замислено Оксана. — Як це робиться?.. Врешті, це є лотерія: виграна або програна. Третього немає.

Від стола полилися тони музики з патефону, наставленого Дадою. Стара платівка заспівала трохи хрипко:

„Серце, найчарівніше слово світу,
Серце...“

— Оксанко! — зірвався з травника і підбіг до Оксани Радлович, — найчарівніша істото, я хочу тебе переконати, що є щось ліпше, ніж подружня лотерія. Прошу до танго!

— Ви збожеволіли, в таку спеку? — засміялася трохи подратовано Оксана. — Йдіть радше положіться по цій неfortunній прогульці.

Щось торкнулося злегка Оксаниної руки. Вона побачила Юрчика, — він легенько гладив її руку.

— Пані щось сумна, — сказав тихенько. — Але я пані щось скажу. Знає пані, що?..

Та голос мами збентежив його. Вона вийшла з вілли в довгій пляжовій сукні, що, закриваючи ноги, робила її стрункою й гарною. З нею йшла в шортах із сирого шовку темнозасмалена директорова та її син, неуготваний підросток. Вибіралося на пляжу.

Їх приклад заохотив інших, і за хвилину в городі залишилися тільки Оксана та Боровський, що таки вирішив чекати жінки. Він переглядав на своїй лежанці газети, час до часу сигналізуєчи Оксані якусь новину з львівського життя чи світової політики. Спека доходила до zenіту, навіть тут, у тіні, не було чим дихати: Боровський показав Оксані сизу, непомітну хмаринку на заході:

— Бачите? Буде буря. І чого та Міця не приходить?

— А, куди там до бурі! Може надвечір і то не знати...

Та, полежавши хвилин десять із заплющеними очима, вона здивувалася: захід затягнувся сталевною сіриною, горішний її край, золочений сонцем, погасав з кожною хвилиною. Нагло війнуло вітром.

— Я хіба таки вийду напроти неї, — зірвався Боровський. Але в ту саму мить почувся туркіт коліс — хтось заїздив бричкою перед пансіон. Звідси, з городу, не було

нічого видно. Та за хвилинку кладнув замок хвіртки і з-поза живоплоту з білих троянд замаяла блідосиня суконька Боровської.

— Міця! — зрадів Боровський. — Ти шкарадо якась! У так успеку і знову без парасольки! Ти вже забула свій останній соняшний удар?

Боровська, сміючись, поправляла своє біле, як срібло, волосся, що вкупі з блідою синявою сукні давало незрівняний ефект мистецької пастелі.

Здалеку загриміло. Вітер дужчав, і хутко впали перші краплі дощу. З будинку надбігли Остаповська та її молода помічниця, всі поспішливо складали лежанки, стягали з землі пледи. Оксана вхопила зі стола патефон і платівки. Ледве добігли до будинку, як хлинула злива.

Видихувалися з посміху, коли на веранду впала з шумом і гамором промочка до нитки решта товариства. Одні наперед одного розказували, як не встигли ще вийти з води, коли впала ця несподівана туча. Розходилися зі сміхом і жартами по своїх кімнатах, щоб обсушитись і переодягтись до обіду.

Коли подали обід, надворі лило ще, як з відра, і Оксана, хоч-не-хоч, залишилася обідати. Пані Олеся раділа з цього:

— О четвертій приїде мій чоловік, — будемо всі разом чекати його.

— Пан сенатор буде втомлений дорогою, схоче певне спокою, — завважила Оксана.

— То ви його не знаєте. Він може відпочивати тільки в компанії. Занадто хутко, занадто нервово живе і працює у Львові, щоб стерпіти наглу тишу.

Обід був чудовий, і Оксана, яка давно вже не їла такого, подумала, що тепер вона своїм апетитом зовсім заперече свої вчорашні теорії про недоцільність виварювання. Однак сьогодні ніхто тут не думав ні про які теорії, всі їли навперейми, заохочувані господинею та гарно поданими й смачними стравами.

При солодкому, а ще більше при цигарках, знову пороз'язувались язики. Батько Дадин, як свіжо-прибулий гість, сидів сьогодні коло господині і розказував трохи зблжно львівські новини. Львів був повний, люди дістали „бзика“ на пункті війни і роблення припасів. Купують і громадять неймовірні речі.

Ніхто не вставав сьогодні від столу. Всі чекали четвертої години, коли почнуть їхати з залізниці візники з гістьми, чекали сенатора.

Надворі, тимчасом, прояснило і ще за хвилину сонце заграло на мокрому даху протилежного пансіону.

— Дивіться, капітанова дивується, що її адоратори не виходять ще на балкон по обіді, — сказав Радлович Оксані, вказуючи головою в бік балкону, де на лежанці витягалася струнка жінка в темносніжних довгих штаних і білій блюзочці. — А де, властиво, подівається сьогодні Ромцьо?

Виявилось, що Ромцьо найшов собі іншу компанію і ще вранці поїхав до Жаб'я на іструги.

— Ловлять там іструги? — зацікавилася Оксана. — Це був улюблений спорт мого батька.

— Де там ловлять! Їдять смажені у жидівській коршмі.

Мова пішла про Жаб'є, про розкладову роботу чужинців.

Десь далеко, в глибині крутої вулички затупотіли кінські копита, заскреготів під колесами щербінь. Дада підбіг до вікна.

— Пан сенатор іде!

Пані Олеся, а за нею дехто з чоловіків, позривалися з місця і вийшли перед хату. Оксана бачила крізь шпоби веранди, як на подвір'я заїхала бричка з сенатором у сірому дорожному плащі, як він, ще сидючи, зняв кашкета і вимахував на привітання дружині й гостям.

— Не знати, чи сенатор висидить тут хоч тиждень, — подумала вголос Боровська, а вдовячка, що вернулася, поклавши Юрчика на пообідній сон, сказала, поправляючи своє, і так добре зачесане, волосся:

— Висидить, висидить, не бійтеся...

На веранді з'явився оточений гітьми сенатор.

Цей завжди ще гарний мужчина був колись поетом, директором банку, в часі великої війни ад'ютантом призначеної троню для „русинів“ цісарської величності, а по війні став хліборобом, кооператором і врешті політиком. У нього була добра постава, расове обличчя і низький, своєрідний тембр голосу, про який говорили з деякою злобою: „Сенатор чарує своїм „тембром“. Був він, зрештою, найкращим українським промовцем у польському соймі, а вийшовши з нього, виливав своє красномовство на кооперативних зборах, яких був завжди невідмінною і, поправді, найприємнішою частиною.

Сенатор вітав гостей, цілував руки жінкам, маючи для кожної якесь миле слово.

— О, як це гарно, що і ви тут, донцю, — привітав Оксану, і його голос звучав дуже ласкаво. — А пані Надя таки не втекла, почекала... — сказав м'яко вбік удовички.

— Я не збиралася нікуди тікати. Це я тільки сказала так тоді, що вже мене тут не застанете вдруге. Юрчикові так служить Косів . . .

— Прекрасно, — кинув сенатор уже трохи розсіяно і мовби нагло пригашений. І звернувся до дружини:

— Олесю, я маю цікавого листа від нашого Ромка з Лондону. Ні, ні, я не хочу нічого їсти.

І він уже витягав портсигар та трохи тремтючими руками закурював „египетського“.

Потім, вернувшись зі своєї кімнати, вимитий і перодягнутий у легке вбрання, сів за стіл.

— Молодички, сідайте коло мене! — звернувся до Оксани, до вдовички. — А де поділася Міця?

Справді, Боровські зникли десь обоє непомітно і Радлович, трохи наче б притишений у прияві сенатора, сказав, що ці сплюхи ледве висиділи за столом, чекаючи господаря, а тепер чимдуж поспішили нагору спати. Однак за столом знову було повно, бо з голю прийшов доктор, його дружина й директорова. Всі хотіли почути від сенатора політичні новини.

— Що ж я вам скажу! Буде війна, це, мабуть, таки певне.

— Війна в цій констеляції стає для нас грізним мemento! — заважив Дадин батько.

— Так, у таких політичних умовах війна може принести нам щось зовсім, зовсім інше від того, чого ми чекали. Але зважте одне: це „інше“ найгірше — це було б усе таки з'єднання. Наше з'єднання з материком. Врешті, що ми значимо самі? Нічого. І нічого ми самі не вдіємо. Не тільки тому, що нас мало. Тому, що ми самі до цього нездатні.

— Як то, самі? Та певно, що годі нам порватися до чогось, коли нема зовнішніх умов . . .

— Я не про це. Думаю, що ми, галичани, не можемо бути й не будемо будівничими українського майбутнього.

— А хто ж, наддніпрянці? — обурився Радлович. — Вони, зі своїм доктринерством, з невмінням організувати . . .

— Дайте спокій! — засміявся трохи легковажно Остаповський. — Вони не вміють організувати? А я спитаю вас: хто ж, навіть на еміграції, виявив більший організаційний хист, ми, чи вони? Адже ж і подебрадська Академія, і берлінський Науковий Інститут — це їх, не наша заслуга.

Радлович не здавався.

— Ми збудували зате нашу кооперацію, — сказав. — Чи це мало?

Це був комплімент і сенаторові, одному з тузів кооперації. Але сенатор відповів на це з трошки робленою скромністю:

— В нашій кооперації не ми самі маємо заслуги. Подєбради, не що інше, дало нам людський матеріал. Згадайте й покійного Корчинського і, хоч би, й нашого Андрія Жука.

— „Печеніг у краватці“ — пригадав Радлович недавній напад на Жука католицького редактора, що відкупляв колишні „радикальні“ гріхи молодости пагінкою на все, що в Україні не було католицьке.

Всі засміялися, і розмова полилася далі в більш безжурному тоні.

Оксана піднялася. Добившись, нарешті, в тихій розмові набоці того, що пані Олеся буде брати з неї плату за обід, вона обіцялася прийти обов'язково завтра і попрощалася.

Надворі погода зовсім змінилася. Повітря було по-гірському чисте, напоєне озоном — і холодне. Бігла у своїй тонкій мальованці й задихана добігла до городу перед пансіоном, де жила. Проти неї, по скрипучому піску стежки, хтось надходив. Все ще біжучи, зиркнула на нього зблизька і — остовпіла. То був... то був...

— Оксано! — гукнув мужчина. — Ви тут? Що за зустріч!

— Вибачте, але я зовсім захолола, — кинула йому в бігу. І впала, ошелешена, в будинок.

П'ять, шість, — так, сім років! Сім років тому, так само в горах, пережила цю несамоовиту історію. Зник був по всьому, як камінь у воду. І раптом...

Вбігла в кімнату і кинулася на ліжку. Що за зустріч, справді, що за зустріч! Але невже вона, що з таким зусиллям будувала наново після всіх життєвих поразок свою рівновагу, мала б тепер утратити її з такого приводу?

Виринуло перед нею усе це так, як воно було.

Була тоді ще не розведена, хоч уже після того бурхливого періоду свого подружжя, коли ще билася, як риба об лід, вмовляючи в себе, що її подружнє розладдя, це не органічна чужість двох істот, а тільки непорозуміння. Тоді вже була зрезигнована, хоч підсвідомо все ще інстинктивно чекала чогось від життя. Трохи легкодушно нав'язала тоді на літницьі знайомство з ним, молодим техніком. Він загорівся і, облитий холодною водою, сказав їй гірко слово правди. Ні, навіть не сказав, а показав без слова, що вважає її кокеткою, нездатною на сильніше почування. Прийняла це, як заслужену кару, але несподівано він видав їй себе в руки: кохав її, не міг відійти. Нічого не вимагав — хотів

тільки залишитись коло неї. Настали тоді чарівні дні, і хоч не було вже більш мови про кохання, щось, як кохання, почало зароджуватись у ній.

Саме тоді прийшло те найжахливіше, що вона пережила в житті. Це сталося того вечора, коли дізнавшись, що йому загрожує, ладна була забути за все... Йшли обидвоє вночі віадуктом й зустріли шпигуна чи провокатора. Стоячи оподаль, була свідком його боротьби на життя й смерть, коли нагло з'явився поїзд... Він залишився в живих, а той... Тінь смерти лягла тоді між ними. Розійшлися без слова.

Оксана знає нагло цілком напевне, що ніколи, ніколи вже не буде між нею і цим молодим чоловіком нічого. Ніколи вона не вернеться до того давно минулого етапу життя, ніколи не попробує, не дозволить завернути того, що могло було бути.

Схопилася з ліжка, подумавши раптом, що поводитись як дівчинка, що, може, йому здається, наче б вона тікала, боялася його. Хутко скидала мальованку, натягала через голову теплу вовняну сукню, вбирала жакетик, зав'язувала перед дзеркалом голову газовою хустинкою. Побачила своє трохи втомлене, приблідле від цілоденної метушні обличчя. Нічого. Машинально, за звичкою, підкреслила лінію уст — а потім взяла хусточку і стерла їх. Вийшла.

Застала його перед будинком, майже на тому самому місці, де його залишила. Ходив різко сюди й туди, сюди й туди по малому відтинку стежки. Побачивши її, спинився. Підійшла до нього і по-приятельськи простягла йому руку.

— Звідки ви взялися? Я не знала, що ви тут живете, бо ні з ким не знайома.

— Я приїхав тільки що вранці. І не думав вас тут зустрінути. На самому вступі... Сім років я не був у краю.

— Я так і думала, що ви мусліи виїхати... тоді... кудись далі. Врешті, наша Галичина така тісна, що десь певно були б зустрілися. Де ж ви бували?

— Востаннє... там, — він показав на південь, на гори. — Там пережив усе те.

— Що ви кажете? Ви були в Карпатській Україні?

Вказав їй головою постерункового, що саме проходив повз залізну огорожу.

— Я в нелегальному становищі, — сказав, коли постерунковий віддалився.

— І довго тут думаєте бути?

— Хочу залишитися. Виробляють мені папери.

І наглим рухом сягнувши по її руку, що лежала сперта об паркан, вимовив майже пошепки:

— Оксано!

Почекала хвилинку, а тоді звільнила свою руку. Сказала спокійно:

— Ніколи, чуєте? Ніколи не будемо згадувати того, що було. Ніколи нічого не попробуємо завертати. Тільки так можемо зустрічатися, не інакше.

Було щось у її голосі, що виключало всяку оману, всяку дискусію. Він мовчав, дивлячись у землю. Потім сказав:

— Я... попробую. Ще не знаю. Ще не видихав з себе радості, що вас побачив, а вже мав би освоїтися з думкою, що знову маю вас утратити.

— Власне тоді ми зможемо бути разом.

Він думав хвилинку із зморщенням від напруги чолом і Оксані здалося раптом, що вже колись була між ними подібна сцена. Ні, ніщо на світі не вертається. Вона була спокійна, ніщо в ньому не хвилювало її. Сказала:

— Що ви робите тепер? Хочете, я піду з вами на прохід? Розкажете мені про те, що було там.

Він зідхнув, і вони без слова вийшли на шлях.

*

Вернулися з проходу, як у пансіоні запалювали світла. Попрошала його перед будинком, кажучи:

— А завтра, як передумаєте собі й приймете в цілому й щиро мою пропозицію, завтра попрошу вас, може, до себе на чай.

У сутінку кімнати, ще не скинувши жакетика, вона відчула нагло велику втому. Засвітивши світло, довго дивилася перед себе невидючими очима. Таке було те, що він там пережив... А вона? Почула себе постарілою, зів'ялою. Відганяє від себе життя, а воно йде повз неї, буйне й різноманітне — і все таки забирає подорозі і в неї свіжість, радість, силу. Прийде, недалеко десь є вже, старість. Що тоді з доброї рівноваги, з гарного спокою?

Ні, не треба підпадати таким настроям. Що з того, що вона хутко постаріє? Що значить тугість і краса тіла? Витрачати їх серед оп'яніння життям, бачити, як вони відходять і надаремне бажати їх затримати, що б там не було — чи може бути щось більш жалюгідне?

І що з того, що хтось у цій хвилині думає (ох, як вона все ж відчуває, що думають про неї), що вона таки порожня, позбавлена серця жінка. Позбавляла себе, позбавляло її життя довго, занадто довго. Нехай тепер буде уже так. Так — найкраще.

*

Ні другої днини, ні в чергові дні, Оксана не зустріла його. Не допитувала за ним у пансіоні, але була майже певна, що його вже тут нема. Виїхав, напевно, і з Косова, бо не зустрічала його ні на своїх самітних проходах по пляху, ні на дальших прогулянках з компанією, ні на пляжах, що їх відвідувала тепер по черзі з товариством із Миронівки. Недавня зустріч здавалася химерною видумкою уяви і, як вибрик уяви, хутко канула в забуття.

3.

Тимчасом атмосфера в літницьі якимсь непомітно змінялася. Газети приносили щораз виразніші натяки на близьку війну, багато з заповіджених гостей не приїхало, і в пансіонах стало вільніше. Літники ще не роз'їздилися, але вже говорили про виїзд. Надходили вістки, що у Львові арештували й вивезли в Березу редакторів українських правих газет та багато молоді. Всі рахувалися з тим, що з вибухом війни піде інтернування старших громадян, а польська преса цькувала далі, заповідаючи чистку запілля на випадок війни.

І в Косові взяли декого з місцевих людей. Літники-українці цим не бентежились, міркуючи, що тут, у горах, вони куди безпечніші, ніж у себе в місті. Дехто мріяв навіть про те, щоб тут перечекати „блискавичну війну“, якщо вона справді прийде.

Про все те говорили за обідом в Миронівці одного гарного, хоч уже холоднуватого дня. Але сенатор збирався ще їхати в долину Прута, де мав відбутися, як щороку, краєвий кооперативний курс. Курс влада заборонила, однак курсанти не роз'їздилися, раді принаймні обділитися при нагоді думками.

— Краще б тобі вже не їхати туди, — радила сенаторові дружина. — Скажуть, що курс таки потайки відбувається, коли ти приїхав.

— Нічого не можуть вони сказати, коли немає викладів. А побути разом у горах не можуть нам заборонити. І кооператорки чекають, хвилюються. Треба дівчат потішити.

Пані Олеся дивилася на чоловіка спокійним, розумним поглядом. Сказала тільки:

— Якщо вже мусиш їхати, то довго там не зупиняйся.

— І не могу, серце, не маю часу. Я вже й так засидівся тут з вами понад всяку міру. Ну, молодички, як ми будемо прощатися? Бо я сьогодні їду, нічним поїздом.

Всі дивувалися його наглому рішенню, відмовляли, переконували. Тільки пані Олеся, не кажучи вже більш нічого, пішла укладати його речі в дорогу.

— Як попрощаємося? — наставав сенатор. — Чи поцілуємось принаймні на прощання? — звернувся насамперед до найближчої сусідки, до Оксани.

Оксана глянула на нього трохи прижмурено, як дивилася завжди, коли хтось її ненароком забавляв. Цей гарний і нестарий ще мужчина мав один ледве помітний рух, яким затримував при говоренні свої штучні зуби. Це його врятувало. Схотілося дати йому ще ілюзію молодости. Сказала:

— Щодо мене — то поцілуємось, але без свідків і тільки раз.

— Ви чудесна жінка, Оксано, я навіть не догадувався цього раніш! — роз'яснив сенатор.

Але вдовичка, яка, може, поважніше, ніж треба, приймала сенаторове залицяння і його потребу аудиторії для малих, чарівних орацій і спогадів, — надула усточки.

„Ах, яка вона ще молода!“ подумала Оксана з жалем.

— Я, — сказала Боровська, — попрощаю вас аж при автобусі, бо ми вас проведемо. Дада з татом теж сьогодні їдуть. А покищо, ми хіба трохи ляжемо по обіді, що, Миколко?

— Но, не хочу й я бути свідком чужої приємности. Дада, підеш зо мною попрощатися з Косовом? — сказав Радлович, радий, що легким коштом може вихопитися на файф, куди мав надійти й Ромцьо з компанією, яка держала його тепер заєдно поза пансіоном.

Вони пішли і за столом залишилися тільки сенатор, Дадин батько, вдовичка й Оксана.

— Я рада б і вам, сенаторе, положитися, якщо маєте їхати вночі, — сказала Оксана, встаючи з-за стола.

— А ви зостанетесь у нас, чи прийдете ще увечорі?

— Ні, я вже прощаюся, піду ще трохи в город полежати, а потім до хати, — відповіла Оксана і простягла сенаторові на прощання руку. — Дякую вам за все, і будьте здорові!

— Оксано, це не фер, — сказав напівжартом, а напівповажно сенатор. — А мій поцілунок?

Оксана, сміючись, показала головою на присутніх.

— В голою нема вже нікого, всі розійшлись. Отже? Будете фер?

Пожалувала свого необачного слова, але глянула на вдовичку і нагло взяла її охота зробити злобний жарт.

— Добре, буду, — сказала і пішла до голю. Але зараз у дверях стала. Повернулася до сенатора, що пішов за нею, і просто подала уста.

Цей занадто короткий для сенатора цілунок усе ж схвилював його.

— Оксанко, з вас чудова жінка, — сказав ще раз, цілуючи їй галантино руку. — Хочете йти в город? Чекайте, я принесу вам свій плед.

Потім, як Оксана, полежавши годинку на лежанці, проходила повз відчинене вікно кімнати Остаповських, вона вчула розмову і мимохіть глянула всередину. Остаповські сиділи поруч на канапі, він спер голову на її плече, а вона говорила йому щось півголосом, лагідно. Нагло він засміявся. Оксані, що вже минула вікно, здався цей сміх іншим, зовсім іншим, як завжди. Це був сміх беззастережної відпруги.

Тієї ночі експресові листоноші порозвозили на своїх роверах по всіх розкиданих горами пансіонах однакові листи у жовтих ковертах, і другого ранку з Косова виїхали всі військові, що ще тут відпочивали. Ще тієї самої днини дістали поклик на службу резервісти та державні урядовці. Юрба літників з клунками й валізами зразу залила косівський ринок, де перед новим, невеличким будинком „Орбісу“ спинялися що дві години автобуси. Косівські фіякри повертали з Москалівки й Городу в Косів і назад, сюди й туди, шляхом з Жаб'я їхали цілі валки авт.

В Миронівці товариство було ще майже в комплекті. Українців, придатних до військової служби, позначили окремими синіми книжечками і до зброї не кликали. Ті книжечки, догадувався дехто, мали бути показником, кого з вибухом війни треба буде „унешкідливити“ в ізоляційних таборах. З такими перспективами не дуже хотілося їхати чортові в зуби. Однак кожен мав у місті справи, що його кликали.

Першим покликали до Варшави, до банку, Ромця і з ним разом виїхали батьки, гучно прощані і проведені на автобусову станцію цілим папсіоном. Тієї ж днини мусів виїхати в долину Прута Радлович, щоб забрати звідтіля наляканих военною панікою дружину й тещу. Вдовичка поспішала виїхати з банку, поки ще дають, готівку, з якої жила. Інших кликав їх фаш. Тільки Боровські, що мали перед собою ще цілий місяць відпустки, а при собі доволі грошей, та пані Олеся, яка вирішила не кидати Косова, не думали про виїзд.

Оксана могла б побути ще в горах, одначе залишатися тут невідомо на як довго і бути потім, може, тягарем Остаповській — не схотіла. Тому, переcheкавши перші дні відбою людського моря, вибралася до Львова.

Бюро „Орбіс“ було все ще завалене людьми і клунками, гори клунків, кошів і валіз залягали цілу велику площу. Оксану провозжали Боровські й Остаповська, помагали дістати квиток, надати багаж, передавали останні доручення до Львова: від Боровських до рідні, щоб ними не турбувалася, від пані Олесі до чоловіка, щоб, як може, приїздив у гори.

Врешті Оксана, яку лаяли й штовхали з усіх боків, допхалася до третього з черги автобуса. Мала щастя: сиділа на передньому місці, біля шофера, і маючи за плечима усіх подратованих пасажирів, а перед собою легку серпентину шляху між зеленими горами, приводила в лад трохи розхитані нерви.

З автобусом переганялися авта, він залишав за собою фіякрів, ровери, вози і піших. Людно було сьогодні, аж густо, на тихому звичайно шляху Косів-Коломия.

Станція в Коломиї та ціла широка сітка рейок за ним залиті були людьми, позакидувані багажем. Провіривши, що її багаж зняли з автобуса, пішла в ресторан напитись чаю. Навдивовижу, тут було майже пусто, хоч до відходу поїзду бракувала ще трохи не ціла година.

Біло застелені столики позакладані були пляшками з вином і тарілками з коржиками — все чекало приготоване на гостей. Та публіка попала вже в настрій воєнної паніки і на рейках, збита в купу, чекала поїзду. Тут було тихо.

Де ж це вона читала таку поезію в прозі про чай о п'ятій годині? Є саме п'ята, і цей чай так заспокоює. Петер Альтенберг. „Вона мусіла б бути, як чай о п'ятій годині, така заспокійлива...“ „Чай о п'ятій годині...“ Чи вона сама вміла бути таким чаєм?

Ні. І може власне тому залишилася сама... Знала ціну мовчанці, спільному, удвох відпруженню. Але, бути комусь „чаєм о п'ятій годині“? — ні, цього не могла б.

Що за смішні й недоречні рефлексії! — думає, і розглядається довкола. Там, коло буфету, знайома характеристична голова з трохи претенсійною великою шевелюрою. Гарна голова над широким, самопевно випнутим торсом. Скульптор Лапченко. Відчув її погляд, бо оглянувся. Кланяється, підходить.

— Ви тут, не пхаєтесь разом з усіма? — питає, за галицьким звичаєм (він давно акліматизований) цілуючи їй руку.

— Чого ж пхатися, до відходу поїзду ще цілої пів години, а багаж я здала. А що ви тут робите? В Косові я вас не бачила.

— Видко, що у вас добрі нерви, або ви багато в житті подорожували. А я не з Косова приїхав, я тут, у Коломиї монтував пам'ятник артистові. Привіз його зі Львова. І — знаєте? Мало не попався сьогодні до в'язниці.

— А за що ж? — здивувалася Оксана, знаючи абсолютну непричасність Лапченка до будьякої „політики“.

— Бачите, робив фото моєї власної праці, і мене зловив на цьому тайний агент. Виявляється, що в цій смузі не вільно робити ніяких фото, а кожен фотоапарат мусить мати свій дозвіл. Не слухав жадних вияснень, потяг мене на постерунок. Вже мене мали „посадити“, коли мені впала в голову геніяльна думка: показати свій дозвіл на зброю.

Лапченко був мисливець, це був його другий талант, майже другий фах.

— Бачите — тепер, коли вони бояться дати українцям зброю в руки і навіть тих з А кляси не кличуть до війська, — вияснив скульптор, — людина, яка має дозвіл на зброю, мусіла цим ідіотам з постерунку здатись архілюбяльною.

Розмовляючи, сів при її столику. Одначе за хвилинку заметушився:

— Я вас залишу на мент, але потім...

— О, мною зовсім не турбуйтеся, — заспокоїла його Оксана. Вона догадалася, що він має тут уже, або намітив, ясь молоденьку компанію. Він був ненаситний у пізнанні щораз нових дівчат, хоч мав дружину, з якою жив у гармонійному, зрештою, подружжі.

Найшовшись врешті у юрбі на рейках, Оксана хутко дочекалася поїзду. Юрба ринула на нього, несучи її з собою, і сама не знаючи як, Оксана найшлася у великому на пів вагону переділі третьої кляси. Сільський хлопчина відсунувся на сам краєчок лавки, роблячи їй коло себе місце, з другого боку напирали на неї товсті літнички, по ногах топтався панок у тирольських коротких штанцятах, приміщуючи над її головою важку валізу. У вагоні був крик і гамір, не чути було власного голосу.

Поїзд рушив, залишаючи на рейках велике стовпище тих, що не встигли добитись до нього. Дивилася на них, витягнувши шию, із свого далекого від вікна місця, — коли не-

сподівано щось гепнуло їй на колінах вагою добрих кількадесяти кілограмів. Це була широка корабельна валіза, що так і залишилася на підлозі, куди зіпхнула її Оксана, хапаючись за свої обтовчені коліна. За хвилину з'явився власник валізи. Побачивши свою власність, він щось незадоволено пробурмотів і взявся висаджувати її знову на полицю.

— Ну, це вже — вибачте! — підрвалася з місця Оксана. — Я зовсім не маю охоти дістати цією валізою по голові, як дістала вже по колінах, — сказала рішуче. — Я не погоджуюся на те, щоб ви клали туди цю велику валізу. На це є багажовий вагон.

— То йдьте літаком, як вам не подобається в поїзді, — обізвався з боку по-польськи якийсь патріот, озлоблений, очевидно, Оксаниною українською мовою. — Поліці є на те, щоб на них ставити валізи.

— А валізи на те, щоб товкти людей? Хто вас, парешті, питає про ваш погляд?

— Ніхто не бачив, щоб моя валіза падала вам на ноги! — сказав з нахабним поглядом просто в лице Оксани власник валізи.

Ніхто в переділї не обізвався, хоч гамір ущух уже і публіка прислухалася до суперечки. Та з-поза високого поруччя сусідньої лавки показала голова скульптора. Він сказав з недобрим блиском в очах, по-польському:

— Це правда. Я бачив, як ця валіза падала, — і прошу залишити цю паню в спокою!

Зразу нагадали собі про упадок валізи й Оксанині сусідки, що виявилися знайомими скульптора.

Одначе Оксані не хотілося вже довше сидіти між цими людьми. Подякувавши скульпторові, вона пішла з ним уздовж вагона. В одній із замкнутих сепараток (Лапченко зумів добутись туди без труду) виявилось вільне місце. Перейшла туди і запхалася в куток при дверях.

В переділї їхали діти, топтали по ногах і марудили. Та після несподіваної авантюри тут усе ж було краще. А коли вона, захочена прикладом старшого громадянина, що смачно заїдав своє печене куря, і собі взялася до булки з шинкою і яблук, вкладених у її підручну торбу передбачливою панею Олесею, — її нерви заспокоїлися зовсім.

За вікном краєвид не мав уже в собі нічого гірського. Давно вже зникли стрункі елегантні силвети смерік, а лагідні верхи розтяглися у високорівні. За вікном стелилися блідорожеві пасмуги гречок, рябі кукурудзяні поля, жовті латки проса. Чому це воно так завжди сумно покидати гори?

У Станиславові половина пасажирів вийшла з поїзду, одначе нова хвиля людей кинулася до нього. Знову тиснулися й кричали в коридорах, вікнами подавали клунки, і плакали діти.

Врешті поїзд рушив, в переділі стало вільніш. Діти, товста жінка і старший громадянин вийшли, в переділі найшлися дві старші жінки, якийсь скорчений чолов'яга і пара молодих людей, що були тут і раніш. З наплечників молодих виставали палітри й пензлі, чути було олійну фарбу. Легко було здогадатися: це було двоє малярів.

Сиділи при вікні, поруч, чуло обнявшись. Не бачили довкола себе нікого, заглиблені у якихсь спільних думках, що їх сигналізували час-до-часу тихим словом. Та все те не вражало: вони були молоді і прекрасні.

Уже звечорило. У вагоні стелилися сутінки. Чомусь не світили ще ламп, і світло місяця закрадалося в переділ, раз-за-разом блідо освітлюючи обличчя подорожніх. Оксана бачила тих двоє, задивлених у відкрите вікно, крізь яке вливався вже вечірній холод.

— Ах, яке воно чудове, це повітря! — сказала до свого товариша молода жінка. — Знаєш, моє тіло так звикло віддихати вільно усією шкірою, що я просто душуся в суконьках.

Оксана, яка саме хотіла запропонувати, щоб примкнули трохи вікно, надягла тільки свій плащик.

Одначе її сусід, що тримався за зуби, не був такий згідливий. Він почав вимагати, щоб вікно зачинили. Він наставляв, він сварився. Молоді не поступались. Дивилися в вікно і повторяли:

— Тепер літо, і ніхто не має права позбавляти нас повітря.

Він відкликнувся до решти пасажирів. Старі жінки спочували молодості, а може справді не було їм холодно в дорожніх костюмах. Він звернувся до Оксани:

— От пані мусіла вдягнути плащ. Правда, пані не вдагала б плаща, якби не було холодно?

— Зробіть і ви те саме, повітря вам не пошкодить, — порадила доброзичливо Оксана.

Але це його ще більш роздратувало.

— Повітря! Таж зрозумійте, що я три ночі не сплю від болю зубів! Що мені pomoже плащ?!

— Янек, дай йому наш плед на голову! — сказала молода жінка, завжди однаково дивлячись у відчинене вікно. — Боже, як можуть жити на світі люди з попсованими зубами!

Вся жорстокість молодости і вся безтурботність мистця були в цих словах. Вона не силкувалась навіть цього притаїти.

Врешті пасажир з хворими зубами забрався до іншого переділу, і знову настав спокій.

З'явився кондуктор і засвітив світло. Одначе молодий за згодою пасажирок притемнив лампу фіолетним абажуром. Місяць з'являвся тепер у вікні, блідий, майже білий і його саяво раз-у-раз заливало переділ, тільки під стелею залишаючи коло лілового світла лампи. Це подвійне освітлення робило обличчя людей якимись переальними, паче б баченими в сні.

Минали, не зупиняючись, менші освітлені станції, двічі чи тричі спинялися на більших. Тоді зчинявся в коридорі гамір, але до сепаратки, замкненої й завішеної фіранкою, ніхто вже не ввійшов.

Оксана поринула у стан якогось півсну. Враження з дороги, уривки спогадів з Косова, і ця війна, що висіла в повітрі і до якої вона наближалася, — усе те переміналося, обсноване, як павутинням, місячним несамовитим світлом. Думка, що треба буде прокинутись і глянути на все тверезими очима, бентежила час-до-часу цей сон наяві.

Знову поїзд торохтів на зворотницях, з'явилися на ясному від заграви небі темні силвети димарів, чорні масиви будинків, а потім покраяла його тонка сітка в'язань велетенського гангару: це був Львів.

Продиралася між юрбою, сходила в тунель, йшла довгим підземним коридором до далекого виходу — ще все напів очманіла від цієї їзди. Довго, цілі дві години, чекала в натовпі, заки видали багаж. А тоді взяла носія і пішла з ним на свій недалекий квартал.

Була пізня ніч, як стали під її будинком. Біля її вікна нічний сторож гасив саме ліхтар. Заспаний дверник взяв неохоче важку валізу, і Оксана, помучившись ще трохи коло ключа французького замку, що затинався, найшлася в своєму помешканні.

Засвітила світло — і все стало ясне й невблаганно реальне: горіховий низький стіл з м'якими стільцями, поспаними порошком проти молів, пусті матраци тапчана, горіхове бюро з грубою верствою пилу зверху, засклена шафа з книжками . . .

Хутко скидала плащик, дорожню шапку і зразу взялася обмітати порохи. Відчинивши вікно, побігла на кухню за ганчіркою, стирала пилугу з підлоги, з меблів, збивала при вікні серед нічної тиші вийняту з тапчана постіль.

Нагло зупинилася. Здалеку надлітав одностайний, глухий гомін. Це було, наче б хто точив униз, безконечними сходами, важкі-важенні бочки. То їхали десь сонним містом змоторизовані частини польської армії.

Була година друга вночі, як Оксана, помившись у лазничці і півпритомна з втоми, лягла спати.

4.

Збудили її рознощики надзвичайних видань.

„Ультиматум Немець! Нове безчельне роцнення!“ — кричали по вулиці хлопчики, хутко віддаляючись. За хвилину надбігали інші. Сіла, відразу зовсім розбуджена, і жмурила очі від яскравого світла: забула вчора спустити жалюзії.

Війна. Значить, таки буде війна. І та почалася ультиматумом. Пам'ятає її, була тоді в народній школі. Тоді, в ту війну, сталася страшна подія: її мати померла підчас інвазії. Потім Оксана довідалася, що мати вмерла через війну, що через брак помочі не могла вродити братчика. Пам'ятає ще гарматні вистріли на місто, як мати лежала мертва на неприбраній постелі...

Дивиться у вікно, на протилежний балкони, удекорований червоним килимом і червоно-білими прапорцями. Певне знову буде сьогодні маніфестація. Десь наче гудить мотор літака. Знову будуть кидати метелики, „Сільні, зварці, готові“... Побачить місто, ціле заклеєне плакатами, з малюнками гусарських крил, з портретом, з уривками промови „найбільшого вождя Європи“...

І Оксана лягає знову, втративши раптом охоту бачити місто, своє кохане місто, що стало місцем повсякденної муки для таких, як вона. Кожне рідне слово, сказане тут у трамваю, в крамниці, на вулиці, викликає негодування, вигуки, інколи лайку. Періодично, що деякий час, ця ненависть виливається в ексцесах, у вуличних нападах, у биті шиб і вивісок, у демолуванні й грабленні станиць української промисловости. Гурти студентів і шумовиння, що це роблять, мають тиху згоду поліції, завжди неprisутної.

Лежачи, нагадує події з останньої осені. Були тоді формальні облоги українських інституцій, розбещена юрба демолувала їх у білий день. А коли в одній з них заговорив самозбережний інстинкт і молодь відповіла цеглами й кахлями з печей, — що було тоді? Прийшла поліція — не знизу, бо тоді треба було б потурбувати своїх, — а з суміжних домів, дахами — і перевела масові арешти...

Оксана одним скоком зривається з тапчана, її подрагування виливається у бурхливій радості. Буде війна, буде щось інше, може, страшно, але не буде, не може вже бути того! Що, власне, можна втратити?

Оксану охоплює почуття легкості, коли вона думає, що не має нікого, за чие життя мусіла б тремтіти — і що до свого власного не прив'язує ваги ні крихітки. Хочє тільки дочекатися того іншого, що має прийти. О, десь ще може далеко, може, аж за горами перешкод, жаху. Нічого. Перебудемо!

Напівроздягнена біжить до своєї валізки, викидає на тапчан речі. О, кекси! Як добре, що буде з чим випити чай! В халатик біжить на кухню, вишукує в шафі останки чаю й цукру. Чудова річ — ранішній, чистий, запашний чай! Варить його на газовому реші і п'є в своїй кімнаті, на чисто застеленому столі, як завжди.

Що? Вже десята година? Хутко, розвішує в шафі суконьки з валізи, приводить кімнату в сякий-такий лад, а тоді береться за себе.

Душ у маленькій лазничці. Ух, яка холодна вода! Витерти аж до червоного, так. Тепер тепло, свіжо. Добре, все таки, на світі. Яка розкіш — чиста, м'яка білизна. Що вдягти? Сірий костюм. Перекидує в шафі блузки. Ця синя. Ні, вона занадто засмалена до синього. Темножовтява — так. Трохи рожевого на занадто вже матове обличчя. Риска на уста. Зчесати узад волосся. Тепер ще панчішки. Як неприємно вдягати їх після двох тижнів ходження голоніж. Перетерти сукном лякові півчеревики. Так, уже скінчилося дозволя у пасках, замість узуття. Тепер спідничка, жакетик. Очистити чорний фільцовий капелюх. Готово.

Саме збиралася виходити, як задирчав дзвінок. Відчинила. На порозі стояв він — її колишня пригода і недавня зустріч з гір — Ераст.

Так здивувалася, що стояла у піввідкритих дверях, тримаючи його там, на коридорі, і повторяла:

— Ви — тут? Ви — тут?

— Дозвольте увійти, — промовив якимсь тихо, оглянувшись поза себе. Тоді збентежилася зовсім.

— Ах, вибачте! Увійдіть — і пішла попереду, знов до помешкання.

В ясному світлі кімнати відразу опанувала себе. Бачила його перед собою якогось наче б зім'ятого, понівеченого. Його буйне темнорусе волосся було в повному безладді. Немав у руках нічого.

— Сідайте, — сказала ласкавим голосом. — І говоріть.

Сіла перша в низькому фотелі, машинально скидаючи капелюха і кладучи його на стіл. Він мовчав. Здався їй дуже втомлений, чи збентежений. Її враження, що він потребує помочі, стало нагло певністю. Запитала:

— Що привело вас до мене? Якийсь клопіт? Скажіть відразу. Я... — і зам'ялася. А потім рішуче додала:

— Тепер такий час, що всі молоді українці, і зокрема такі, як ви, мають право жадати від своїх допомоги. Ви — ховаєтесь?

Як тоді давно, в горах, миттю зрозуміла все. Він сказав:

— Ви вгадали. Я — ховаюся. Одначе, я не прийшов до вас ні по яку допомогу, а просто хотів тільки ще раз вас побачити. Кожної хвилини можуть мене вхопити. Я втік їм з рук. Тоді, в Косові, зараз другого ранку мене взяли. Були стежні листи. Та мені вдалося...

Як завжди в небезпеці, вона відчула приплив цілого моря енергії. Спитала його тоном слідчого:

— Де ви спинилися у Львові?

Він усміхнувся.

— В цій хвилині я бездомний. Думав перебути тут у доброго знайомого, а тимчасом йому самому доводиться сьогодні покинути квартиру, і він переходить покищо до іншого. Одначе я...

— Ваш знайомий живе легально? — перебила йому.

— Так, він не замішаний у справи, як я.

— Добре. Я здам йому кімнату — у мене друга кімната від подвір'я з видом на сліпий мур, а ви зможете в нього переховуватись. Коли один мужчина буде тут зголошений, то зможете навіть свobodно сюди й туди ходити.

— Оксано... пані Оксано — поправився. — Ви схоті б для мене?..

Стягнула брови.

— Ні, мусите це зрозуміти: не для вас. Для молодого українця, для одного з тих, що будуть потрібні. А втім, я нічим не ризкую. Здаю кімнату легальній людині, а хто там у неї буває — мені не мусить бути відоме.

— А одначе, ви молода, самотня жінка...

— Так, є ще справа так званої „публичної opinii“. Бачите, для мене — та й ще у такому часі — не має ніякогиського значення, що хто буде про мене думати. Маю рахуватися з думкою моїх сусідів? Я тут нікого не знаю, а сторожика і так мене ненавидить і певно обмовляє, бо не маю приятелів, які б її підплачували.

— А ваші знайомі?

— Не живу з людьми, яких не шаную і які не шанують мене. А поправді, не живу ні з ким. Словом, якщо вам це під лад, то йдіть по вашого знайомого, а ввечері переїжджайте сюди.

Він не сказав нічого, одначе по тому, як він зідхнув з полегкістю, Оксана зрозуміла, що зробила добре.

Встала.

— Ну, тепер я мушу вийти. Коли вас чекати?

— Якщо справді... то ввечері, десь коло восьмої. Добре?

— Добре, — сказала, подаючи йому руку, і не дозволила піднести її до уст, по-приятельськи потрясаючи його рукою. — До побачення!

Минаючи дзеркало, він спинився.

— Ох, вибачте, — поправив рукою чуприни, — я прийшов до вас у такому вигляді...

— Не будемо займатися такими дрібницями.

— Дозвольте мені вийти самому, зупиніться ще на яких п'ять хвилин, — попрохав, беручи за клямку.

По його відході Оксана пішла ще на другий бік помешкання, в ту кімнату. Від старого дубового ліжка її батька, від шафи й бюрка війнуло на неї чимсь давнопроминулим і дорогим. Батько... побачила його сиві очі, добру усмішку. Він її похвалював. „Оксано, ти зробила добре. По-людському“.

Підходить до бюрка, спирається об бильце старого, протертого фотелю. По-людському? А може... може по-жіночому?

Ох, ні, ні! Не було в неї й не може бути ніяких таких міркувань. Це скінчене.

А втім, може й по-жіночому, думає, пишучи пальцем по закуреному бюрку. (Чому вона написала „щось інше“?) Але не в тому значенні, ні. По-жіночому, по-дітвацьки навіль, може, хочеться мати зв'язок з тим, що має, що мусить мати вирішну роль в тому близькому майбутньому. По-дітвацьки хочеться бути до всього причасною. Може. Чи є в тому щось погане?

Тато — він завжди вчив її жити одним темпом, одною думкою з усіма. Не вільно, казав, протиставити особистого загальному. Треба вмійти погодити одне з одним. Тому впоїв у неї відразу до самої думки стати дружиною чужинця.

Як завжди, коли вона додумається до свого певдатного подружжя, нетерпляче перебиває свої думки. Так, треба буде, як тільки вернеться, зробити тут лад. Забере собі стару

ікону і фотель. Решту залишить їм. Є ще десь складане ліжко. Тут, у кутку за шафою. Влаштує їм усе. В кухні можуть собі варити, мають туди окремий вхід. Не мусить їх навіть зустрічати.

*

Місто, закурене пилюгою, кипіло нервовим життям людини, яка штучним гумором забиває почуття катастрофи, що її має вже у своїй свідомості. Муштардові відділи війська, рябі шеренги новобранців вливалися, спиняючи рух, у довгу чергу вантажних авт, їхали безконечні валки гармат, а малі, червоні, наче свіжо вимиті, трамваї дзеленькотіли нетерпляче, не в силі рушитись з місця.

Тротуарами пливла, як завжди, різноманітна, але незвичайно поспішлива юрба, що втискалася в двері кожної стрічної крамниці, вже й так заваленої публікою. Люди все ще нашвидку робили передвоєнні закупи.

Місто кипіло.

Бачила його тепер з гори стрімкої вулиці, завершеної, як твердинею, костюлом, у високому підмуруванні якого чорніли отвори на гарматні дула. Бачила безстилеву вежу ратушу і, трохи обік, чудову вежу Успенської церкви між чотирма, як дочки при матері, кампанеллями. Над містом серпанок пилюги й диму пригашував м'яку вже й без того осінню зелень узгір'я Високого Замку із штучно насадженим колпаком — пам'яткою „унії“ народів, що мала прикрити розбій і насили.

Сходила вниз, попри домівку Жіночого Союзу, видну, як на долоні з тротуару (о, гарна пані Мілена „збирає“ за щось лагідно усміхнену, чорняву директорку канцелярії, що стоїть перед її бюрком) — минала тихий, за муром, семінарський город, великий будинок пошти, пробивалася крізь вузьку забиту людьми Сикстуську вулицю. Врешті вийшла на головну міську магістралю.

Тут у тому великому будинку на розі — її місце праці, чи пак, заробітку. Бо тільки того вона сидить тут поміж чужими й байдужими їй людьми.

Вже на сходах, де ноги м'яко тонуть у грубих хідниках, вражає її незвичайна метушня. Носії виносять якісь скриньки, клунки й валізи, грубий старший бухгалтер біжить повз неї й не бачить її, ліфту годі дочекатися — хлопець десь щез.

Нагорі, в кімнаті кореспонденції, нема нікого. В бухгалтерії стоять якісь люди і сваряться за щось з помічницею

бухгалтера, — вона працює сьогодні в капелюсі і навсто-
ячки. І нагло Оксана розуміє: це ліквідація.

Довідується про це від заступника шефа, пана Гольце з Відня. Він сидить тут і урядує (нарешті хтось тут урядує!), одначе його стіл увесь закиданий оберемками пов'язаних паперів. Він дивиться у велике наріжне вікно ще й тоді, як Оксана увійшла в кімнату, і прокидається аж на її голосний привіт:

— Гутен Таг, Гер Гольце!

— Я, да зінд Зі ендліх! — каже він якимсь меланхолійно (він протегує Оксану за її орієнтаційний хист) і додає. зідхнувши:

— Ліквідуємо інтерес. Ще день — і ви не дістали б вашої плати. Ще належаться вам гроші за три місяці

— Що сталося? — вдає Оксана здивовану (буде війна, буде війна!)

— Ну, ви ж знаєте... війна... Останній час, щоб ми забралися.

Він встає і підходить до Оксани.

— Бувайте здорові, пані Рутецька. Ви були доброю, солідною робітницею. Вен вір відер да зінд...

Він не докінчує і протекційно клепає її по плечу:

— Гальтен Зі зіх фест!

У бухгалтерії Оксані виплачують цілу купу грошей, — не пам'ятає, коли бачила вкупі стільки більону — і вона, ошелешена, виходить на вулицю.

Значить, найшлася без праці. Та тепер, окрім цих 600 злотих, не має вже ніякого капіталу, ніякої біжутерії, ніяких виглядів на працю. Що буде робити?

Ні, вона чогось не спроможна журитись тим фактом. Це війна робить її такою легкодушною. Чого вона так тішиться війною?

Читала щось таке про пригоду, Пригоду — великою буквою. Це таку пригоду переживатиме тепер увесь український нарід. Варто жити! — каже собі, як завжди. І вже не пробує вмовляти в себе, що пригнобила її втрата посади.

Що значать тепер усі посади світу, коли йде війна, давнождана війна на сході!

На пошти, де незвичайний у цю обідню пору рух, по-
лагоджує телефонічні доручення: рідня Боровських рада, що
вони там, безпечні, секретарка Остаповського передає, що
він, тільки вернувшись з долини Прута, поїхав знову до
Косова, по дружину.

Пообідавши в трохи менш уже спокійному, як колись, дорогому ресторані при вулиці Коперника (раз можна собі дозволити!) та накупивши дактилів, шоколяди й цигарок, у чудовому настрою верталася набитим людьми містом додому.

*

Укладала на бюрку дрібниці, чекаючи, поки стара Іваниха з сусіднього будинку не покінчить чистити підлогу, але стара не спішилася.

— Досить, досить, Янова! Вже аж занадто блищить та підлога. Досить на сьогодні!

Стара підвелася й обтирала руки в синю запаску.

— А як буде, прошу панці? Приходить, як перше, рано?

Оксана зам'ялася.

— Я вас попрошу пізніше... Тепер я ще на відпустці, то може сама буду прятати. Я вам дам знати.

І, побачивши розчароване обличчя старої, докинула:

— Я поза вами нікого не знаю і не збираюся когось іншого брати, тільки не знаю ще, як воно буде...

Побігла по торбинку і ткнула старій в руки гроші — цілого золотого більше, як мала дати. Врешті була сама.

В помешканні суєніло. Торкнула електричний гудзик і на вікна впав темно-голубий вечір. Присіла на тапчані і аж тепер відчула втому. Простяглася впоперек і, приплющивши очі, ловила вухом шум міста. На тлі цього одностайного гомону щось наче шкряботіло, немов би цокотіли розсипувані по блясі дрібні чотки. Що це таке?

Ах, радіо, слухальця детектора, що висіли на побічниці, за її головою. Взяла їх у руки й приклала до вуха.

Це була повна патосу промова якогось державного достойника. Повторялися в ній, як рефрен, слова, що їх сказав недавно військовий міністр, „Гонор понад усе“. Потім хор пограничників співав про „оборону польських рубежів“, потім спікер передавав доповідь ученого історика, що нагадував своїм землякам велику ідею Ягайлонів і нав'язував до традиції Болеслава Хороброго, повторюючи трафаретну небилицю про удар мечем по воротах, яких ще не було. До чого воно йшло? Це була „в саму пору“ і дуже „тактовно“ відгрівана ідея великої місії на сході. Справді „в саму пору!“

Кинула слухальця, щоб підвестися й погасити лампу. Очі пекли від втоми. Та в тій самій хвилині обізвася дзвінок.

Спочатку Оксана не побачила нічого. Потім, у смузі світла з передпокою виринула Ерастова постать. Понад нею ясніла якась чуприна. Оксана сказала:

— Увійдіть! — і відступилася назад. Увійшли і хутко зачинили за собою двері. Це Ераст замкнув їх за плечима того, що стояв коло порога, великий і якийсь цілий ясний. Ясне було його непокірливе волосся з золотистим чубом над відкритим широким чолом, ясне, хоч і злегка засмалене обличчя з хлоп'ячими устами і впертим підвинутим підборіддям, ясна усмішка, з якою він дивився на Оксану.

І вона дивилася на нього, здивована і трохи заскочена. Чомусь уявляла собі Ерастового приятеля, як старшу за нього солідну людину, — а це був хлопець. Отямилася, що стоїть і дивиться, замість просити їх у кімнату.

— Тут ваша кімната! — обізвалася навмисне безпардонним тоном. В одному менті віднайшла його, цей тон: буде поводитися з ними, як з молодими, молодшими за себе хлопцями.

Аж тепер помітила, що в нього в руках валіза.

— Це все? Чи маєте ще якісь речі? (ні, це навіть трохи непристойно, але, власне, так треба з ними говорити!)

— Є ще постіль, але я залишив її покищо — сказав легальний знайомий голосом стриманим, набренілим чимсь нерозгаданим. І продовжував:

— Поки спроваджуся сюди, хотів порозумітися з вами в дечому.

Оксана почула себе вражена, вона звернула очі на Ераста, що стояв все ще мовчки при дверях.

— Я для нього, для вашого приятеля (показала головою вбік Ераста) зробила вам цю пропозицію. Одначе, коли вам це не підходить...

Він чомусь спалахнув:

— Я все розумію і вдячний вам за Ераста. Але, я навіть у такій винятковій ситуації не можу переходити в чийнебудь хату, не умовившись про комірне. Я хотів би поговорити з вами наодинці.

Обкинула оком його протерту блюзу (яка атлетична будова в цього малого!), і сказала вибачливо:

— Добре, добре, про все поговоримо завтра. А тепер і так мусите залишитися тут.

Зразу перекинувся знову в того самого ясного хлопця. Сказав:

— Але, я не представився вам. Ерасте, то ти повинен був мене тут зарекомендувати.

— Це Ярко Лучківський, доктор хемії і чоловік чарівної жінки, оперової співачки у Варшаві — сказав Ераст не без якогось злобного відтінку в голосі.

Оксана почула, що чомусь спаленіла. Подаючи йому руку, сказала мимохіть:

— Боже, такий молодий!

І додала:

— Ну, а мене як ви зарекомендуєте?

— Вас, пані Оксано, не треба рекомендувати. Ви пані Оксана, — така є тільки одна на світі.

— О? — вихопилося в Лучківського. Але Оксана глянула на Ераста, як дивимося на когось, хто ненароком сказав страшну дурницю.

— Вибачте мені, — звернулася до обох, — я на правду валюся з ніг від утоми. Тут ваша кімната, а тут — показала на малі двері, — лазничка. Можете її вживати. Таксамо кухні. Умовимось завтра щодо часу. А там, у вас, є друге складане ліжко. Є там і якась постіль, а на бюрку ключі від помешкання.

Потім, як вона, вже в піжамі, виходила до лазнички вмиватися, чула їх стишені голоси. Несподівано Лучківський засміявся. Це був сміх малого, збиточного хлопчика, і Оксана відчула в ньому те, що він стримував у голосі: буйну радість життя.

Кого вона властиво приймила собі в хату? Двох необрахованих хлопців, а один з них, ще до того, ховався перед поліцією!

Лежачи вже в ліжку, нагадала собі, що в того хлопця є жінка.

В цьому було щось заспокійливе і водночас щось... щось...

5.

Довгий протяжний гук свердлував повітря, до нього змішувалися інші, тонші й грубші, і пливли прикрим голо-сінням довго, довго, довго. Сіла в постелі й збирала думки. Що це було, що це означало?

Тріснув замок. Хтось проходив повз її двері.

Заслонила ковдрою груди, напів обголені в мережаній нічній сорочці.

— Хто там? Що сталося? — питала ще замряченим від сну голосом.

— Тривога, пані добродійко, — казав за дверима веселий голос нового мешканця, — німецькі літаки атакують місто!

Скочила на рівні ноги, але за хвилину знову присіла на краю тапчана.

— Та що ви! Ще ж нема війни. Це фальшива тривога, її заповідали вчора.

Він сміявся за дверима.

— Певно, що фальшива, але може бути й правдива, бо сьогодні вночі минає реченець німецького ультиматуму. А ви поклеїли вікна?

Оксана знову ожила, швидко накидала на сорочку м'який халат і говорила:

— Ні, я нічого не знаю, нічого не клеїла. — Кажете — треба?

— Ясно, що треба. І ще дещо інше треба полагодити. Ви вже встаєте?

— Так, так, я вже встала, але сюди не входіть, бо я ще не вдягнена, — кликала Оксана, заскочена енергією того, за дверима. І, зцісуючи розсипане волосся, докинула:

— Я зараз туди вийду.

Перечекавши, аж він піде, відчинила двері, щоб пройти в лазничку. Але він не пішов ще, він стояв ще у дверях на кухню, і вона побачила його у смузі соняшного світла. Входив туди, великий, весь озолочений сонцем, ще ясніший, ніж здався їй учора. Відвернув голову — вона скрикнула петерпляче:

— Ах, ідіть, я не вдягнена!

Вмивалася довго, трохи роздратована тоном і поведінкою того чужого молодого чоловіка, що вчора так стримано ставився до справи замешкання в її домі, а сьогодні поводився, якби жив тут уже рік.

Ах, що там, — заспокоїла себе. — Не схожу, то скажу просто, а тимчасом Ераст найде собі інше сховище.

Коли проходила знов у кімнату, чула як він будив Ераста:

— Ерасте, обридливий сплюху! Просипляєш найкращі хвилини! Сам початок епохальних подій!

За вікнами знову грали сирени. То відкликували тривогу.

„І чого він, власне, стягнув мене з ліжка?“ — думала Оксана злісно.

Натягала сукню, як почувся здвінок. Хто це міг знову бути? Глигнула на годинник: було десять хвилин по сьомій. Хтось відчиняв уже двері.

Знов почула кроки і знову його голос:

— Молочарка принесла молоко, каже, що носила сюди раніше. — Скільки взяти?

— Ви будете брати? До чого?

— Певно, що буду. Ви ж іще „не одягнені“. А до чого? Щось там уже знайду. Скільки вам? Літр?

— Беріть літр, — погодилася Оксана. — І хай носить щодня.

Скінчивши туалету, пішла до кухні.

Коло газового решо стояв новий мешканець у коротенькій оленячій блюзі (що за елегантність після витертого вбрання?) і пильно стежив за молоком у білій великій ринці.

— О, ви вже навіть варите. І печива вже встигли десь купити? — здивувалася, побачивши ріжки й круглі булочки з маком на столі, на тарілці. — Треба й мені . . .

— Булок я купив і вам, — сказав доктор неважливо. — А молоко теж парю для всіх.

І за хвилинку, глянувши збоку на неї, на її коротеньку суконьку, а потім вгору, на обличчя:

— А, тепер ви вже одягнені.

Знову Оксану вхопила злість. Хотіла сказати щось гостре, але він запитав її, підійшовши до кухонної шафки:

— Ви як волієте пити молоко, з горнятка, чи з склянки?

Засміялася, знову роззброєна, і беручи в нього з рук ганчірку, сама взялася наливати молоко. Хвилинку завагалася, потім добула з шафки дві однакові тацьки. Дивився, як вона уклала на одній з них два великі горнятка, а на одній склянку, як ділила печиво.

— Так, — сказала, наливши молоко, — але звідки ви властиво знаєте, що я не хотіла зробити собі, наприклад, чаю, чи какао?

— Треба спрощувати собі життя, — сказав сентенційним тоном, і вона не стала думати, чи це торкалося сніданку, чи чого іншого.

— Смачного і (завагалася) дякую! — сказала, забираючися з кухні разом із своїм сніданком.

— По сніданні прошу десятихвилинної авдієнції, — кликнув їй навздогін.

Минаючи в передпокою двері їх кімнати, почула за ними Ерастовий свист. Він стиха насвистував якесь танго з давніх років. Знизала плечима.

Розглядалася безпорадно по кімнаті. Хто, власне, буде тепер день-у-день „прятати“? Зробити це раз, чи двічі, це було б ще забавно, але завжди, що ранку? Пригадала собі,

що казала не приходити Іванисі, пригадала Ерастове нелегальне становище. Треба було щось з цим зробити.

Трохи нетерпляче постукала до їх дверей. Говорили про щось голосно, дискутували, чи сварилися. Постукала голосніш.

Двоє голосів відповіло їй в унісон: „Прощу!“

Ераст у синій спортовій сорочці підорвався з-за стола, а той... він замітав хату! Стояв при вікні з Оксаниною довгою щіткою, ні трохи не збентежений її появою. І в Оксани відразу пропала охота порушувати справу прислуги та зв'язаних із цим труднощів. Хотіла вернутися, однак Ераст вже підсунув їй крісло, а доктор, спершись на щітці, спитав:

— Ви чули нашу дискусію? Сперечаємось за німецьку політику.

— О, я думала, що в цих справах ви одностайні?

— Не завжди і не в усьому, — сказав Ераст. А той докинув:

— Мусимо з місця поагітувати вас. Я певен, що ви признаєте мені рацію.

— Ярко завжди має рацію. Він, просто, не дозволяє нікому мати інший погляд на справу.

Оксана злобно сказала:

— Я знаю, в яких більш-менш межах може котитись ваша дискусія. В одному ви певне згодні: в націоналістичному погляді на жінку. А тому не знаю, чи варто мене агітувати. Я маю на цю справу діаметрально різний погляд.

— О, тепер ви мусите сісти, — з черги доктор підсунув їй стілець. — Ви зовсім зле попали.

— Ти говориш у цій хвилині про себе? Бо я зовсім не відпекуюсь націоналістичного погляду на жінку. І нам національна рація диктує дбати насамперед за расу.

— О, як я це добре знаю, — засміялась Оксана. — Проте „єдине покликання“ чуємо на всіх жіночих зборах від дівчат, накручених, як позитивки, своїми вчителями.

— Зараз, зараз, — вмшався доктор, — чи ви маєте щось проти такого покликання? Чи можете його якось заперечити?

— Ні я, ні навіть ніхто з наших так званих „феміністок“. Ми думаємо тільки, що, власне, виконувати це покликання може жінка, яка не є „матір'ю і тільки матір'ю“. І ще думаємо, що й жінка, не тільки мужчина, має право на заробітну працю, згідну з її об'єктивними даними.

— Про „об’єктивні дані“ застерігаю собі слово на пізніш, — сказав доктор і хотів продовжати, одначе Ераст перебив йому :

— Виховуючи дітей, жінка робить величезне громадського значення діло — сказав. — Коли має ще змогу працювати гуманітарно, то тим краще. Певно — збентежився раптом — є виїняткові таланти, виїняткові ситуації. Та це не міняє правила. Націоналізм спирається на ясні засади, на докладне розмежування праці. Тим він і сильний.

— От бачите, у чому ми з Ерастом не погоджуємось : у доктринерстві.

— І щоб його остаточно „погнобити“, я пригадаю, що давно вже минулося й доктринерство колишніх феміністок, які заперечували свою власну жіночість, — докинула Оксана.

— Я готовий думати, що вас не треба агітувати — сказав доктор. — Ще трохи направо, і з таким фемінізмом можна буде найти порозуміння.

— Це ти в Німеччині став такий компромісовий? — запитав злобно Ераст.

— Знаєш? Ти близький правди. Компромісовий я не став, але приймати від інших народів готові суспільні рецепти — я відучився таки в Німеччині. І з Німеччини привіз велику скепсис щодо наших наївних політичних надій. Ми саме за це й сперечалися, — сказав до Оксани.

— Ну, не роби вже знову з мене такого безкритичного. А одначе, я не знаю, як у цьому моменті ми могли б не бажати собі німецького походу на схід і німецької перемоги.

— Ерасте, так не дискутують! — сказав несподівано поважним тоном доктор. — Я казав тільки про те, що кожний перемагає для себе, не для інших. Але годі вже про політику. Пані добродійко — чи це, може, тепер буде та авдієнція?

— Що знову за авдієнція? — засміялася Оксана. — Ви хотіли мені щось сказати? Прошу.

— Я волів би без Ераста, але можна врешті й з ним. Мусимо установити наше комірне. Ми не можемо платити вам більше (він чомусь грізно глянув на Ераста), як п’ятдесят злотих на місяць. Чи це вас задовільняє?

Оксані здалася ця квота дуже великою. Вона аж спаленіла, бо досі не думала, що може мати з цієї „пригоди“ матеріальну користь. Сказала :

— Це навіть багато, може забагато?

— Значить, справа поладнана. Тепер зголошення. Будьте такі добрі, як власниця помешкання, підписатися на цих паперах, — він підсунув їй приготівані на столі листки.

Підписуючи, Оксана пробігла по листку очима. 1909? Має тепер 30 років, цілих 6 років менше за неї. В рубриці „цивільний стан“ було написано „жонатий“. Це не був Ерастовий жарт.

— Так, — узяв доктор із стола листки. — Тепер я піду „представитись“ сторожисі і взяти в неї мельдункову книжку. Потім — у місто. Що вам купити?

— Як то, купити? Я купую собі завжди сама, що мені треба.

— А от паперу на вікна ви досі не купили, правда? А з цього може бути халепа, прийдуть на контролю і побачать Ераста.

— Правда, — збентежилась Оксана. — Я не встигла ще про це подумати.

— Ну, бачите. А про припаси якінебудь ви подумали?

— Припаси? Так, я купила вже дещо, — сказала непевно.

— Я вгадаю, що ви купили, та що воно не багато варте. Можна вгадувати?

— Ну, ну, вгадайте!

— Багато шоколяди...

— А хіба ж шоколяда нічого не варта? Ви ж либонь трохи спортовець, то повинні знати...

Ераст аж руки заломав.

— Пані Оксано, що ви сказали! „Трохи спортовець“! Він був тренером легкої атлетики в Німеччині, він давній чемпіон українського спорту, він...

— Ох, не пригнобляйте мене, годі! — боронилася Оксана. — Я здаюся. Але хіба спортовці не їдять шоколяди? — заплуталася зовсім.

— Цілком по-жіночому, — сміявся доктор. — Їдять, їдять, пані ласкава, але не тільки шоколяду. Ми не збираємося веселою прогулькою на Говерлю, куди знайомі хлопці принесуть гарній пані всякі „ястівя“ і ще проситимуть їсти, а вона сама принесе собі тільки плитку шоколяди. Ми готуємось до війни. Чорт її знає, яка вона буде, але трохи товщу, цукру, крупів, сухарів та мила треба мати в хаті.

Оксана дивилася на нього здивована. Варить молоко, замітає хату, думає про припаси. Це було щось зовсім нове в її понятті про чоловіків. Сказала вголос:

— Візьму до уваги ваші поради. А папір, який це папір треба купувати?

— Паперу і шпанівок куплю вже сам, потім розрахуємось. А ввечорі будемо ліпити. Ерастові дуже треба трохи руху в його домашньому арешті.

Оксана вийшла. Хоч-не-хоч пішла до кухні по щітку й ганчірки і взялася прибирати. Знову ставало досадно. Цей молодий чоловік ставив її в глупе становище: не кажучи й слова, накидав їй спосіб життя. І не можна на нього навіть сердитись за те.

„Вернуся пізно по обіді“ — вирішує, скінчивши замітати й беручись за чищення підлоги. — „А як, власне, з цими припасами?“ — знов приловлює себе на тому, що думає про доручення того якогось смішного (о, власне!) льокатора.

Місто жило сьогодні під знаком газової маски. Великі, чорножовті й білочервоні плякати сповіщали про продаж масок у пунктах „Льоп-у“, вже не тільки військові, але й урядовці та робітники міських закладів йшли вулицями з прип'ятими до пояса масками в сірозелених футлярах, ішли й їхали на роверах відділи вояків з газовими масками на обличчях. Літаки скидали метелики з поученнями, як поводитися на випадок газової атаки. Сьогодні вночі кінчався німецький ультиматум, і в цілій Польщі не було чути іншого голосу, окрім того, що кликав одностайно:

— Ждемо ворога — „сільні, зварці, готові“.

Оксана не збиралася ще купувати маски, все ж придбала в аптеці те, про що говорили плякати. Викупила останні пачечки соди, по лігніну вступала до трьох аптек. У „Торговлі“ в Ринку був неймовірний натовп, не було мови про те, щоб хтось заніс їй на квартиру муку чи крупу, і вона задовільнилась невеличким пакетом кави, цукру й чаю, які сама могла нести. Пообідавши в якійсь незнайомій молочарні, зайшла ще на морозиво до каварні.

Каварня Де ля Пе нагадувала Париж тільки назвою, яку львов'яни вимовляли „Де ля Пейс“ через велике число жидів, що тут зранку до вечора висиджували. Одначе тут можна було приміститись на критому балконі, звідки видно найкращу частину львівського центру з довгим і широким сквером, що веде до будинку міського театру.

Внизу шуміла і хвилювала юрба, ніхто не думав сьогодні про пообідний спочинок. У ці останні години, що попереджали війну, Львів кипів життям, наче чекаючи якогось великого й радісного свята. Десь нагло зникло пригнічення,

всі жили під гіпнозою гасел, киданих керманичами держави, під гіпнозою сили польської армії і сконсолідованости польського народу, виявленої в недавній позиції на „фондуш народо̀ви“. Кричали про це продавці газет і гучномовці з вікон, співали, йдучи, відділи півозброєних юнаків і озброєного вояцтва. Польська любов батьківщини і польська пиха досягли свого апогею тут, у тому місті, що збиралося на́рік шанувати 600-річчя своєї польської історії.

Разом з гамором підіймалися знизу пилюга і сморід бензини. Важко було легеням звикнути до цього після гір, і Оксані забаглося піти ще геть аж у Стрийський парк.

У трамваях було глітно, одначе не в тих, що їхали на периферії. І алея, що веде в парк, була, надиво, майже пуста. При вході до парку, над ставком, зарослим штучно плеканою ряскою, кількоро дітей кидало понад залізну бар'єру булку рибкам, що плигали за нею над сонне плесо. Пусто було на доріжках, що біжать обабіч ставка підгору, затінені гущавиною суміжних горбовин. Тільки де-не-де сиділи одинцем на лавочках емерити, чи безробітні, двоє хлопчиків гралося на стежці гудзиками, а під деревом куняла над своїм повним кошом стара прецлярка.

Оксана пішла вліво, між смеречину, в найкращу природну частину парку. І тут майже не видно було сьогодні людей, діти не перекликалися між смереками, здоганяючи вивірок, не гралися в піску на обгородженому рондо.

Сіла на лавочці. Перед нею розгортався вид на головну паркову алею, на будинок ресторану з темного дерева, на широкі килими травників з яскравими плямами кльомбів. Щотижня зміняли тут квіги, щонеділі львов'яни зустрічали тут нові гами кольорів, нові рисунки живої композиції. Сьогодні на зеленому фоні травника чергувалися, наче б ненароком порозсипувані, червоні й жовті китиці троянд, довга смуга рожевих бегоній, синіх лібелій та яснозелених кактусів оббігала довкола травник, як весела ряма. Це був справжній бенкет для очей, і шкода було б, якби його завтра вже не стало. Та сьогодні ніхто не поспішав цього руйнувати, ніякий рух не зраджував суботніх підготовань.

Внизу алеєю проходили пари, самітні, як Оксана, жінки, на терасі ресторану майнула інколи яскрава пляма жіночого одягу чи ясного чоловічого костюму. Попри Оксану йшли люди, старий пан з паличкою, жінка з собачкою, намальовані дівчата, що голосно сміялися із своєї надаремної екскурсії. Знову було пусто, потім двоє студентів сіло на Оксанину лавку. Почали приговорювати.

— Чого вам, власне, треба? — запитала врешті Оксана, не в силі збутись їх мовчанкою. Заговорити по-українському це був найкращий спосіб на такі залицяння.

— Пані не уме мувиць по-польску? В Польсце?

Адоратор відразу змінився в ворога. Встав і стояв перед нею, закукурічений і весь червоний, аж другий мусів заспокоювати його.

— Дай їй спокій, хай собі говорить, як хоче, ходи вже, ходи, — тягнув його з собою.

Але той не йшов, дивився на Оксану злющими очима і казав:

— Патшце, патрйотка українська!

Оксана піднялася і пішла далі, підгору. Одначе ця пригода відобрала їй усяку охоту залишатися в парку. Сходячи довкола вниз, попід навислу природну скелю, забажала раптом якнайшвидше знайтися дома. З радістю подумала про свою хату і про те, що не буде там сама.

У трамваю зустріла діячку з Жіночого Союзу, невідмінну, від десятиох років, заступницю голови, паню Олю, що мала в місті славу дуже холодної й виїнятково ощадної жінки. Їхала тепер з руками повними пачок і пачечок, і Оксана, знаючи тайну її гардероби (вона, хоч відома елєгантка, шила все дома за спровадженими з Берліну кроями) здивувалася, прочитавши на торбинках фірми відомих магазинів жіночого одягу.

— Що ви так багато накупили? — поцікавилася.

— Єдине, що варт тепер робити. Светри, блузки, готова білизна, панчохи, черевики. Вкладаю в це всю мою готівку.

— А припаси? Всі кажуть, що це найважніше.

— Припаси я придбала ще перед фєрїями. Маю всього на пів року. А головне: все в першорядному сховищі, спеціяльно на харчі приготованому. Адже ж ви знаєте: гази могли б в одній хвилині зробити все це непридатним до вжитку.

Оксана розпрощалася з цією пригнобливо-передбачливою господинею зовсім пригнічена. Сховище на харчі! Вона ні про що таке навіть не чула...

В коридорі було вже майже темно, як вона вернулася додому. В помешканні стояла тиша. Перекрутила вимикач, скинула капелюх і, поправивши перед дзеркалом волосся, постукала в їх двері. Ніхто не відповів. Куди вони пішли, пощо він потягнув з собою Ераста, як надворі ще ясно? А, може, була тут поліція й забрала їх?

Пішла до кухні. На столі не було посуду, вона була помыта й поскладана в шафці. На дзиглику лежав великий рульон синього пакуноквого паперу і поруч нього мале пуделко шпанівок.

Була восьма година, як у дверях заскреготів ключ. Як дивно знову по роках, чекати нап'ято — і потім почути цей звук, що так зразу відпружує.

Кинула з рук газету, але не вийшла, чекаючи, аж вони самі зголосяться. Це був Ераст, що легко постукав. Можна до неї? Стояв перед нею поголений, його бліде обличчя здавалося від цього повнішим. Нагадував ті часи.

Вони, здавав звіт Оксані, саме вернулися (ні, ні, не було ніякої небезпеки, вони чекали, поки стемніє в коридорі, а на вулиці він себе певний), і хочуть прийти поліпити їй вікно. Ярko готувить там уже клей.

— Ліпіть, ліпіть, але я втратила вже довір'я до вашого приятеля. Думала про нього, як про спеца від тих справ, а він не сказав мені найважлишого.

— Чого я не сказав вам? — питав з-за дверей голос Лучківського. — Можна й мені туди?

— Краще ввійти навіть без стукання, ніж підслухувати під дверима, — сміялася Оксана. — Так, ви здискваліфіковані, як спец від протигазової оборони.

— Я не підготовляю протигазової оборони, бо не вірю в газу, — сказав роздивляючи її вікно. — Можу просити ножиць?

— Отут, на столику. І як то, не вірите в газу? А пощо тоді ліпити?

— Пані дорога, ліпимо на те, щоб можна було ввечорі світити, а без того не вільно, — сказав, гасячи світло. В кімнаті стало темно.

— Що ви? — нетерпляче скрикнула Оксана. Але в цю ж мить почула вже знайомий звук сирен і зрозуміла. — Ах, знову цей недоречний алярм! І поки ми будемо так сидіти?

— Передусім, ми не сидимо, а стоїмо. Може запросите нас сісти? Чекайте, я зроблю сліпу ліхтарку.

Він прислонив рукою запалений сірник, і вони розмістилися на стільцях.

— Чудово. Тепер можемо продовжати нашу розмову. Значить, ми ліпило вікна не проти газів, а тільки на те, щоб місто було темне, як надлетить ворожий літак. Покищо вчимося, а завтра це може бути „направду“. Вікна від вулиці ліпитимемо тонкими смужками, щоб вони не потріскали від бомб, які будуть на нас падати. Воно чорта варте оце ліп-

лення, але зробимо це для поліції, щоб вона і ми мали спокій. А газів не буде, в тому я певен. Тільки — чому ви властиво розчарувалися в мені? Я ж ще нічого не казав вам, що ми не будемо ущільнювати дверей і вікон перед газами?

— А, бо ви не сказали мені, що треба забезпечити перед газами харчі, тоді, як ми говорили про припаси. А без того все може пропасти. І що це значить: „Я не вірю в газів“?

Він засміявся:

— О, пані добродійка затурбувалася тими припасами, що їх іще не придбала. Хочете знати, чому я не вірю в газів? Дуже просто: газів страшенно дорога річ, і пощо було б німцям кидати їх на місто? Їм досить буде знищити бомбами важніші військові об'єкти в містах та залізничні вузли. Газів ми не будемо нюхати, згадаєте моє слово.

— Це смішне, що ти кажеш, — вирішив Ераст. — Від кільканадцяти років іде підготовка до майбутньої війни, ця підготовка ведеться у великій мірі в ділянці газів, і ти, хемік, що найкраще про це знаєш... Певно, що ніхто не буде навмисне витруювати міст, але газів на фронті будуть головним засобом боротьби, і звідки ми можемо знати, що той фронт не буде й тут, у самому Львові?

— При цій блискавичній війні, що її німці заповідають, фронт у Львові? Що тобі сниться? — сперечався доктор.

— Панове, не сперечайтесь! — перебила Оксана. — Скажу вам, що я страшно голодна, а там на нічному столу є дактилі. Засвітіть, докторе, вашу „сліпу ліхтарку“ і давайте їх сюди.

На коротку мить побачила в блиску сірника Ераста, що сидів проти неї, і того, що встав і подав їй коробку. Взяла її хутко, заки не погас сірник, і вибравши дактиль, поклала на столі:

— Прошу!

Хвилину панувала тиша, аж Ераст перебив її:

— Пані Оксано, ви мене спровокували цими дактилями. По солодкому я дуже хочу курити.

— Куріть і дайте мені.

— Фе! — обурився доктор. — Жінки, що курять, роблять гріх проти природи.

Оксана іронічно засміялася.

— Такий сам, як чоловіки.

— З жінками справа трохи інша. Нікотина відбирає їм багато з їх біологічної вартости.

— О, то ви зле вибрались з вашою проповіддю, — сказала Оксана, раптово подратована. — Ця біологічна ва-ртість, про яку ви думаете, не має в моєму випадку жадного застосування.

Він хвилину мовчав, а потім сказав якимсь суворим тоном:

— Ви не маєте права так говорити. Ні як жінка, ні як українка.

Чути було, що Ераст піднявся і заходив по кімнаті. На тлі яснішого вікна видко було його струнку силуету, похилену над бюрком.

— Шукаете попільнички? — запитала його Оксана, злегковаживши слова доктора. — Вона тут, на столику.

Подаючи йому попільничку, зустрілася пальцями з його рукою. Прожогом відсунула руку.

За вікнами загуділи сирени, це відкликали тривогу.

— Де ваша настільна лампа? — спитав доктор. — Ця вгорі — заясна.

Оксана перекрутила гудзик і на нічному столику за-яснів великий жовтий тюльпан. Доктор розкладав уже на столі, на тапчані й на землі папери, різав їх, примірював до вікна.

Диригував:

— Ти, Ерасте, будеш ліпити внутрішні шибки, поки ролета запущена. А смужки на зовнішніх я поліплю сам, бо тоді треба буде тобі відси забратися.

— А що я робитиму? — питала Оксана, розбавлена цілою справою.

— Ви? Якби ви були такі добрі, то зварили б нам чаю. Я приніс шинку й булки, вони там, у кухні.

— Я не їм вечері, але чай зварити можу. За який час будете готові?

— Тепер пів до дев'ятої. Чверть на десяту вечеряємо, — відповів авторитетно доктор. — А шинка вам не пошкодить. Це не псує лінії, — докинув з легкою іронією.

П'ятнадцять хвилин по дев'ятій вікна в Оксаниній кімнаті і в кімнаті випадкових жильців були вже поклесні. Оксана раділа, що від цього затемненого вікна її кімната стала затишніша і якась наче інша. Доктор помив руки й по-біг до кухні допомогти Оксані принести вечерю. Забувши свою засаду, вона їла шинку і пила чай, що смакував, як нектар.

— Тепер вирішується доля Європи, — пригадав у яко-мусь моменті Ераст. — Чи ви маєте свідомість цього факту?

Доктор махнув легковажно рукою.

— Вона вже вирішена. Ще тоді, як Бек поклав польський гонор понад усе. На біду Польщі, цьому гонорові не відповідає реальна сила. Будемо бачити *finis Poloniae*... Тільки не знати, чи так хутко, як це Гітлер заповідає...

6.

Другої днини вранці перша річ, яку зробила Оксана, було вхопити за слухальця детектора.

— „N. O. 28. Ри-ба. Надходзі“, — говорив знайомий голос варшавського спікера. І повторив: „N. O. 28. Ри-ба...“.

Що це означало? Скочила з ліжка й схвилювано натягала піжаму.

Миючись у лазничці, чула, як у замку тріснув ключ. Він вертався вже з міста. Хвилинку постояв у передпокою і ввійшов до своєї кімнати. Хутко кінчала митися, вбігла до себе, чесалася і вдягалася нашвидку. Потім пішла до кухні.

Так, він був уже тут, запалював газ під казанком з водою. Вигляд у нього був поважний, коли привітавшись і дивлячись на неї, казав:

— Маємо вже війну.

Яке воно не дивне, але тепер, коли війна стала вже dokonаним фактом, за сніданком в Оксаниній кімнаті не говорили про неї, кожне по-своєму включаючи її у свою свідомість. Говорили про дрібниці. Доктор записував щось у блокноті, він спішився до лябораторії, де викінчував термінову працю. На обід вирішили не йти нікуди. Доктор мав принести щось з міста, Оксана зобов'язалася купити на недалекому базарі городини і приготувити салатку. Все укладалось якось просто, усе, разом з тією бурею, що надтягала з заходу, було якесь радісне. Легко й весело було на серці.

Полоскала під краном помідори, коли раптом повітрям сколихнули глухі, міцні вибухи. Всі шибки у вікнах задзвонили, цілий будинок на коротку мить немов присів, і так само раптово усе проминуло. Та за декілька хвилин, поки ще збентежена Оксана встигла витерти мокрі руки — воно повторилося. Ще й ще. Вибігла у свою фронтову кімнату і одним махом широко розкрила вікно. У приміщення вбіг не стукаючи Ераст.

— Ви дуже налякалися? — питає, підбігаючи до вікна. — Це був, очевидно, пробний наліт. Тільки — я щось не чув „алярму“...

З вікна війнуло на них якимсь дивним запахом.

— Пахне вибуховим матеріалом, — ствердив перішуче Ераст.

— А я вам скажу, — заговорила врешті Оксана, — це таки німецький наліт.

— Так хутко? Е, хіба ні...

На вулиці не було прохожих, тільки при входах у будинки стояли люди і дивилися на небо. Та з вікна не видно було на на небі нічого. Якийсь військовий у повному виряді надбіг згори вулицею. Люди виходили йому назустріч і питали про щось, але він не спинявся й не відповідав. Ераст відступив від вікна, він не вмовкав.

— А все ж, воно цікаво. Може справді німці були вже першого дня над Львовом? Яке ж це — вибачте за слово — свинство, що я мушу сидіти тут, не рухаючись!

— Прийде ваш приятель і скаже вам, що там було.

— Ярко взагалі має щастя, — завважив Ераст не без іронічної нотки в голосі і вийшов до своєї кімнати.

Салатка з помідорів червоніла на білонакритому столі в Оксаниній кімнаті, жовто дивилися обік неї очі порізаних на половинки варених яєць, коли врешті з'явився доктор. Оксана зустріла його в передпокою. Вигляд у нього був якийсь несподівано поважний, майже суворий. Спитав:

— Ви були весь час дома?

— Так... Що ж це діялося?

— Дозвольте мені вмитися, а тоді я розкажу вам усе.

Аж тепер вона помітила, що його темне вбрання було все в пилюзі, руки вимазані глиною.

Поки він мився і чистив одяг, Оксана внесла до кімнати полумисок вареної картоплі. Відчинила двері і кликнула:

— Панове, прошу на імпровізований обід!

Увійшли разом, кінчаючи в дверях якусь розмову.

Доктор не похвалив, як цього підсвідомо чекала Оксана, приготованих страв, запрошений за стіл, їв поволі, мовчки. Ераст, що ледве торкався їжі, сказав нараз:

— Що це тебе так хутко збив з пантелику цей перший наліт?

— Був таки справді наліт? — жваво перепитала Оксана.

— Ви не вірили? — глянув на неї з-над своєї тарілки Лучківський. І до Ераста: — Залиши свої жарти! Смерть кількох десятків людей не така справа, про яку можна говорити з усмішкою. Бодай не тепер, на самому початку.

І він почав розказувати. Був близько, коли на Городецькій впали бомби ескадрильї німецьких літаків. Літаки появилися так несподівано і летіли так високо, що їх ніхто не помітив. Два великі будинки розсипалися в порох. Ясно: треба було рятувати, кого можна, з-під румовищ.

Він устав від стола і заходив по кімнаті. Був знову бадьорий, яснів увес, коли казав, спиняючись перед Оксаною:

— Пані Оксано, сторінки історії знову перегортаються. Покищо, пишуть на них інші.

Це останнє слово звернене вже вбік Ераста, підорвало того з місця. Він підбіг до вікна.

— Йди від вікна! — кликнув йому нетерпляче доктор. І, мовби пожалувавши свого тону, докинув лагідніш:

— Знаєш, що тебе шукають, і що ти в кімнаті пані Оксани...

Та Ераст вибухнув:

— До чорта з тією обережністю! Я не можу тепер жити, як тварина в клітці! Саме тепер!

— Нерви? — запитав гостро доктор. — Трошки погамуй себе, коли ти тут.

Ераст сів знесилено на стільці.

— Пробачте! — кинув Оксані і дивився понурено на стіл.

Оксані захотілося раптом розвіяти важкий настрій — сама вона тремтіла радістю з розпочатої, нарешті, війни. Вийняла з буфету шоколяду, дактилі, поклала на стіл ще не торкану коробку цигареток „Дамес“. І спитала задирливо:

— Хто, властиво, має принести чай? Чи також я?

Обидва підорвалися з місць, однак Ераст сказав рішуче:

— Залиши мені часом хоч таку функцію, — і пішов до кухні.

Сиділи мовчки. Нарешті він промовив:

— Мала делікатна пані зустрінеться тепер з найправдивішим, обнаженим з усякої омани життям: з війною.

— Я зовсім не боюся „справжнього“, без омани, життя. І — можете вірити, або ні — не боюся війни. Малою дівчиною я пережила її зблизька і ніколи не ховалася до пивниці, як на наше місто стріляли з далекобійних гармат.

Він засміявся:

— Тим краще, не будете робити істерики, навіть, якби забрали Ераста.

— Та що ви! — скрикнула Оксана. — Його не сміють забрати. Що ви!

— Сміють, чи не сміють, а ми будемо вас просити, щоб ви нікому не відчиняли дверей, як ми дома.

— Що думали б ви робити? — не докінчила Оксана своєї думки, коли увійшов з чаєм Ераст. Доктор сказав, глипнувши на нього:

— Ми оглянули подвір'я і вирішили, що на випадок потреби обидва покористуємося виходом крізь вікно й мур, у сусідній город. Вже якби прийшли, то краще, як не застануть ні його, ні мене.

„І ви також?“ — хотіла спитати Оксана, але стримала себе в сам час.

7.

Різкі, протяжні гудки сирен заглушили гуркіт трамваю і він зупинився.

„Алярм!“ — крикнув вожатий, штовхаючи з розмахом двері передньої платформи. Оксана разом з іншими пасажирками вийшла з вагону і побігла до найближчого під'їзду.

Хутко голосний шум пропелерів заглушив сирени і гомін стовплених людей. Люди знову вибігали на вулицю, дивилися вгору. Раптом страшний лускіт здригнув повітрям, раз-по-разу, знов, знов, знов. Тепер усі вбігали в будинок і поспішно сходили вниз до сховища. Юрба потягла з собою Оксану.

В темному льоху, де тьмяно горіла під низьким склепом мікроскопійна лямпочка, було вже глітно. Якись люди сиділи на скринях під стінами, в кутку на купі мішків мати втишала троє розмазаних дітей. Бомби не вгавали падати, десь зовсім близько, однак тут вони обзивалися тільки глухим, довгим гудінням. Здавалося, що це таємно й грізно промовляє земля, саме її нутро.

— Боже, Боже, що з нами буде! — плакала якась молода огрядна жінка і зараз же, не встигнувши обтерти сліз, вкладала в рот коржика.

— Де ви, пані, дістали такі гарні кекси? — поцікавилася інша. — Я стояла годину під цукернею Залеського...

— Е, прошу пані, — перебив їй сивий добродій у сорочці „а ля Словацкі“, — треба було собі такі речі зарані придбати.

— „Зарані!“ — передражнювала жінка. — Чому я мала купувати зарані, коли всі казали, що жоден німецький літак не перелетить границі...

— ... а жаден німецький чобіт не стане на польській землі... — закінчив за неї той сам добродій. І додав:

— А, тимчасом, німці вже першої днини переступили границю і ввійшли десятки кілометрів у край.

— Пане! — встрияв у розмову кирпатенький тонкий молодик. — Ви поширюєте паніку! Я вас остерігаю!

Зразу все сховище спалахнуло обуреним патріотизмом. Так, такі „панікери“ підривають довір'я до уряду. До нашої героїської армії! А на це тільки чигають наші вороги!

Звідкись, збоку, впало слово „українці“. Всі в одну мить підхопили його. Не зробили в час порядку з тими „гайдамаками“, а тепер вони тільки ходять і вітрять, де б устроювати нам ніж у плечі. Певно є такі й тут, між нами...

Оксана висунулася із сховища і вийшла нагору. За нею подалося наверх декілька осіб: аж тепер усі помітили, що бомбардування скінчилося. На сходах перебігали Оксану діти, молодик біг великими кроками, насвистуючи „Першу бригаду“.

Після холоду в льоху повітря здавалося гарячим, аж душним. Пристала, щоб скинути жакетик і нагло почула, що хтось ззаду помагає їй. Повернулася — і побачила Лучківського. Вертався, видно, з праці, був тільки в синій сорочці з розіп'ятим комірцем і підкоченими рукавами. Ні, у цій обстанові (а може в нього?) це зовсім не вражало.

Гуторячи, пішли довгою міською артерією. Доходили до прикоро-рожевого будинку політехніки, як Оксана пригадала собі:

— О, я зовсім не була ще в місті, ця тривога заскочила мене в трамваю.

Він витягнув з кишені годинник.

— Тепер пів на другу, пора обідати, а ви хочете йти до міста?

— Я саме й думала пообідати в місті, і при цій нагоді купити дещо Ерастові. Шинки, чи що.

— Це, вибачте мені, „мрії стятої голови“. Про якунебудь шинку нема мови, всі крамниці зачинені. А до ресторану можна зайти заднім входом. Там можна й Ерастові взяти щось з'їсти. Ви бували коли тут?

Він показав рухом голови на невеличкий льокаль. Ні, Оксана ніколи не була в цьому ресторані, з якого чула нераз увечері звуки поганенького джезу. Та він, не чекаючи відповіді, взяв її за лікоть і спрямував до під'їзду.

Крізь під'їзд, брудне подвір'я, якісь завалені бочками й скринями коридорчики і, врешті, крізь кухню, повну мух, вони дісталися в невеличке приміщення ресторану. Всі столи були густо обсажені, тільки коло самого буфету стояв

незастелений столик. Доктор попросив Оксану, щоб пильнувала його, і за хвилину з'явився з двома дзиґликами.

На карті, яку їм подали, були вже позамазувані всі страви, крім крупника і сіканців. Оксана покрутила носиком. Сіканці в ресторані — і всі ці мухи на кухні... Не сказала нічого, однак він зразу відгадав її думки.

— Не маєте там шматка росолового м'яса для пані? — запитав приятельським тоном у кельнера. — Пошукайте, а тимчасом дайте два крупники.

У приміщенні стояв одностайний гомін, понад який тільки зрідка виділялися окремі слова. При найближчому столі сидів середніх років мужчина в товаристві двох жінок, мабуть, дружини й дочки, перелистовував польський місцевий щоденник і відсунув його знеохоченим рухом.

— Брешуть від а до зет, — сказав голосно. Тарабанив пальцями по столі, аж врешті вилив усю злість на кельнера.

— Пане, я вже тричі просив вас пива. Що це, до чорта?

Юшка була млява, однак кельнер приніс таки Оксані гарний шматок м'яса, обкладеного городиною. Врешті, обід був „поконаний“. Так висловився доктор, доїдаючи свою червону сіканину. Вийшли на опустілу вулицю. Раптом Оксана скрикнула:

— Докторе, це скандал! Ми забули про Ераста!..

Глянув на неї збоку, трохи злобно посміхаючись:

— Це ви про себе? Бо я не забув. Тільки ж що можна було йому купити? Цю страшну котлету? Зробіте йому дома яєшню.

Оксана була сердита. Сердита на себе за це „ми“ і на нього, що дозволяв собі давати їй доручення. Йшла, не обзиваючись.

В помешканні панувала тиша. Не застали Ераста в кімнаті, не було його в кухні, в лазничці, ніде. Врешті доктор відкрив на нічному столику його записку. Він писав:

„Вчора й сьогодні вранці стояв перед вікнами тип, який колись слідував за мною. Тепер я розслідував терен — його нема. Пані Оксані дякую за все. Відходжу, дам про себе знати“.

Доктор, читаючи Оксані записку, незадоволено зморщив чоло. Вона скрикнула:

— Куди він пішов? Що за немудрі замисли! Певне вже його арештували.

Відповів трохи нетерпляче:

— Ераст — старий підпільник, він знає, що робить.

Походив по кімнаті, а потім:

— Піду до Юра, може він там.

І вийшов.

Оксана почула себе нагло дивно самотною. Відчинила вікно і лягла на тапчан. Закурила цигарку і зараз відкинула її. Взяла слухальця детектора.

„Увага, увага! 125, пшешед“, — говорила варшавська спікерка. Грали марші. Поволі слухальця зсунулися з голови, і вона заснула.

Збудили її вибухи. Схопилася з тапчана і, ще вся обважніла від короткого й міцного сну, підійшла до вікна. Люди бігли вулицею, ховалися в будинки. Якийсь хлопчик бігав поперед вікна і свистав у свиставку. Тривога!

Нагло, десь зовсім близько, загули мотори літаків. Мусіло їх бути багато, бо гудіння просвердлювало вуха, добиралося кудись аж у саму глибину голови. За мить воно послабло, і раптом будинок здригнувся. Усе довкола задрижало, загриміло і Оксана, скулена, як під ударом, вибігла до лазнички. Прилягла до грубої капітальної стіни. Вибух повторився з тою самою силою, всі двері в помешканні відчинилися, задзвонили вікна, десь із бренькотом летіли шибки.

Втихло. Так, було вже тихо, все, на цей раз, пройшло. Подождала ще, потім пішла в кімнату. Стояла вся в димі. На вулиці знов були люди, кричали щось одне одному, вказуючи руками на захід, у бік головної станції. Вихилилася з вікна і побачила великий стовп диму, що підіймався вгору. Клуби, темнобурі знизу і жовті зверху, розвівалися під вітром, щораз густішаючи, щораз темнішаючи і навіть у денному світлі злегка займаючись загравою. Видко, горіли станційні склади.

Хтось подзвонив. То була дверничка, вона прийшла сказати, щоб набрали досить води — такий наказ на випадок пожежі. Треба забезпечитися й водою до пиття, бо воду „замкнуть“.

Говорячи, вона глипала поза Оксану, очевидячки цікавлячись особою жильця. Оксана подякувала й хутко зачинила двері.

Поки впоралася з водою, в хаті стало темніти. Під вікнами чути було розмови, хтось навіть загравав на гармоніці.

Ходила сюди й туди по кімнаті, неспроможна опанувати неспокою. Що це таке сталося? Невже її нерви таки справді не витримують війни більше, ніж вона думала? Ні, вже забула за ті бомби. Щось інше муляє в душі, не дає спокою. І чому той не вертається й не дає знати, що з Ерастом?

Ераст... Та невже справді її так хвилює Ераст? Чи не обдурює вона себе? А може навіть... навіть відчуває легкість, що не треба почувати вже на собі його допитливого погляду? О, як багато поганого ми ховаємо в собі, аж страшно інколи це зрозуміти...

Врешті був уже вечір. Підійшла до вікна: хмара диму над двірцем була тепер уся червона, вгору виприскували з неї клуби темного диму, перетикані іскрами. Пожежа набиравала гігантних розмірів.

Нараз у дверях забряжчав ключ. Не стямилася, як вибігла до передпокою. Не бачачи в темряві, запитала:

— То ви, докторе? Ераст?..

— Я, — сказав доктор і за хвилинку (він, очевидно, проходив повз неї до кухні) докинув: — Зайдім сюди, я щось приніс.

Він поклав те „щось“ на стіл і закрив внутрішні, заклеєні вікна. А тоді засвітив світло.

Стояв задуманий, не дивлячись на неї, а потім нагло сказав рішучим, аж різким тоном:

— Ераста забрали, перед самим входом до Юра. Хлопці бачили.

Оксана почула, як в неї стиснулося серце, раз і другий. Несподівано для себе самої сказала:

— А тепер іще ви зробіть якусь подібну дурницю... Пощо, справді, оберігати себе молодим українцям!

Повторив, якби не дочув її слів:

— Ераста забрали... Може, й не було для нього тепер іншого виходу. Але він витриваліший, як здається. Перебуде, як не робитимуть масових екзекуцій.

Тепер Оксану вхопив страшний жаль. Побігла до своєї кімнати і впала на тапчан. Плакала довго, до втоми.

В хаті було тихо, доктор не давав про себе знати. Не світлячи й не зачиняючи вікна, роздяглася і лягла спати. Ще раз, поки заснути, розкрила очі. Відблиск пожежі освічував кімнату блідою заравою.

8.

Вранці збудило її якесь прикре почуття, що вперто продіставалося крізь сонне мряковиння на ясне поле свідомості. Протирала очі. Що з нею? Що сталося? Першим порухом думки торкнулася чогось радісного: війна! Та з-поза неї виглянуло Ерастове бліде обличчя. Його заарештували... Однак це не було ще все. Було ще щось інше поза тим,

без сумніву сумним, ще не зовсім перетравленим фактом, що настирливо домагалася, щоб ним зайнятися.

Ераста нема, вона залишилася сама з цим молодим чоловіком, — і не знати, що тепер робити. Не можна викинути його, але й годі так з ним удвох жити. І, зрештою, треба вже скінчити з цією цілою справою. Вона була цікава і мала ще глузд тоді, як це берегло Ераста (бідний Ераст, що з ним там діється?), але так — ні, треба з цим якимось покінчити.

З таким рішенням вона встала і вийшла до лазнички. Була напівроздягнута, коли постукав хтось у двері її кімнати.

— Пані Оксано! — кликав доктор своїм бадьорим голосом. — Я б вас просив швидко вставати й одягатися, бо треба йти по хліб. Я вже зробив вам місце у черзі.

— Зараз, зараз, я вже вмиваюся, за десять хвилин буду готова.

„Це добре“ — думала, нашвидку миючись і натягаючи якусь стареньку суконьку — „він залишає мені самій піклуватися про себе. Зробив мені ще тільки місце коло хліба“... .

Застала його в кухні над незнайомою спиртівкою. Варив чай. Сказав:

— Газу нема вже, молочарка теж не прийде тепер до міста. Треба поспішати, бо там хліба небагато, а я мушу йти далі.

— На політехніку, — додала за нього. Але він заперечив:

— На політехніку вже не ходжу, краще тепер не мати зв'язку з нею. Але маю інші справи, між іншим, постараюся довідатись про Ераста.

Пили чай настоячки, з кексами, що їх він привів вчора ввечір.

Вийшли. В коридорі він іще запитав:

— Хочете потім поїхати до міста на обід? Ми могли б зустрітись десь у ресторані, наприклад у Бізанца. А, може, ви боїтесь виходити, боїтеся бомб?

— А це pomoже щось боятися?

— Врешті, це гаразд. Тут, чи там — хто його знає, де впаде така бомба. То як, домовимось?

Хотіла сказати, що не бачить потреби домовлятися, що може пообідати й сама, багато дечого хотіла сказати. Одначе не могла якимось почати тієї неприємної розмови. Врешті, що вадило пообідати разом, можна ж при цьому порушити й справу незручного спільного мешкання. Погодилася зустрінутись о третій.

Вулицею снувалися люди, переїздили вантажники, здалеку лунав крик кольпортера. Підождали його і купили газету. Вся у великих заголовках, вона сповіщала про чудовий відбір, що його на лінії цілого великого фронту дала польська геройська армія „нахабному варварові, гунові ХХ. сторіччя“.

— Вчора були зайняті вже цілий Шлеск і Познанщина, тепер ідуть завзяті бої під Ченстоховою, — сказав доктор. — Пишуть на „покшепенє серц“, але це даремне.

Оксана залишилася сама на своєму місці в довгій черзі, між двома „кумошками“, що запекло сварилися.

— Так, так, — казала товстуха в зайлозеній запасці, — ви вже брали хліб, і вас добре бачила, як ішла на базар, ще в сьомій годині.

— О, перекупка! — згїрдливо відповіла, дивлячись у інший бік, худа як скрипка, жінка. — У мене восьмеро душ у хаті, і якби я навіть брала вдруге хліб, то певне не на те, щоб пускати його на „пасок“, як ви.

— Що? — зверещала товста. — Хліб на пасок?

Але їй перебив чоловік у білому кашкеті, що проходжувався попри чергу.

— Тихо, баби! Що це за верески? Мало вам ще тих бомб? Кара божа з бабами!

Та увагу публіки відвернув літак. Це був одномоторовий польський мисливець, що надлітав з півдня, від леґіону в Скнилові. Він викликав хвилю гарячих розмов.

— Дивися, дивися, наш літак! — кричав хлопчина, вибігаючи з черги на середину вулиці. — Наш літак летить!

— В сам час пригадали собі. І то раптом — один. Де наша повітряна фльота? — лютував добродій у кашкеті.

Інший утишав його:

— Що ви гадаєте, Польща велика, всі літаки не можуть літати над Львовом.

— О, є вже два, три! — радів уголос хлопчик.

Тепер люди виходили з черги й бігли туди, звідки можна було слідкувати за літаками. Та раптом шум у повітрі посилювався. Це був інший шум, глухіший, і вкупі з цим пронизливіший. За мить на небо вплинула з-поза дахів ескадрилья ледве помітних у синяві сталевих цятток. Вони пливли на південь, у напрямі протилежному до літаків польських, що тимчасом зникли за хмарами.

— „Немци!“ — пішло по черзі грізно, притишено.

Знову люди збиралися в чергу, при самому мурі. Шум літаків слабшав — і нагло страшні розриви роздерли по-

вітря. Було їх п'ять, десять, двадцять, ніхто не знав їм уже ліку. І кожен з них здригав повітрям, бив, як обухом, по голові.

— Скнулів . . . — сказав хтось, як вибухи втихли.

Та літаки зближались знову, і все під муром завмерло, щільніше прилягнувши до нього. Не було вже іншої ради, тікати було нікуди. Низько, над головами людей, шуміли крещендо мотори, десь зовсім близько, в городі, гаркнула гармата, їй відповіли інші. На небі з'явилися білі хмаринки, вони рожевіли від сонця й розпливалися темним димком.

Нараз Оксана почула свист, довгий, протяжний, щораз сильніший. Це було щось, що викликало тваринний жах, хоч тривало секунди. Вибух. Знову свист і знову вибух. Знову і знову. Бомби падали десь близько. У павзах між вибухами до свідомости добігав плач жінок („мої діти, мої сироти!“), тут же, біля Оксани, тулився до муру, тремтячи весь, чоловік у кашкеті. Оксана відчула якусь дивну задревілість у цілому тілі, ноги вгиналися, конче хотілося зіснутись на землю. Аби тільки кінець, якийнебудь кінець!

Коли все втихло і вулиця знову ожила, перший відрух думки в Оксани був: додому! Одначе довкола неї публіка знову тиснулася й говорила про чергу, про те, щоб у крамниці поставити когось з „клепками“, а не таку „ідіотку“, що держить людей під бомбами; вибрали „делегацію“, щоб зробити там лад. І справді, за хвилину черга йшла хутко вперед, і Оксана, сама не знаючи коли, найшлася в крамниці й дістала хліб.

Йшла з ним до хати, ще непевна в ногах, але думки бігли вже в інший бік. Під артезійською кринницею, на розі її вулиці, стояла черга. Вбігла в хату і стала й собі з великим скляним жбанком.

— Нех то шляк трафі! — кляв на переді пан в елегантному вбранні, що його оббризкала водою, незручно підклавши своє відро, весела покоївка в білому очіпку. Це був сусід, якого Оксана зустрічала не раз на своїй дорозі — він завжди пильно дивився їй у вічі з-поза свого золотого пенсне. Засміялася, недавні переживання були вже далеко . . .

Дома порядкувала, й тоді наново почала мучити її думка, що треба зробити щось з доктором, позбутися його з помешкання. Так, вона піде на той обід і там скаже йому, що такий стал не може тривати довше.

Поспішливо надягала першу з краю в шафі суконьку, ї причесавши волосся, (капелюх у цій обстанові з бомбами робив би гротескове враження), вийшла на вулицю.

Місто було залите військом. Ішли в довгих рядах воляки, якісь дивно-дрібні у своїх одягах „кгакі“, ще применшені залізними касками. Де-не-де підбігали до них жінки, бігли поруч купки дітей, але в усьому тому не було вже й сліду недавнього ентузіазму для армії. Їхали авта, обмаєні, обболочені, всі в глині. Перед напівзакритими крамницями з одягом, взуттям, товпилися люди. За вуличним гамором не чути було літаків — і публіка раз-за-разом поглядала на небо.

Трамваї вистоювали довго, чекаючи, поки пройдуть колони, одначе Оксана таки доїхала до Ринку. Було п'ять хвилини перед третьою, як увійшла в підсінок старого з грубеними мурами будинку.

У великій і холодній, наче льох, залі повно було людей. Та якось зразу вона побачила доктора: чекав її вже за столом під зеленим від старости звисним дзеркалом.

— Вибір легкий, — сказав, встаючи на привітання, — борщ і волова печеня, або одне з двох. Думаю, що про запас варто з'їсти одне й друге. І ще є пиво.

Їли мовчки, розмова не клеїлася. Доктор запитав:

— Бачили втікачів?

— ? — здивувалася.

— Ну так, вже є втікачі. Не тільки зі Шлеська, але й з Кракова, Нового Таргу, Тарнова. Розлітається „ойчизна“.

Хтось заговорив до Оксани ззаду. Це був лікар, „гарний Олесь“ (як його називали знайомі жидівочки з барів), що сидів тут таки, за її плечима. По його злегка іронічний усміщці Оксана здогадалася, як він пояснював собі особу її товариша столу. Легковажно кивнувши йому головою, повернулася знову до Лучківського. Він переглядав витягнуте з кишені число „Діла“. — Дозвольте? — запитав, не перебиваючи собі в читанні.

— Будь ласка. Що там таке?

— Нічого, хотів кинути оком на звідомлення з історичного засідання Союму, де промовляли й наші нещасні „нормалізатори“.

— Но? Що сказали?

— Що ж могли сказати? Про єднання народів в обличчі спільної небезпеки. Про те, що не час на міжнаціональні спори... Приємна роля, що?

— А з фронту?

— Фронт тепер у цілій Польщі. Бомблять усі шляхи, всі міста, а найдужче столицю — сказав і задумався.

— Знаєте щось про Ераста? — спитала Оксана.

Не відповів, тільки глянувши на неї, мовчки заперечив головою. Не зважилась випитувати більше.

Обід був скінчений. Доктор раптом якось схопився:
— Підемо.

Та в тій самій хвилині в залі стинився рух: усі вставали з місць і знову сідали, кельнери зачиняли вікна, хтось голосно крикнув:

„Алярм!“

— Ну, доведеться трохи посидіти, — сказав зрезигновано доктор. — Мені треба було в одне місце... — І, подивившись на неї уважливим поглядом, він спитав:

— Ви дуже налякалися були там, під крамницею? Я потім жалував, що стягнув вас туди. Хотів повернути, та було вже пізно.

— Трохи неприємно було, от і все, — відповіла Оксана, гніваючись на себе за ту теплу хвилю, що піднімалася в ній при його словах. І щоб це якось надолужити, запитала:

— А що властиво з тою Варшавою? Там, здається, ваша дружина?

Доктор дивився кудись наперед себе, наче б побачив щось, чого не сподівався вже бачити. Врешті поволі сказав:

— Так, там є... моя жінка. Що ж я можу на це порадити?

Він урвав, і Оксані не схотілося подумати про ці його так дивно сказані слова. Почула себе якось більш легально, певніше, від того, що ввела в розмову його дружину, наче б зробила справді великодушне діло.

Вибухів не було чути, хутко сказали публиці, що тривога скінчилася. Вийшли на вулицю.

— Тепер можете поїхати самі додому, може не буде вже так хутко нальоту, — сказав доктор, спиняючись біля трамвайної зупинки, — ось іде вже ваша „одинка“.

— Ні, я не хочу ще додому. Забіжу до знайомих, — відповіла Оксана, більш з бажання заявити свою вільну волю, ніж із справжньої потреби бачити людей.

І кивнувши йому на прощання головою, пішла в другий бік.

„Куди йти?“ — думала, звертаючись на Руську вулицю. Не мала знайомих, до яких хотілося б піти, ні людей, з якими зустрічалася б часто, до яких тягло б її, щоб обмінятися новими думками. Ішла перед себе, думаючи, що, врешті, можна б отак пройти навколо додому...

Так звані „Темні вали“ залиті були військом, замаєні автомашини стояли рядком здовж будинку „Дністра“ і стрільниці, на площі Бандурського розташувалися втікачі.

Вони сиділи купами на своїх клунках, всуміш жінки, чоловіки й діти, що підіймали крик і лемент.

Пробилася крізь натовп вантажників, що завалювали вулицю і хідник перед військовим будинком на Бернардинській площі, пройшла крізь колони піхоти, що вливалися з вулиці Баторія у вулицю Пілсудського, — і пішла залитою сонцем і людьми вулицею Зибликевича. Йшла задумана, знову пригадавши собі, що підчас обіду не порушила в розмові прикрої справи спільного мешкання — коли раптом почула на голові краплини води: це падав на неї дощ з якогось балкону. Хотіла вже різко протестувати, але, піднявши голову, побачила вихилене з балкону кругле знайоме обличчя.

— Я вас трохи покропила? — сміялася лікарка жіночих недуг. — Підливаю свої квітки — мусите мені пробачити. Ходіть, ходіть до мене нагору, дістанете гарну левкоцію мого хову і може ще щонебудь. Маю тут і гостю.

Над бар'єрою з'явилася друга голова — це була тонка редакторка жіночого місячника, Навринська. Оксана ввійшла в будинок.

Впустила її якась захмарена служниця. У великому помешканні панувала страшна задуха: всі вікна були позачиновані для охорони перед вуличною пилюгою, ще й позаслонювані жалюзіями. Тільки крізь відхилені двері балкону в ідальгому вдирався в помешкання разом з вуличним гамором золотий стовп сонця й пилу.

Лікарка підливала квіти якоюсь рідиною. Привітавшись, Оксана з острахом обкидувала оком свою сукню.

— Ні, ні, не бійтесь! Це я тільки тепер почала з тією гноївкою, вас я підлила водою, — заспокоювала лікарка.

— Підливаєте квітки, — завважила Оксана, — якби не сиділи під бомбами у Львові, а відбували вілежіатуру у своєму Татарові і то тут, кількасот метрів від цитаделі...

— До цитаделі німці ще не дібралися, зроблять це певне незабаром, тому й підливаю так ґрунтовно.

— Думаєте про квіти, коли люди не певні життя...

— Слухайте! — скрикнула Навринська — це і є наш великий жіночий дар, що ми вміємо навіть у небезпеці думати про прості життєві справи.

— Чоловіки кажуть, що воно впливає з нашої меншої інтелігенції, така несвідомість ситуації, — сперечалася Оксана, більше під впливом якогось внутрішнього подрагування, ніж з переконання — і в душі рада почути від лікарки заперечення своїх слів.

Лікарка, що скінчила вже підливати й обчищувала якусь напівзасохлу квітку, і справді відповіла:

— Коли б це не жінкам, а чоловікам з їх спекулятивним розумом, з цією „свідомістю ситуації“, як ви це називаєте, довелось родити дітей, то цілком напевно людство хутко вимерло б зовсім. Ніхто з них не зважився б на таке. Це справді дар, а не каліцтво, ця спромога не думати про те, чого не можемо змінити.

Сонце пекло просто в обличчя, Оксана почула, як у неї на чолі рясно виступає піт. Навіть тонка і невразлива на спеку Навринська не хотіла залишатися довше в цій сонячній купелі.

— Ми підемо до помешкання, а ви кінчайте і приходьте до нас, — сказала господині. Вона, очевидно, почувала себе тут досить задомашнено.

— Йдіть у мою кімнату, я зараз теж доскочу, — погодилася лікарка, беручись за якісь порожні глечики.

Крізь ідальню й вітальню, що правила теж за ждальню, вони пройшли в білоустаткований кабінет, де прикро стирчав великий гінекологічний стіл, і звідтіля в кімнату лікарки.

І тут, як в усіх кімнатах, повно було квітів, і в глечиках, і натятих, темно жовті й червоні троянди стояли у вазах на столиках, на бюрку, на етажерці.

— Директор обсипує свою жінку квітами, — мелянхолійно завважила Оксана.

Але Навринська, сідаючи вигідно на танчані, легко-важно махнула рукою:

— Квітами не можна купити кохання.

І зараз, якимось без зв'язку, докинула:

— Знаєте, мій чоловік каже, що сюди готові прийти большевики.

Оксана, що збиралася сісти поруч, аж підскочила: большевики! Вона за ці дні зовсім за них забула! Тоді, після проголошення нового союзу, і там, у Косові, була про них мова, але тепер, коли німці пішли такою справді „блискавичною“ війною на Польщу...

— Ні, що ви кричете! — обурилася на Навринську, — цього не може бути, німці...

— Так, так, я теж так кажу: коли німцям так легко йде там, де їх полики найскорше могли сподіватися, то тут піде їм як з маслом. А раз вони візьмуть... Але в мого чоловіка є один великий аргумент... І, знаєте, він завжди добре передбачує. Ніхто ще й не згадував про можливість німецько-большевницького порозуміння — я вважала це абсурдом — а він уже з цим рахувався.

Оксана нетерпляче стріпнула головою.

— Ах, що мене обходять усякі політичні комбінації! Просто — не приймаю таких сугестій, які могли б мене демобілізувати, затруїти мені душу. І пощо наперед думати найгірше? На щастя, і в політиці, і тимбільше в війні, бувають такі нелогічності...

— О, це той самий аргумент, який я маю для мого чоловіка: пощо журитися, як не знати, чи треба? І знаєте? — я чудово почуваю себе в такій напрузі.

Хтось з того боку дверей вовтузився коло клямки. Оксана підійшла відчинити. Це була лікарка з двома слоїками золотистої конфітури в руках. Показувала їх обидвом жінкам під світло.

— Дивіться, як мені гарно заварилися грушки. Зараз дам вам скуштувати.

— Хто б їв тепер такі речі, схойайте на зиму, придатуться. Але коли ви находите час на таку роботу?

— Наша докторка? — сміялася Навринська. — Та що ви? Не знаєте, що вона має час на все? На лікарську практику, на працю в Народній Лікарні, на писання капітальної книги про лігієну, і популярних статей, і мистецьких нарисів, на годівлю квіток, на конфітури...

— Ну, пу, Віро, припиніть вашу ельоквенцію, а то й саму мене налякаєте цим вираховуванням моїх функцій! — засміялася лікарка, очевидячки вдоволена компліментами.

— І головне — як вона це робить, що ні в чому не є дилетанткою? — запитала вже немов саму себе Навринська, редакторка у хвилинах вільних від справжніх і вмовлених недуг.

— Зовсім просто, докторка дуже міцна людина, — пробувала вяснити їй Оксана.

— Годі про це, — сказала лікарка. — Скажіть щось про воєнну ситуацію. Я від самого світанку була при родах і нічого не знаю. Яка ситуація на фронті?

— Положення на фронті погане, але й наше тут недобре, — сказав несподівано мужчина, що непомітно став у дверях.

Це був високий, чорнявий чоловік, гарячий поклонник докторки. Якимсь чудом він залишився на своєму місці директора промислового банку. Привітавшись, він продовжав:

— Наше положення робиться дуже прикре. Відчуваю це в банку на кожному кроці. Перше вони рахувалися зі мною, а тепер явно говорять, що треба виарештувати всіх

українських „здрайцуф ойчизни“. І як тут заперечити, що ми чекаємо німців.

— Чого ж хочуть? Наші політики вже дали їм таке заперечення, дійшли аж до того, що дали свої підписи під заявою „Все для перемоги у війні, яку нам накиннули...“

— Та хіба вони не розуміють, яке значення мають такі заяви, вимушені таким чи іншим способом? Вони знають, що на їх відношення до нас ми маємо свою настанову до них, що чекаємо дня і години... І тому готові на все, щоб нас зробити нешкідливими.

— Ах, перебудемо, перебудемо якось, аби тільки фронт посувався вперед. Як довго може тривати така війна? — спитала директора Навринська.

— Що я можу вам сказати? Техніка цієї війни така зовсім різна від усіх попередніх, від останньої, в якій і я воював! Кажуть, що німці просуваються сто і більше кілометрів вдень, що йдуть вперед на всьому величезному фронті, від Помор'я по Карпати. Але невідомі нам теж і несподіванки, які така війна може принести. Та дозвольте, пані, я мушу вмитися по праці і...

— Вже відходимо, зникаємо, — скрикнула Навринська, — пані Оксано, ходім, бо вони ще не обідали.

Оксана підорвалася з місця, збентежена. Як вона могла сидіти тут, як лікарка ще без обіду! Одначе лікарка заспокоїла її:

— Я не є така занадто чула жінка, але з обідом завжди чекаю чоловіка.

На вулиці Оксана і Навринська розпрощалися: жили у двох різних кінцях міста. І Оксана пішла додому.

Перед входом до будинку її спинили: дві незнайомі жінки сиділи на кріселках перед брамою; одна з них чорна й худа, різко запитала в Оксани:

— Пані доконд? До кого?

— Як то „до кого“? До себе, до свого помешкання.

— Мешкам ту, але не знам пані.

— А як дого ви тут живете? — питала подразнено Оксана, шукаючи в торбинці якогось документу.

— Од тших месенци.

— Бачите, а я — від трьох років.

— Не відзе пані в схронє, — не уступала та.

— І не побачите, — сказала Оксана, показуючи свій „довуд особісти“.

Чорна хотіла ще щось казати, але Оксана, запитавши „ви прочитали?“ — забрала їй з рук документ і зникла в брамі.

„Починається“ — думала, відчиняючи двері свого помешкання.

Що тільки зачинила їх за собою, як продирчав дзвінок. Це була дверничка.

— Прошу пані, нині випадає на це помешкання ди-жур. Пані, або — завагалася — той субльокатор. Від восьмої до десятої.

— Що треба робити на такому дижурі?

— То пані скаже командант дому. Вже всім вияснив це в „схроні“, але пані там не буває...

— Це хіба не обов'язково бувати в „схроні“? — запитала іронічно Оксана.

— О, може пані сидіти дома, або навіть spacerувати по вулиці. „Пшеземне“ — закінчила дверничка, але не відходила.

— Ви маєте ще щось до мене?

— Нічого, тільки той субльокатор пані мусить зголоситися до копання ровів, як усі мужчини з нашого будинку. Прошу йому сказати.

— Ви самі йому скажіть, — відповіла Оксана. І додала: — Я поспішаю, до побачення.

Пішла в кімнату. В тій хвилині почула близькі гарматні стріли. Стріляла, очевидно, протилетунська артилерія. Літаків, ні вибухів не було чути. „Може справді“, — думала схвильована, — „вони були спочатку заскочені, а тепер навчилися вже проганяти літаки і — так само навчаться спинити німецький наступ?“.

Та нагло загули і прошуміли над будинком літаки і бомби впали в коротких проміжжях часу десь близько, потім далі, ще далі. Коли після всього саме відчинила вікно, почула між людьми, що, як щури, вибігали з льохів і перекликалися з тими, які надбігли з міста:

„Цитаделя! Обкидали бомбами корпуси Цитаделі!“

Згадала лікарку. Ні, це таки трохи далеко, не мусіло нічого статися. Але квітки вона не так уже скоро підливатиме на своєму бальконі...

Смеркало, як вернувся доктор. Застав Оксану в кухні, як вона переглядала в шафі припаси. Була ще цеголка масла, кава й чай, трохи „краківських“ крупів і... ціла протигазова аптечка, вкинута туди в поспіху.

Похилився й переглядав усе разом з нею.

— Ага, лігніна, йодина, сода... Перше ви думали про ущільнювання припасів, а тепер кинули отут так легкодушно цілу протигазову аптечку...

Витягав усе за порядком.

— У вас нема шафки на аптечку?
— Шафки на аптечку? Нащо вона мені в місті?
— Але аспірину маєте в хаті?
— Маю...
— І якийнебудь насонний засіб?
— Маю адаліну. І що з того?
— І краплі валеріянові?
— Ні, не маю крапель валеріянових, але, що це, врешті, за допит?

— Ніякий допит, я хотів тільки переконати вас, що краще мати аптечку, ніж порозкидувані по шухлядах ліки.

— О, ви помиляєтесь. Ходіть, побачите — і вона пішла поперед нього в кімнату та відкрила малу бічну шафку нічного столика. Поруч коробочок з пудрою, з кремом та вазеліною, були тут сліочки з аптечними наліпками.

— Значить, таки маєте аптечну шафку, хоч відпекуєтесь — сказав Лучківський, беручи в руку малу алюмініову тубку. Оксана різко вирвала її в нього з рук.

— Вибачте!

— О, я поцікавився цим тільки як хемік — сказав, уважно глянувши на неї. — Це ви мені пробачте.

Він вклонився і вийшов.

Стояла з тубкою в руках, а потім сіла, знеохочена, на тапчані. Дивилася на невинний засіб жіночої туалети й думала, негодуючи:

— Тепер він уявляє собі Бог зна що. Але пощо бере в руки, не запитавши? І взагалі...

Знову гостро стала перед нею справа з цим незручним, неможливим спільним мешканням. Підорвалася з місця, щоб зразу все закінчити, але сіла знову. Ні, це було б у цій хвилині нетактовно, грубо.

Постукали в двері. Попросила ввійти.

— Маєте охоту пройтися трохи вулицею? — питав, стаючи в дверях. — Цікаво поблукати затемненими вулицями. Тепер пів на восьму, до дев'ятої можна ходити.

— Пройтися? — вже розглядалася, забувши недавнє, за плащиком. Але вголос пригадала:

— Ага, не можна. Тут була дверничка, хтось з нас мусить відбути сьогодні дижур. Від восьмої до десятої. І ще казала, що треба вам зголоситися до копання ровів, мабуть, у команданта будинку.

— На дижур піду, очевидячки, я — поки я ще тут. А з ровами то вони трохи на мене почекають. Можна переїдїти тут, у вас, тої півгодини?

— Будь ласка, сідайте.

Простягла йому в півприсмерку коробку з цигарками:

— Закурите?

— Ви, здається, не помітили, що я не курю? — спитав, не сідаючи.

— Справді? Мені здавалося. Чому?

— Це власне вас треба б запитати: пощо? Пощо ви курите?

— Хіба куримо „пощось“? Просто, курю та й годі. Не роблю цим хіба нікому кривди?

— Тільки собі. Собі і може ще комусь. Може ще прийде час, коли цей наліг шкодитиме не на жарти вашим природним завданням.

— Ага, — пригадала Оксана, — ви вже раз щось таке говорили. І я вам тоді, мабуть, вияснила, що не збираюся вже виконувати ніяких „природних завдань“.

— Так, — промовив задумано, сідаючи на низькому табуреті, здалеку від неї. — Ви вже щось вияснили. Але — пробачте мені! — що варте тоді ваше життя?

Оксана спалахнула від образи.

— Якто — що варте моє життя? Стільки саме, що ваше, що кожної людини, чи вона чоловік, чи жінка. Чи тільки тоді жіноче життя варте чогось, коли воно дає початок іншим?

— Зовсім непотрібно ви впадете в фемінізм. Можливо, що ви маєте змогу творити якісь об'єктивні вартості (бачите, я добре пам'ятаю цей ваш вислів), або хоч бути їх експонентом, не знаю; але й тоді на їх питому вагу можна б різно дивитися. А от, коли б ви дали життя дитині, малому кусникові живої батьківщини, коли б виховали її як слід, то цього діла ніхто не заперечив би, воно залишилося б у часі й просторі.

— А ви, невже ви такі певні ваших „об'єктивних вартостей“? — спитала задирливо.

— Ні, зовсім непевний, я знаю тільки, що можу і мушу щось організувати, маю це в крові. А в біологічній ділянці можу зробити дуже мало. А втім, скажу вам: я саме тому так молодо одружився, що хотів добре виконати цю мою скромну біологічну роль.

Оксанина цигарка раз-за-разом роз'яснювала присмерк, вона нервово курила, шукаючи відповіді. Нагло, несподівано для самої себе, вона сказала:

— Я ніколи, ніколи в житті не хочу нічого більше переживати у тій... любовній сфері. Розумієте?

Не відповідав.

А потім — поволі, з притиском:

— Я мав перед хвилиною цілком протилежне враження.
Підорвалася з місця. Одначе не показала йому дверей,
як це майнуло коротку мить в її голові зробити, не запитала,
яким правом встригає в її справи. Сказала тільки:
— Ви помпилися трохи, пане . . . докторе хемії!

9.

Йшли повні подій дні, а одначе вже подібні один до одного, по-своєму унормовані. П'ять, шість разів на день падали на місто німецькі бомби, безуспішно гриміли довкола зенітні гармати, під продуктовими крамницями — їх відкривали вряди-годи — стояли довгі черги за хлібом і товщами, за мукою і крупами, яких видавали щораз менше. Молока, городовини ніхто не бачив. Село відцуралося міста.

Спочатку сколихнули ще містом міжнародні події. Коротку мить здавалося, що вони можуть спинити німецький блискавичний похід. Англія, а за нею Франція проголосили Німеччині війну. Йшли гамірливі (здебільша жидівські) вуличні походи, відбувалися демонстрації. Продавці газет викрикували повні найкращих обіцянок заголовки, воєнні звідомлення тріумфально звідомляли про британську акцію на всіх водах світу і бльокаду Німеччини, про пролом лінії Зигфрида й обсаду кігловини Саари.

А одначе . . . звідомлення з польського фронту були дедалі гірші . . . Польські літаки бомбардували колони німецьких військ щораз глибше в терені Польщі, і хоч газети писали великі статті про геройську оборону Вестерплате, то проте було відомо, що Східна Прусія, Помор'я, Познанщина і Шлезьк стали вже німецькими етапами, а Варшава буде скоро оточена й відтята.

Місто було повне втікачів. Вони таборували в міських городах, спали покотом у школах, ставали в чергах перед крамницями і входили в конфлікти з львов'янами, яких хутко визначили, як людей поганих і без серця.

Де була армія? Очевидно, десь на безконечній лінії фронту, з якого приходили жажітливі вісті про залізний мур невиданих танків, що сунуть безпереривно вперед і змішують з землею все на своїй дорозі. Армія все ще відступала на кращі позиції, на лінії рік і воєнних укріплень . . . Тут, у Львові, проходили тільки невеличкі угруповання, проїздили заболочені авта, пересувалися з місця на місце зенітні гармати. Польських літаків ніхто вже більше не бачив.

Зате щораз голосніше говорили про парашутистів. Хоч іще з самого початку війни проголошено загальну акцію боротьби населення із спадунами і воєнні звідомлення сповіщали про факти знищування селянами скинутих з літаків німецьких диверсантів, однак примара диверсії з повітря висіла над людьми удень і вночі. Там то й там упав з неба цілий озброєний відділ і розбігся по лісах, деінде німці скинули мотоцикли й мотоциклістів у неймовірно великому числі. Про героїства селян-оборонців не було вже мови.

Після двох-трьох днів англійсько-французького захоплення настрої знову понизився. Поляки ходили злющі й подратовані — і розглядалися за кимсь, на кому можна б зігнати злість.

Не було важко знайти його, — вони його так і не втрапили з очей, а просто в шалі хвилинного тріумфу відсунули „на потім“. Це був українець, стушований, часто й самозаперечний під покришкою польської мови на вулиці, в крамниці, у сховищі. Демаскували його. Цькували. Денунціювали. Від цього, здавалося, стає трохи легше: прочищується атмосфера від внутрішнього ворога, щось, нарешті, робиться, йде якась контракція на те зло, що насувається звідусіль.

Однак були між поляками й інші. Натури менш бойові, більші скептики. Ті розмовляли з українцями ввічливіше, ніж колинебудь, в чотири очі сповідалися зі свого невдоволення бездарним урядом (не послухали, мовляв, заповіту Пілсудського, обдурювали нас, що ворог буде відразу знищений — а тепер мовчки тікають з Варшави!) і впевняли, що вони завжди обстоювали права національних „меншин“.

Всю цю атмосферу відчувала Оксана здалеку, більш, як коли, ізольована в польсько-жидівському будинку — і, з другого боку, полишена доктором її власній долі. Від тієї останньої розмови він, очевидячки, уникав її. Коли прокидалася вранці, його вже не було, він виходив майже досвіта, нанісши передтим на кухню води з криниці. Опівдні забігав часом додому, обвантажений десь хитро добутими продуктами, яйцями, кексами, білим хлібом. Усе це приносив Оксані, сам пообідавши десь у місті. Робив це з таким діловим, навіть суворим виглядом, що вона не сміла церемонитися.

Стоячи у дверях до кухні, чи в коридорі, розказував їй нашвидку про нове спустошення в місті, про арешти українців, про німецький похід і міжнародні події. Оксана рада була запросити його, як раніш, у свою кімнату, порозмовляти довше, довірливіше. Свої сумніви про „спільне меш-

кання“ вона давно вже покинула, в цій обставові вони здавалися смішні й недоречні. Та він завжди поспішав, завжди це був у нього тільки короткий антракт серед справ, про які ніколи не розказував. А вона мала в пам'яті останню розмову... Розходилися.

*

Оксана перейшла важкий день. Була в місті, коли близько впали бомби. Пересиділа в якомусь підвалі цілу довгу годину. Коли вийшла, бачила людей блідих від жаху.

Тепер сиділа в півтемряві, не заслонюючи вікон і не світлячи. Під вікнами чути було якісь кроки. Яка вона, все таки, самотна серед тієї бурі, що проходить над містом і втихає під ніч, щоб уранці знову вибухнути з усією незбагненою силою...

Його ранній прихід був такою радісною несподіванкою! Не втерпіла, вибігла до передпокою:

— Ну, як перебули день? — питав доктор. — Чули, що було в місті?

— Не тільки чула, але й була там, зовсім близько.

— Чого ж ви там шукали? Наїлися доброго страху?

— Мала діло в Обезпечальні, але вона була зачинена. А страх — ви знаєте, що я не попадаю в істеріку з приводу бомб. Врешті, ви ж самі казали, що тепер скрізь однаковий ризк.

— Певно, що не можна передбачити, де впаде бомба. Але я волів би знати, що ви сидите дома. Тоді можна принаймні вірити у „віс майор“.

Знову Оксана, як раніш, почувала теплу хвилю в грудях і силкувалася затаїти її перед самою собою. Тому запитала:

— Маєте якісь відомості з Варшави?

— Відомості? — перепитав. — Є вже звідтіля доволі втікачів. Очевидно, поляки.

— Зайдете? — спитала йдучи до своїх дверей.

— Дуже радо. Тільки — стривайте! Не відчиняйте дверей, поки я не погашу світла.

У півтемряві кімнати підійшла до вікна, щоб його закрити заклеєними внутрішніми крилами.

— Що? Добре сидіти в присмерку. Можна? — він сів у низькому фотелі. Але зараз піднявся.

— Я прийшов раніш, щоб забрати вас на прохід, а тим часом завів з вами розмову. Правда, ви ходили вже сьогодні та ще й переживали такі емоції. Але може таки маєте охоту вийти.

— Добре, — шукала вже напомуцки дороги до шафи, щоб узяти плащик.

На вулиці було темно. У входових дверях будинку купчилися, тихо розмовляючи, якісь постаті, вони змовкли, пропускаючи Оксану й доктора. Будинки стояли темні, немов би вимерлі, не горів ні один вуличний ліхтар, одначе люди снувалися гуртами й парами, сюди й туди. Тільки слабе, одностайне світло трохи яснішого від землі неба зарисовувало їх неясні контури і всю цю дивну картину міста, що жило далекими відгуками війни, яка удень наближалася опадами, як реальна, страшна небезпека.

Тепер вона ставала недійсна. Ні ввечорі, ні вночі ще ні разу від початку війни не впали на місто бомби, хоч час-від-часу десь високо вгорі з тихим шумом або й зовсім, здавалося, мовчки, пролітав німецький розвідувач.

І тепер він, мабуть, проплив над містом: небо краяли в усі боки великі, ясні ножі рефлекторів.

— Одного завидую їм, — сказав доктор. — Активности.

— Про кого ви?

— Про тих, що літають угорі, навіть про поляків, про всіх, хто не спутаний, не пасивний, як ми.

Снував думку, наче б про себе і так тихо, що Оксана ледве розуміла його:

— До війська нас не кличуть... Але вони про нас не забули, не можуть забути.

Нагло звернувся до Оксани:

— Пані Оксано, я ні разу не зголосився копати рови і не зголошуся. Не полізу їм у руки, як баран. Вас уже не питає за мене сторож, ні командант?

— Ні...

— Якби питали, то пам'ятайте: мене нема. Зник кудись, ви не знаєте, куди. Сидіти за дротами та ще й тепер, це було б для мене пекло.

Хвилину вони йшли мовчки. Потім він, несподівано, запитав:

— А ви? Що ви робили б тепер в цей бурхливий час самі? Чи маєте якусь родину, з якою могли б разом жити? Це було б для вас дуже добре.

В Оксани чомусь стиснулося серце. Сказала:

— Ні, не маю нікого і не хотіла б жити ні з ким. Маю вже свої „старокавалерські“ звички.

— О, — сказав доктор, — я не бачив другої українки, яка так добре надавалася б до співжиття, як ви. Повірите?

— Як для кого, — вихопилося якимось нехотючи в Оксани.

— Так, як для кого, — підтвердив доктор і несподівано взяв її під руку. — Можна?

Минали великий, увесь темний масив будинку політехніки.

— На даху червоний хрест, а в комині скоростріл, — сказав доктор.

— Невже? — здивувалася Оксана.

— Так, так. А на вежі костьола св. Єлисавети обсерваційний пункт. Погано воно скінчиться.

— Звідки знаєте?

Не відповів. Звернули вбік, до міських городів. Темні силуети дерев стояли непорушно, в тиші чути було, як перешіптувалися на захованих в тіні лавочках закохані пари. З гушавини надлетів жіночий горляний сміх і чоловічі короткі, гнівні слова.

— Життя йде своїм ладом. Кохання не полошать і бомби, — сказав, сміючись, доктор. — Хочете сісти?

Ні, вона не хотіла сідати. Зловила себе на бажанні йти з ним отак під руку довго, якнайдовше. Було в цьому невідоме бажання захисту, було щось інше, несхопне ще, а може таке, чого не хотілося з'ясувати.

Нагло, як електричний струм прошибла її думка: тут, на тому перехресті, вони обмінялися першим пронизливим, як удар, поцілунком. Знала його колись там, в Європі, того мандрівника з великих доріг... Була тоді вже сама, як написав до неї з якогось приводу — і так почалося те листування, що, як золота нитка, наново в'язало з життям. Потім він приїхав і без ніякого вступу вхопив її в обійми. Відштовхнула його. Ні, не могла, не хотіла так зразу після всього змінити свого відношення до кохання, до чоловіків. Затялася була в заперечуванні всього того. Він пішов. Знала, що має бути у Львові ще тільки три дні. Тільки два. Тільки один. Пережила тоді важку кризу, зазнала укушень найлютішої, бо добровільно потоптаної жаги. І несподівано, тоді, як думала, що його вже нема, стрінула його над вечір тут, у цьому місці...

Як фільм, проходять перед нею уривки того кохання, що скінчилося так банально. Тоді, як він поїхав і писав короткі, бурхливі, як той перший цілунок, листи, була найщасливіша за все своє життя. Потім, з листа від приятельки, що жила в тому самому європейському місті, довідалася про його одруження, яке він перед нею затаював. Його листи були завжди однаково чулі.

Вчилася тоді наново жити, як вчимося після недуги наново ходити. Тепер його образ був уже замазаний, майже

без значення. Але знову тяглися за ним болючі згадки про вмирання того, що так вгризлося було в душу, знову з дошкульною виразністю згадався важкий поворот до життя, сірого, як хмарна осіння днина.

— Вам незручно так, під руку?

Це питав доктор. Вона, сама того не знаючи, звільнила свою руку від нього.

— Сядемо! — сказала.

Серед тиші заторохкотіло за недалеким живоplotом авто, хтось говорив голосно, аж захрипло:

— Дячеґо не виношом велькеґй валізи? Пшецеґж я і так сен юґ спузънілем, юґ певно вшисци од'їхали.

— Якась грубша риба втікає до Румунії, — тихо прошепотів доктор. — Уже поїхав туди уряд і навіть сам „Смілий Гриць“, як дотенно кажуть наші селяни.

Гостро запахла в повітрі війна, до цього домішувався новий, злегка терпкавий запах чогось незбагнутого. І мигнула кануло тихо у прірву, кудись поза межі свідомости. Оксана схопилася з місця.

— Ви вже насиділися? Непосидюща пані!

Засміялася:

— Можете взяти мене під руку, у темряві це таки зручніше.

Блиснув ліхтариком, перевіряючи на ручному годиннику час.

— Маємо ще три чверті години.

Пішли вниз парком, обходили будинок головної пошти, знову підіймалися вгору, попід узбіччя Цитаделі.

— Удень сюди мало хто зважається проходити. Німці вже дошукалися нашої фортеці, — сказав тихо доктор.

Оксана, короткозора і при денному світлі, тепер не розпізнавала вже майже нічого. Була в такому ході якась трохи моторошна загубленість, у якій завжди наново відчувала захист і безпеку від тієї руки, що її вела. І кожен раз на думку, що його може забракнути, щось смішно здушувало серце.

— Про що думаете? — запитала.

— Думаю, що в такій обстанові можна б зробити якусь дурницю.

— Ну?

— Я не зроблю її і тим більше не говоритиму про неї, — сказав так тихо, що вона ледве почула.

Знову йшли між будинками. Скрізь у під'їздах, у входових дверях стояли гурти людей, матері стиха гукали дітей спати.

Нагло десь близько почувся постріл. Хтось скричав, чути було, як бігло в темряві багато важкообутих ніг. Доктор пристав: міцно тримаючи Оксану під руку, розглядався довкола і вітрив, як молодий гончий собака.

— Ходім уже, ходім до хати! — тягнула його Оксана. — Вже певно минув дозволений час, і тому стріляють.

— Одного менше, — сказав, наче до себе. І знову блиснув ліхтариком. — П'ятнадцять до дев'ятої. Мусимо вертатися.

— Що це було? — спитала Оксана, тепер уже сама цупко держачи його руку під своєю.

— Не знаю... — відповів шепотом. — Ми минули будинок жандармерії. Може це якогонебудь провокатора, що йшов здавати звіт із своєї роботи...

Хтось відкашелянув за їх плечима. Доктор заговорив голосніш:

— Значить, ви признаєте, що так боїтеся життя?

— Що ви сказали? — запитала Оксана, як той ззаду минув їх і віддалився. — Мабуть, ви докінчували розмову, розпочату з кимсь іншим?

— Я? — перепитав задумано. І докинув різко, немовби переборював якусь внутрішню перешкоду: — Я докінчував розмову, яку мав в думках з вами.

Доходили до Оксаниної квартири. Хтось на коротку мить посвітив їм ліхтариком в обличчя.

В передпокою доктор засвітив світло і потім хвилину стояв, дивлячись на Оксану з якимсь незнайомим їй у нього спочутливим виразом в обличчі. Врешті, сказав з усмішкою:

— Добраніч, мала пані. Підемо кожне до своєї кімнати. Так буде краще.

І, не чекаючи, аж вона відповість йому (відкрила вже уста, щоб сказати йому щось здивовано-ображене, в роді: „Що ви властиво уявляли собі?!“) — він вклонився і пішов до своїх дверей.

Вночі Оксану підорвало щось нагло з ліжка. Так, не було сумніву: це був дзвінок. Дзвонив у коротких проміжках, вперто, знову і знову.

В хаті стояла тиша. Доктор не давав ніякого знаку життя. Згадала вечірню розмову: не вийде, не хоче впасти їм у руки. Тремтучими руками (і чого вона так хвилюється?) хутко накидала халатик. Вибігла до передпокою.

— Хто це? — питала, силкуючись опанувати голос.

— Командант будинку. Прошу сказати вашому субльокаторові, що всі мужчини мусять вирушити зараз на Кайзервальд копати рови.

Не вагалася пі хвилинки :

— Його нема дома. Вийшов перед самим замкненням брами і не вернувся.

— Вийшов? — запитав протяжно той самий хрипливий голос. — Ну, добре. Побачимо, як воно буде.

Стояла під дверима, вся тремтячи й чекаючи, що станеться. Почула кроки, що віддалювалися. Ще чекала. Тепер чути було багато кроків і багато голосів. Сходили вниз, до виходу. Відітхнула.

Коли, вагаючись, чи збудити його, минала його двері, він відчинив їх сам. Був зовсім одягнутий, не встиг тільки застібнути на грудях сорочки. Глянувши на його прекрасний, як в античного героя, торс, подумала замість усього :

„І хтось мав би поцілити в такі груди, хтось мав би знищити таку силу і таку красу!..“

І знала, що зробила б усе, щоб це не сталося.

— Дякую, — сказав. І додав: — Я не знав, що ви така... така...

— Відважна, хотіли ви сказати, чи що? Я ж могла просто викрутитись, що не чула, як ви повернулися.

— Ні, я хотів сказати, що ви інтелегентна і добра. Ці прикмети так рідко ходять у жінок впарі.

Смішно, щоб такий простий комплімент і ще в такій обстанові міг так схвилювати. Стріпнувши нетерпляче головою, спитала ділово :

— Що ви тепер зробите?

— Те саме, що й ви: ляжу спати. А завтра — побачимо. Добраніч!

10.

Вранці, ще Оксана не встигла протерти добре очей, як знову обізвався дзвінок, цим разом довгий, настирливий, злий. Накинувши на плечі, що було під рукою, побігла до докторових дверей. Тихенько постукала. Ніхто не обзивався. Дзвінок дирчав, як навіжений. Постукала голосніш. Нічого. Увійшла. Кімната була порожня. Дзвінок заходився від дирчання. Побігла до кухні, в лазничку. Нема. Відітхнула з полегкістю. Побігла до входу. Відчинила і найшлася віч-на-віч з цілим гуртом молодих людей.

— Длячого ту нікт не отвера? Цо то ест за спосуб? — висунувся нанеред технік з другого поверху.

— Панове до мене?

— Ні, до того пана.

— То з якої речі сваритеся зо мною, стягнувши мене ще до того з ліжка?

— Хочемо говорити з тим паном, — сказав інший, якого Оксана ніколи ще не бачила.

— Якби був дома, то, певно, відчинив би сам, але його нема.

— Можна подивитися?

Скипіла:

— Я вам сказала. А якщо у вас є легітимація входить в чужі помешкання без господарів, то прошу! — відступилася, роблячи місце.

— Владек, дай спокій, я сам це поладнаю, — вмшався технік. — Прошу пані, всі мужчини до шістдесятого року мусять робити воєнну допоміжну службу, а ваш льокатор викручується від цього. Це погана справа і може погано скінчитися. Сьогодні, впродовж дня, хай зголоситься у мене, в станиці обивательського комітету, другий поверх, двері сімнадцять. Прошу йому це передати.

— Якщо тільки вернеться. Бо мав кудись виїхати, — сказала Оксана для задобрення по-польському.

Молодець блиснув білими зубами:

— О, як пані гарно вміє говорити по-польськи! — сказав іронічно. — „Чесць!“ Прошу не забути!

Вернулася в кімнату. Неспокій гнав її з кута в кут, врешті відчинила вікно. Вулицею йшли малі відділи чоловіків, озброєних в лопати, заступи, джагани. Проїздили замаєні авта, повні цивілів — усе поспішало на окопи, що мали оборонити Львів, „одвечни польські груд“ в серці української землі...

Хтось за її плечима відчинив двері. Доктор стояв на порозі.

— Вибачте, що я ввійшов, але стукаю вже з п'ять хвилин і налякався, чи ви не занедужали.

Підбігла до нього й хутко говорила:

— Були тут за вами! Маєте зголоситися в „обивательським комітеті“. Було їх аж п'ять.

— Так, я вже зміркував у місті, як справа стоїть. Волюю бути поза евіденцією. Тому й прийшов попрощати вас.

Стояла перед ним, як знак запиту.

— Піду, пані Оксано, на якусь Сиг'нівку, абоцо. Скриюся там якнебудь, бо й у лябораторії щось розшукують за мною.

Хвилинку мовчала, а потім:

— Коли вернетесь?

— Може забіжу колись увечері. А вернуся — з німцями. Ще який тиждень. Держіться тут міцно і — це прохання від мене — не ходіть по місті. Обіцяєте? Я хочу мати свідомість, що ви тут і завжди тут найдуть вас мої інформації про місто і... мої думки.

Було зворушливо й ніяково чути ці його слова, було боляче зрозуміти нагло, що вона була й залишиться самотна. Сховала ці почуття за діловитістю:

— Візьмете щось з собою? Мусите поспішати.

— Так, дещо візьму. Але передтим звільніть мене від того, що я приніс.

Він подав їй великий пакет, що держав в руках. Оксана розгорнула папір. Це була ціла велика, вуджена й варена шинка — неймовірний здобуток.

— Що я маю з цим зробити?

— Краяти й їсти, — кинув уже на бігу до своєї кімнати. Говорив ще звідтіля, складаючи речі:

— Я здобув це від директора Радловича, він виявився вашим добрим знайомим і казав вас привітати.

Вийшов до передпокою з малою валізкою.

— Покладіть цю шинку, о, так, — сказав, беручи від неї пакет і звертаючи до кухні — щоб я міг з вами попроситися.

Пішла за ним і знову, як тоді, уперше, і потім, на вулиці, він здавався їй увесь ясний, пронизаний сонцем, що заливало приміщення. Подала йому руку. Уперше поділував її. Підіймаючи й держачи цю руку при устах, дивився на неї багатомовним поглядом. Врешті сказав:

— Бувайте здорові! І бажаю вам бути такою щасливою, як вам це належиться.

— Отже, все таки прощаєтесь, якби на завжди?

— Хто може тепер що знати?

Пішов. Оксана зачинила за ним двері і поволі подалася у свою кімнату. Сіла на танчані. Довкола лежали порозкидані частини одержі, ліжко було незастелене. Хотіла піднятися, прибрати, однак відчула дивний параліч волі. Сиділа апатична, майже зломана.

Обізувалися гармати, близько, одинцем. Втихли і знову заgrimіли. Їх прикрий, розбитий гук бив по нервах, оглушував. Однак не чути було гудіння літаків, не падали бомби. Потім усе втихло. Сиділа все ще на тому самому місці. Врешті неохоче підвелася і підійшла до вікна. Вулиця уяв-

ляла звичайний вид, перед протилежною крамницею з хлібом стояла довга черга, проїздила валка авт, навантажених скринями, з криком перебігали дорогоу діти.

— Годі! — сказала Оксана вголос і взялася до щоденних занять.

* * *

Проїшов ще один день, як усі інші. Знову впало на місто багато бомб, гриміла протилетунська артилерія, проїздили навантажені бочками і скринями вантажники, гармати, танки, звідкись узялося знову військо, що йшло колонами, в повному виряді. Вулицею й по будинку снувалися патрулі „обивательського комітету“, вилловлюючи неохочих до праці чоловіків. Оксана сиділа в помешканні, увесь час напружено чекаючи, що прийдуть по доктора. Одначе ніхто не турбував її більше.

Другої днини, сполудня, сталася якась дивна зміна. Сильний артилерійський вогонь не вгавав цілі дві години, хоч літаків не було й сліду. Коли він утих, вулиця заройлася людьми. Бігли залізничники з валізками й куферками, молодики з комітету розбігалися по хатах і вибігали знову, одягнуті, як до дороги, з течками, наплічниками, клунками. Діялося щось незрозуміле.

Оксана підбігла до приймача. Знайомий голос львівського спікера говорив:

„Вшисци функціонарюше колєї паньствовеј зглошом се натихмяст целєм евакуації в ужендзє дирекції колєйовеј“. Він повторив це щєраз.

Хвиля радості вдарила на Оксану. Це була евакуація, найсправжніша евакуація! Ці гармати — в це боялася недавно вірити — стріляли не до літаків, а до німців, що були вже під Львовом!

Під будинками збиралися гурти людей, ішли якісь притишені схвильовані розмови. Тут і там плакала жінка, проводжаючи чоловіка чи сина з невідлучною газмаскою при боці й куферком у руці.

Згори, з поперечної вулиці, йшли довгі колони війська, переганяли одне одного авта з офіцерами. Усе поспішало туди, на південний схід.

Западав уже вечір. Нагло, як горох по блясі, заторохтіли скоростріли, у павзах чути було окремі вистріли рушниць. Це були вже німці, німці на вулицях Львова!

Надходила ніч. Не було вже змоги нічого зробити, нічого довідатися. Радіо змовкло. Залишилося чекати ранку.

Цілу ніч її бурхливий сон раз-по-разу бентежили вистріли. І кожен раз вона хутко засипляла наново з почуттям щастя, що все покінчилося, що йдуть інші, нові дні.

11.

Одначе, другого дня події пішли зовсім іншим, несподіваним ходом.

З самого ранку містом сколихнули вибухи. Це були німецькі артилерійські стрільна, що падали на місто, розвалюючи будинки, риючи глибокими ровами вулиці, несучи страх і — для польського населення — нову надію: німці стріляли вже не з рушниць, а з гармат. Хутко, як стріла, пролетіла містом чутка, що німці відступили з-під Львова.

Впродовж дня положення вивиснювалося. Це був тільки невеличкий німецький загін, що загнався був під Львів і тепер відступав, щоб його не відтяли. Німецька армія була ще далеко. Де? Ніхто не знав, усіх заспокоювало те неясне слово, що родило нові сподівання. Під їх впливом місто ожило й замстушилося знову.

Був іще один чудовий, вересневий день. Вулиці вкрилися людьми, вони, не зважаючи на тількищо втихлі розриви гранат, рили впоперек вулиць рови, розбирали, стягали й накопичували всяке барахло: старі вози й каросерії попованих авт, поломані столи, подірвані балії й ванни, драбини, бальки, двері. Усе це мало служити можливому (дехто в нього вже знову не вірив) наступові німецьких танків. У місті знову з'явилося військо.

Пополудні Оксана, вся напружена й непевна, у настрої, що хитався між райдужними сподіваннями і чорною зневірою, стояла в брамі будинку, коли згори від Кульпаркова надійшов відділ війська. Вояки залили всю вулицю і зупинилися саме проти її вікна. Скидали наплечники і складали їх рядком під муром, в кізлі уставляли кріси. Робили тут, посеред дороги, воєнний бівак.

З будинків до них висипалися люди, давали їм цигарки, поїли водою, розпитували. Якась дівчинка держала в руках китицю айстрів і несміливо підсувала їх воякові, що сидів на виступі будинку, втираючи рукавом піт з чола. Відмахнувся від неї, як від уїдливої мухи. Настрій вояків був, оче-

видячки, пригнічений. Усі були в пилюзі, втомлені й змаргані.

Оксана пішла горі вулицею. Скрізь таборувало військо, скрізь підходили до нього люди. Якихсь двоє, вояк і цивіль, стояли окремо, під муром, тихо розмовляючи. Проходячи повз них, почула уривок розмови:

— Вчора ми виперли їх з Богданівки. Тепер вони на Сигнівці. Але хутко випremo їх і звідти. Протинаступ...
На Сигнівці... Доктор був уже під німцями.

Вертаючись до хати, Оксана бачила, що вояки відходять кудись із самими рушницями. Вулиця затихла й опустіла. Надвечір військо вернулося. Скидали кріси, вмивалися. Перед Оксанине вікно заїхала польова кухня, запахло якимсь м'ясо-фасоляним духом. Вояки підходили й одержували вечерю.

Нагло знов почувлися постріли. Падали на місто гранати, чути було далекий постріл і довгий свист, що зростав і кінчився вибухом. Інші, близькі гармати відповідали їм несамовитим ревом. Летіли шибби, надбігали з криком люди. Вояки бігли під мур будинків, ховалися в під'їздах і брамах. Ще й ще гатили на місто гармати, аж зовсім смеркло. Коли оглушені гарматами й вибухами Оксанині вуха могли знову відрізнити згуки, вона почула за вікнами шарудіння чобіт, тихе перегукування. А потім у вечірній темряві залунав спів: „Не дами земі сконд наш руд...“

Він плив над цим містом, островом заїлої польщини серед українського моря, як останній клик потвори, що проковтнула занадто багато живого м'яса і, несподівано вдарена зверху, падала долі, пручаючись ще в останніх судорогах.

* * *

Хтось добивався до дверей. Прокинувшись із короткого міцного сну, насилу трапляла в темряві з кімнати в передпокій і до входових дверей.

— Прошу відчинити. В справі дижуру!

Це був один з молодців, що приходив колись по доктора, поляк з офіцин. Назвав у темряві своє прізвище, яке бачила колись на дверях помешкання в офіцинах, ідучи до льоху.

— Чи пані сама? — запитав якимсь двозначно.

— Так, — сказала нерішуче. — Або що?

— Бо був тут перше якийсь...

— Пішов до війська.

— До війська? — здивувався. — Ну, добре. Пані мусить ходити на джурри. Не знаю, як це взагалі могло статися, що ніхто з цього помешкання не джурив ніколи.

— Джурив той пан. А так ніхто не закликав до джурив.

— Це очевидно винен тому командант, а не пані. Але тепер я обняв тут команду. Отож, прошу пані, маєте джур завтра з восьмої до десятої увечір. Бачите, ми дали вам догідні години, не вночі.

— Дякую, — сказала Оксана трохи переконана, а трохи в думці засади: „Чеси дідька зрідка“. — Буду пам'ятати. — І хотіла зачинити двері.

Одначе він не відходив, вона чула, що він стоїть там у темряві і ще чогось чекає. Врешті сказав:

— Пані має тепер вільну кімнату. Можливо, що зголосять тут на квартиру когось з офіцерів. Не треба пані, мабуть, пригадувати, що то є „гонор“ мати на квартирі одного з оборонців Жечиносполітої. Тому не звертаю пані уваги, щоб не робила ніяких труднощів.

„Ще тільки того бракувало“ — думала Оксана, плентаючись назад до свого тапчана. Коли?!

* * *

Збудив її голод. Почуття абсолютної порожнечі в шлунку. Голод у першій приємній стадії, коли сама думка про їжу наповняє нас звирячою радістю. Сіріло. Підбігла до буфету, відчиняла одні за одними дверцята й шуфлядки. Ніде не було ні спогаду про хліб, з яким можна було б їсти шинку від доктора: хліба від його відходу не дістала в крамниці ні разу. Пішла до кухні. Те саме. Потім у його кімнату. Може він мав у шафі щонебудь їстівне?

Ключ стирчав у замку. Відчинила. Перше, що побачила, це була булка. Велика, плетена „штруцля“ найкращого гатунку, практикованого в пекарнях до часу війни. Де він її добув? Взяла в руки, щоб переконатися про ступінь її сухости. Подалася ще під пальцями . . . Свисток паперу впав до її ніг. Щось було тут написано. Підійшла до вікна і прочитала:

„Пані Оксано, це для вас, як зголоднієте дорешти, а мене не буде“.

Засміялася вголос, знову якесь тепло обняло її. Яка дивна, цікава і добра людина! А може це . . .

Вхопила булку й побігла до кухні. Але... зупинилася серед ідження — на скільки цього може стати? Скільки буде ще таких днів?

12.

Цей день не був такий, як попередні.

Почалося з того, що з самого ранку впали на місто бомби. Літаки з'явилися так несподівано (про „алярм“ не було вже тепер і мови), що протилетунська артилерія могла їх тільки попрощати голосними, але, як завжди, беззупинними вистрілами. Хутко після цього обізвались десь далеко гармати, свистячи пролітали над дахами стрільна і розривались десь у гущі будинків.

Не минуло й години, як літаки з'явилися знову. Цим разом вони летіли низько, можна було відрізнити на полях їх крил чорні хрести. Вояки проти Оксаниного вікна ховалися під дерева, під будинки, декілька — одчайдушніших, чи більших хвастунів — вибігло на середину вулиці й ціляло з рушниць угору.

Та бомби не падали ні зараз, ні потім. Мовчала й артилерія. Ситуація мала в собі щось нове, загадкове.

Коли Оксана вийшла на вулицю, при дверях її зустріли ворожі погляди, товста сусідка, вихрестка з першого, остерегла своїх співрозмовців:

— Увага!

Пан у пенсне, який саме надходив, побачивши Оксану, почав дитися пильно в другий бік. Все це могло бути випадкове...

Ні, треба піти кудись між своїх: ізольованість ставала в цих напружливих днях просто нестерпна. Вирішила провідати Навринську.

Була вже там колись, на цій тихій бічній великій львівської магістралі, в горішнім її бігу. Це не було занадто далеко, можна було зайти туди, обминаючи центр міста, тільки треба було йти трохи довше.

Власне, як мало було слідне в місті знищення! Де падали ті бомби й усі ті стрільна, що від трьох днів так густо пролітали над будинком? Люди ходили рідко, одинцем, тільки тут і там біля криниці стояла черга. Якась стара жінка йшла, несучи в руках великий, необгорнутий шматок темно-червоного м'яса. Всі зустрілі спиняли її й допитували. Вона відмахувалася втомленою рукою:

— Люди, дайте мені спокій з тим м'ясом! Уже мене язик болить від того говорення. Стояла від досвітку... на Стрілецькій площі.

— Не робіть збеговіска! Розейсьць се! — скомандував якийсь полудівак з відзнакою на рукаві, і жінка пішла далі.

Довга вулиця лежала перед Оксаною, ще треба було йти доброї пів години. Присіла на підмурівку залізної ого-рожі. Над головою в неї стиха шуміло листям велике дерево.

Несподівано внало щось згори і покотилося до її ніг. Це була ясножовта грушка, що, захована в листі від ласих очей, перестигши, сама пошукала собі дороги у світ. Оксана кинула оком в обидва боки — хутко схилилася й підняла її.

Їла захланно, ледве протерши її з пилюги до власної спіднички. Нагло вголос засміялася. Як хутко війна здирає з нас цю тонку шлівку культури! Вона — майже щаслива з цієї малої здобичі, і коли б хтось хотів їй відобрати цю грушку — могла б за неї битися.

Навринські були обидвоє дома. Вона, неспокійна і жвава, розвезена мамою, десь на провінції і невдоволена з чоловіка, який не вмів так само припадати коло неї — і він, незугарний, одначе в кожному відруху делікатний, інтелігентний. Був колись активним політиком і редактором, а тепер, від року, сидів без праці.

Усе, поза чоловіком, видавалось цій жінці прекрасним, усе вводило її в захоплення, повне темпераменту. Десь глибоко на дні душі вона ладна була так само захоплюватися і ним, одначе завжди наново попадала в розчарування через його тяжкість і брак усякої запопадливости. Кожна випадкова уважливість з його боку викликала в неї хвилинний ентузіязм, що кінчався черговим розчаруванням.

— Знаєте? — похвалилася Оксані. — Мій чоловік помагає мені прибирати в хаті! Служниця, очевидно, втекла на село. Чи ви повірите: він уміє замітати!

— І замітає не тільки по тобі, але й по твоїх льокаторах, — закінчив Навринський, доторкаючи Оксаниної руки кінчиком носа, що мало означати в нього поспішний поцілунок.

— Що за льокатори?

— Льокатори такі мої, як його. Ми просто прийняли людей, яким бомби розбили хату десь на Богданівці.

— А тепер маємо повну хату плачу, бо двоє малих дітей, — докінчував Навринський тихо, щоб ті не почувли.

— Ах, не будемо держати пані Оксани тут, у передпокою (вони обоє вийшли на її дзвінок) і сперечатися. Ходіть,

ходіть ближче, — хутко говорила Навринська. І ще подорозі докпнула чоловікові:

— Якби не вони, ми тепер обидвоє з голоду згинули б при твоїй енергії!

Врешті вони сиділи утьрох в затишній кімнаті Навринської, де тепер у ногах її тапчана стояло залізне, розкладне ліжко.

— Бачите, він спить тепер тут, — зідхнула Навринська, — та наріжна кімната — небезпечна. І, річ ясна, я не можу через це спати.

— Вас, бачу, війна не багато чого навчила, — засміялася Оксана.

Навринська вдала, чи й справді не підмітила легкої злости.

— Війна мене захоплює. Подумайте, жити в таких часах! Люди якось страшно хутко затрачують свіжість відчуження, вже тепер утомилися війною і нарікають, аж нудно слухати. Я особисто страшно щаслива, що живу тепер.

— Ну, про щастя ще трохи рано говорити, — закинув скептично її чоловік. — Та ще в сьогоднішній ситуації.

— Яка ситуація? Щось сталося? Я від ранку відчуваю щось у повітрі, — заявила Оксана.

— А хіба ви не знаєте? Правда, Віра теж іще не знає, я не хотів розказувати їй під ніч...

— Як то, під ніч? Тепер же день? Говори, що таке!

— Вчора під ніч я про це довідався, а сьогодні ти возилася увесь ранок з твоїми гістьми...

— Ах, не нудь уже довше, не мни на всі боки! Кажі, нарешті, — кинулася нетерпляче Навринська. — Ти завжди мусиш мене драгувати.

— Вчора большевики переступили Збруч, — сказав Навринський. — Ну, було з чим бігти потішити тебе?

— Так без нічого? Як?! Звідки ти це знаєш?

— Зовсім не без нічого. Молотов виголосив у раді комісарів промову, — її передавали в радіо — він сказав, що СРСР не може спокійно приглядатися до подій, а мусить прийти в допомогу „єдинокровним братам“.

— Ти сам це чув? Вчора, у Каратницького?

— Ні, це він чув.

Оксана встряла в їх діалог:

— Що тепер буде?

Він подав Оксані й жінці портсигар, запалив поволі їм і собі (Навринська аж підскакувала на своєму місці з нетерплячки) і сказав, затягнувшись димом і дивлячись розумними жовтявими очима в вікно:

— Буде те, чого я від початку чекаю й боюся: большевики займуть Галичину і придуть для нас важкі часи, що можуть потривати цілі роки.

— А німці? Що скажуть на те німці?

— Ти, очевидно, думаєш (так думають, зрештою, й поляки), що большевики роблять це без порозуміння з німцями, на свою руку? Тимчасом — це справа ясна: вони дістали від німців покищо „карт блянш“.

— Щоб німці віддали нас оттак на поталу? В це я ніколи не повірю!

— В політиці нема сантиментів. Так їм треба зробити і — все.

Сиділи тепер мовчки, і кожне думало те саме: йшла безпощадна сила, що була завжди так недалеко, а проте відділена непрохідним муром і через те якби нереальна, ніколи не усвідомлена до кінця. Тепер вона виринала з мряковиння і наближалася...

Хтось постукав, на порозі стала молода, кругленька жінка.

— Просимо на обід.

Оксана піднялася, щоб попрощатися. Віра та її чоловік задержували її.

— Почекайте, не йдіть ще...

Молода підтримала їх:

— Паню просимо також. Дуже прошу!

Оксана ще відпрошувалася, однак Віра попхала її злегка наперед.

— Пані, тепер треба їсти, як дають. А наша господиня гнівалася б, якби ви тепер відійшли. Маємо тут таку старшу паню, яка зуміє нагодувати п'ять тисяч людей.

Перейшли в кімнату від городу, де давніше жив квартирант Навринських, молодий інженер, що тепер кудись „звіявся“.

„Старша пані“ урядувала вже за столом. Це була висока, сива жінка, що, очевидно, встигла вже опанувати весь дім.

— Пані добродійко, половину мого обіду я відступаю цій пані, з якою хочу вас познайомити. Це пані Оксана Рутецька, дуже мила особа, а це пані Козинець з Богданівки.

— Тільки ви не відступайте свого обіду, бо й так виглядаєте, як чотири нещастя, — сказала грубувато стара міщанка, звітавшись з Оксаною. — Для вашого гостя стане й без того. Ну, їджмо, поки не стріляють!

Молода принесла ще одне накриття (Навринська чудово ввійшла в ролю пансіонерки, що нічим не займається), і вони сіли до столу.

— А де малі? — затурбувалася молода.

— Вже їли, бавляться на подвір'ю.

— Я піду їх покликати.

— Та пощо? Щоб нам тут музику почали? Хай будуть трохи на повітрі, і так вони завжди в тій пивниці.

Але молода відкрито хотіла похвалитися своїми „потіхами“. Підвелася, щоб вийти. Стара розсипалася на неї:

— Муха, сиди, дай мені раз спокійно з'їсти без них, маю їх цілий день досить.

Це не був тип чудолі бабуні, це була стара жінка, яка не втратила нічого з енергії та бойовості. Дочка послухно сіла. Навринський прийняв цей зворот з видним задоволенням; він сказав до старої:

— Ви, пані, є єдиною в світі бабунею, яка не дозволяє внукам лазити собі по голові. Тому й голова ваша має стільки добрих ідей, як, наприклад, те м'ясо, що плаває уже й тут, у росолі.

— Більше його сьогодні не побачите, — засміялася стара. — Тих два кільо, що я сьогодні дістала, має вистачити на тиждень.

Звідкись узялася бура ангорська кітка, що скочила Навринській на коліна. Стара подивилася на кітку кривим оком, але не протестувала, коли Навринська побігла в кухню і принесла кітці мишнику з росолом.

Оксані пригадалася лікарка. Що з нею?

— Сидить як миш у дірці, в своєму сховищі в пивниці. Всі вікна в її помешканні вже повилітали — сказала Навринська.

До м'яса був сос і картопля (Оксана від початку війни не їла картоплі), і потім чудові, „у шляфрочках“ яблука. Молода жінка за солодким таки побігла до дітей і привела двоє добре відгодованих хлончиків. Після короткого менту онесмілення, вони хутко підняли гамір, зчепилися і почали плакати. Навринські й Оксана подякували і забралися на той бік хати.

— Як тихо сьогодні, — казала Навринська, підходячи до вікна. — Може німці не будуть уже більше бомбардувати й обстрілювати Львова? Це було б погано. Це могло б означати, що Іван має рацію.

В тій же хвилині засвістало і десь близько почувся розрив. Ще і ще, раз-за-разом. Бряжчали шиби, десь сипалося скло.

— Стріляють! — підскакувала при вікні Навринська, — слава Богу, стріляють!

— Відійди від вікна! — кинув їй гостро чоловік. — Бачите, вона трактує війну, як веселу пригоду.

Потім як стрілянина втихла і Навринський пішов на хвилинку нагору до сусідів послухати заграничного радія, Віра сказала до Оксани стурбовано:

— Боюсь, що й цей раз його правда. Говорить про большевиків від самого початку.

Оксана хвилинку зам'ялася, а потім таки не втерпіла:

— Я десь колись чула, що ваш чоловік трохи радянофіл.

Віра захвилювалася:

— Не тільки чули, але і в газеті могли таке вчитати, ще рік тому. Так, це радянофільство тягнеться за ним давно. Ще з того часу, як він обстоював у Трудовій партії думку, щоб залишити повновласті урядові Петрушевича, а в краю не пускатися на ніяку практичну політику. Він рахував на стихійне українство, що виростало там, з того боку. Справа Скрипника була для нього більшим ударом, ніж для кого. Та націоналістом він був завжди, ще тоді, як соціалізм вважали серед нашої молоді єдиним пристойним поглядом на світ.

Оксана слухала зацікавлено й думала:

„Що це каже їй так гаряче боронити справи чоловіка, власна амбіція, чи таки — любов?“

Віра говорила далі:

— Сьогодні він поза всякими партіями і кліками. Десять років тому, після пацифікації, вийшов з партії, що має в нас політичний монополі і досі. Він без праці, без значення. Одначе молоді знають його й цінять. Кілька днів тому приходили до нього, щоб узяв на себе місію переговорити з кількома старшими громадянами у справі спільного національного комітету. Кликала його в цій справі і одна високопоставлена особа, певно здогадується, хто.

— Комітет? Щось таки робиться?

Віра поклала палець на уста.

— Тільки не зрадьте мене, він дуже гнівався б, що я „розтрублюю“ цю справу. Так, має бути якийсь комітет, що перебрав би владу, заки прийдуть німці. Активний політик, до якого молоді звернулися були в цій справі, вхопився за голову і лебедів щось про „зраду стану“... Тоді вони прийшли до Івана. Він кудись там ходив, з кимсь переговорював. Але тепер, в цій новій ситуації...

Аж над вечір Оксана верталася до хати. Проводжав її Навринський. Сказав при прощанні:

— Перебудемо ще дуже важкі часи. Ще й тепер поляки дадуться нам у знакі, а потім . . .

Махнув зрезигновано рукою. Але зараз додав :

— Усе перебудемо. Рік, два, чи п'ять. Тільки — багато з нас цього не дочекає.

Стиснула йому тепло руку :

— Дочекаємо, напевно. А може й не буде так погано, як ви гадаєте? Ще не знаємо, що скажуть німці далі. Може не погодяться на парцеляцію добутих земель?

Подивився на неї, як дивився часто на жінку, з виразом мелянхолії та співчуття :

— Дай Боже . . .

* * *

Точно о восьмій Оксана вийшла в темну сходову клітку. Починався її дижур. Перед дверима наштотувалася на стілець: тут інколи сиділи боязливіші дижурні, шукаючи захисту від відламків, що могли посипатись із входових дверей чи коридорного вікна. На брамі не було вже нікого. Згори сходами хтось ішов. Запитала :

„Хто йде?“

Захриплий старечий голос відповів їй у темряві :

— То я, Лібесман. Пані Рутецька? Маємо дижур разом, правда?

— Тут стілець, я зараз винесу свій.

— Брама ще відчинена, можна постояти, довідатись чогось від вояків.

Жид був, очевидячки, з тих, що на всякий випадок хотять піддобритись українцям. Зійшли вниз, до виходу.

У вечірніх сутінках бовванів по той бік вулиці табір, чути було відірвані слова притишених розмов. Раз-за-разом заблискував то тут, то там вогник цигарки. Горішні поверхи будинків заливало сяйво місяця, загубленого десь поза дахами. Коло брами стирчала якась самотня постать.

— Тут дижурний. Хто стоїть? — роблено-військовим тоном запитав товариш Оксани.

— Плютоновий. Ми стоїмо тут табором.

— Як же пішла сьогодні робота? Прогнали ви німців далі? — розпитував жид, і в його голосі чути було щирі турботу за справу.

— Не знаю — я був відкомандований на іншу службу, — відповів вояк, виминаючи. І за хвилину докинув :

— Я міг би спати в помешканні, маю тут, напроти, квартиру, але я душуся в тих ваших львівських помешканнях.

Помовчав, а потім знову говорив якимсь дивним замяченим голосом :

— Я з Каліщини. Хата моя обік лісу. Тут ліс, а там левада. Повідчиняю собі увечорі вікна, і так мені пахне, так пахне, як у раю. Люблю повітря, багато повітря. І запах сіна. Тепер косили б у нас отаву...

— А що ж там тепер діється у вашому селі? — пробував довідатися жид.

Та вояк мовчав. Аж за хвилину, важко зідхнувши:

— Жаль мені малих. Четверо їх у мене. Найменше при грудях, хробачок...

Хтось надходив, лунко цокотіли по тротуарі гострі військові кроки. Спинилися. Темна, невисока постать обізвалася:

— Пильнуєте тут? Хто стоїть? Говорить підпоручник Д. О. Г.

У темряві шарнули об камінь підошви. Плютоновий відрекомандував себе підпоручникові.

— Обозуєте? Гарно. Тільки — увага! Ворогів тут скрізь повно! — сказав офіцер гостро.

— Парашутисти? — захлинувся від страху жид.

І хутко додав:

— Я маю тут дижуру з одною панею. Я „ужендік паньствови“.

— Які там парашутисти! Місцеві українці. Сьогодні наша артилерія мусіла обернути гармати і „спрати“ їх порядно в монастирі Васильянок. Стрільяли з вікон.

„Ужендік паньствови“ нервово відкашельнув. Оксана стояла, як на грані. Та офіцер уже відходив. Його кроки пролунали й завмерли на закруті вулиці. Оксана пішла тепер нагору, до свого помешкання, за стільцем.

Коли вийшла знову, її товариш сидів уже під дверима. Остеріг її, щоб не впала, потім витяг портсигар і почаствував її. Курили мовчки, надслухуючи. Час-до-часу чути було рідкі постріли. Потім старий перевірів ліхтариком час: була дев'ята — половина дижуру.

Сиділи мовчки, перекидаючись вряди-годи словами без значення. Хтось подзвонив. Старий зійшов. Це був технік, він знову з'явився. Посвітив Оксані в очі і протяжно сказав:

— О, пані на „постерунку“... І хто ще? Пан Лібесман. Пане Лібесман, прошу вважати, бо я мав вістку, що з нашого будинку дають світляні сигнали.

— Як я можу контролювати вікна, коли сиджу тут замкнений?

— Ну так... Я мав на думці час перед зачиненням брами. А втім, щодо польських і жидівських помешкань, то я спокійний...

Було ясно, що він мав на думці Оксану, єдину українку в цілому будинку, відколи виїхав з нього професор з першого і зникли кудись, ще влітку, студенти з офіщин.

Коли технік пішов, Оксана зразу відчула зміну в поведінці старого. Він муликав щось під носом, потім зійшов униз, перед браму, і довго там стояв. Нарешті вийшов нагору і постукав голосно в протилежні до Оксаниних дверей. За хвилину щось за дверима зашаруділо. Гукнув голосно:

— Дзесьонта годзіна! На дижур!

Оксана сказала „добраніч“ і пішла до себе.

Роздягаючись у п'ятні, з тривогою думала про слова офіцера, про недвозначні натяки техника. А там десь у глибині якесь тривожне, неясне почуття. Нагло нагадала собі: большевики! . .

Почула, що нервова сила таки трохи порушена. Схотілося тихо заплакати. Не заплакала. Хутко лягла і поринула в несвідомість.

13.

Пробудилася пізно. Помалу виринали з мряковиння образи й думки вчорашнього дня: большевики, гострий офіцер, світляні сигнали. Був у всьому цьому якийсь зв'язок. Так, напевно: поляки чекають большевицької підмоги і набралися ще більшої запеклості . . .

Встала, відслонила вікна, постелила ліжко, помилася з виинятковою в ці дні систематичністю й одягнулася. Це заспокоювало. Пригадала собі, що над ранком чула якісь постріли, а то може й бомби. А, може, ця злісність поляків тільки випадкова? Може й ці вістки про большевиків, це тільки сплітки?

Взяла великий баняк, що здавна ще, з часів її подружжя, стояв безчинно, і пішла по воду. На вулиці, як завжди вранці, панував жвавий рух, під криницею була довга черга, жінки, як завжди, сварилися за місце, як би справді не було в цю пору іншої турботи, як та, щоб дві хвилини раніш набрати води. Вояків не було, не видно було й слідів таборування. Вчорашні злі думки розпливалися до решти.

Однак всі сумніви з'явилися знову і хутко стали певністю від несподіваної зустрічі. Поклавши посуд з водою, вона знову вийшла на браму, щоб розглянутись у ситуації. Коло будинку не було нікого. Та згори вулицею надходив хтось знайомий. Це був директор кооперативної установи і його жінка, давня Оксанина знайома з „Жіночого Союзу“.

Вони йшли хутко, аж бігли. Оксана перестріла їх, одна-
че вони не спинилися, тільки жінка кинула їй у переході:

— Страшно поспішаємо, ходіть трохи з нами! Ох, що
ми переживаємо!

Оксана не пізнавала завжди спокійної пані Марії. Бігла
тепер разом з ними і слухала, схвильована, що вона шепотом
говорила.

Ідуть, тікають зі своєї хати, не можуть бути там ні хви-
лини довше серед тієї полячні. Йдуть шукати знайомих, що
прийняли б їх з дітьми. Діти плачуть, хочуть ховатися до
сховища, а там цькують їх, як собак. „І того малого тшеба
под плот, з него такі сам гад росне“, — сказала сьогодні
ранком у льоху їх сусідка про їх трилітнього сінка.

Оксана спинилася, придержала паню Марію за лікоть.

— Ходіть до мене, панство, пощо вам шукати далеко?
Я сама буду щаслива, як матиму в хаті знайомих людей.

Директор, що відбіг був уже кілька кроків, повернув
до Оксани обличчя.

— Візьмете нас? І можна не боятись там нового
„гонення“?

— До мене вони теж насторожені, навіть про якісь
сигнали вже заговорювали, але — що вам до цього? У на-
шому будинку тепер багато втікачів з повалених периферій.
Як хочете, можете у сховищі вдавати навіть поляків. Я не
сходжу туди ніколи.

— Ні, діти видадуть нас. Одначе там не знатимуть
бодай, що я керівник української установи і бодай спочатку
не дочечуть так до живого. Ви на котрому поверсі?

— В партері.

— Партер, це вже дуже багато, можна б і не сходити
в підвал...

— Очевидно! — підтвердила Оксана. — А жінка під-
тримала його:

— Коли пані Оксана справді хоче прийняти нас, то
напевно піде інде ми не найдемо нічого кращого. Всі ми
тепер скрізь безправні, але там, у нас, ми вже стали жер-
твами справді зоологічної ненависти. Бо вони знають і не-
навидять нас від десятиох років.

— Значить, вертаєтесь? Вертайтесь, кохані панство,
йдіть по діти. І зараз переходьте до мене.

Вони вже не сперечались. Оксана провела їх ще горі
вулицею і домовилася з ними, що за годину-дві вони прий-
дуть з дітьми.

Було сполудня. Оксана пообідала останками шинки
і читала польську газету: про большевиків не було згадки,

зате писалося про скріплений польський відпір на цілій лнії фронту.

Нагло продирачав дзвінок. Підскочила: аж тепер відчула, з якою напругою чекає тих людей, що мали жити з нею. Справді, це були вони. Директор держав на руках розіспаного блідого й налитого хлопчика, його дружина вела за ручку восьмирічну дівчинку. За ними немолодий, обідраний чолов'яга двигав дві великі валізи.

— Цілий наїзд, — виправдуючись, сказала пані Марія. — Надоімо вам тут з нашими малими.

— Де можна б положити його, бо він страшно сонний? Я ще мушу скочити до хати, — поспішав директор.

— Сюди, прошу, сюди, — відкрила Оксана двері кімнати, яку займав доктор. І, вже ввійшовши туди з ними, почувла нагло дивний жаль. Отак зітрут'ся усі сліди його перебування...

Розкрила малому ліжко:

— Ліжечка в мене нема, але тут, в кутку, є складане ліжко. І дам вам ще постіль.

— Пані дорога, хто б там журився тепер такими справами? Ми два тижні спали всі четверо на одному сіннику в пивниці.

— Ну, я пішов, — директор вибіг. Пані Марія побігла за ним у передпокій, кличучи йому навздогін:

— Вертайся якнайшвидше, не барися там, бо я тут умру від неспокою!

Дівчинка, що весь час ходила крок-у-крок за мамою, вголос розплакалася:

— Я не хочу бути тут без татуса... я боюся... я...

— Тихо, Лялю, не роби комедій, бо Ірусь почне зараз те саме, і я тут збожеволю з вами — нервувалася пані Марія.

У цьому моменті десь ударило. Над будинком злопотів пропелер і покритив собою дитячий плач і розмову. Пані Марія кинулася, мов опарена, забирати з ліжка хлопчика, кликала до себе доню і кричала:

— Куди тут до сховища? Боже мій, ведіть мене з дітьми до пивниці.

Оксана, спокійніша, як коли, на вид чужого розгублення, обняла її за плечі.

— Заспокойтеся, пані Маріє. Саме тепер було б безглуздя виходити звідси. До нашого сховища треба йти через подвір'я.

— Через подвір'я?! — спитала пані Марія цілком остовпіла.

— Але ж це тільки розвідний літак. Він не кидає бомб.

— Тоді за десять хвилин він подасть радієву звістку німцям, і почнеться обстріл!

— Можливо. Та до того часу ви зможете пройти. Бачите, вже втихло. Зараз я проведу вас.

Оксанин спокій подіяв на жінку. Сідаючи в крісло і притягнувши на коліна донечку (хлопчик, залишений у спокою, зараз же заснув), вона запитала з подивом у голосі:

— А ви? Чи ви справді сидите тут увесь час і не сходите вниз?

— Ні разу, від початку війни. І сиджу не тут, а в кімнаті від фронту. А тут — бачите — перед вікнами городець і мур. Тут, по-моєму, безпечно зовсім.

— Ви відважна жінка. А я — зідхнула зрезигновано — я не впізнаю себе, така нервова стала тепер.

— Що й дивуватись, при ваших переживаннях! І діти у вас, це вас теж хвилює. Боїтесь за них, не тільки за себе.

— А за чоловіка? Всяк раз, як він вийде на місто, я вмираю зі страху, що як не вб'є його бомба, або граната, то заберуть просто з праці до концентраційного табору. І чого він так довго бариться з тими речами?

Щоб відтягти її думки від нової турботи, Оксана пригадала:

— Я маю провести вас до сховища. Треба поспішати, бо потім знову важко буде пройти через подвір'я.

— До сховища? — пригадала собі пані Марія і піднялася. Але зараз сіла знову: — Ні, я залишуся вже тут. Треба себе опанувати. Зрештою, все в Божих руках.

Оксані раптом страшно захотілося бути самою. Ходила по кімнаті й перекладала з місця на місце дрібнички (о, його будильник, накручений на п'яту годину... вставав рано, щоб перед чергою встигнути по воду...) — і зраділа, коли пані Марія сказала їй:

— Ви нами, люба пані, не турбуйтеся. Живіть собі, як досі, не звертайте на нас уваги. Уже, мабуть, не будуть кидати бомб — темніє вже. Я тут тимчасом розкладу речі. Чи можна палити тут спиртівку?

— Розуміється, чого питати? Газ не діє, мусите якість собі радити. У мене в пивниці є вугілля і трохи дров, але мені не хотілося заходитись. Та й нема, поправді, що варити.

— Продукти ми маємо, вугілля в нас повен льох. Якщо дозволите брати ваше, то ми потім звернемо. Завтра, якщо тільки не буде великої стрілянини, я зварю вам усім чудовий обід.

Задирчав дзвінок. Це був директор в супроводі носія, обидва обвантажені клунками. Оксана залишила своїх нових жильців і пішла до себе.

Сідела на тапчані й курила. Це була остання, відшукана на дні шуфляди цигарка. Западав присмерк. Нагло почула, що ідуть вози, одностайний гул зраджував, що їх було багато, важко навантажених. Справді, перед самими вікнами зупинилася валка возів, повних аж поза драбини темних дерев'яних скриньок, з вікна не видно було їх кінця. Озброєне військо біля возів і коней казало здогадуватись, що це був якийсь важливий воєнний вантаж. Муніція?..

Возії попускали коням попруги, спиралися об вози, розглядалися довкола. Деякі відходили на бік і курили. З усього видно було, що тут вони матимуть постій.

Муніція під вікном, тепер, коли на місто падали гранати — це не було приємне. Недокурена цигарка погасла в Оксаниних пальцях. Кидаючи її в попелничку, рішила: не скаже своїм гостям нічого про цю нову мороку.

14.

Збудили її, як раніш, вибухи гранатів. Скочила з ліжка і відчинила внутрішні, заслонені папером вікна. Ще тільки сіріло. Вернулася на тапчан і з нудьгою подумала, що там, з того боку коридору, є та родина, що вони, певно, вже не сплять і хвилюються. Знизала плечима: мали там куди безпечніше сховище, ніж вона тут, від фронту. І ще тепер, з цією муніцією! Що може їм помогти? Поклалася знову і накрилася з головою. Навіть крізь ковдру чути було, що над містом гуркоче, як у пеклі. Поволі запала в сон.

Коли прокинулася знову, кімнату заливало сонце. Було тихо. Надворі і в помешканні. Схопилася і підійшла до вікна. Вози стояли тепер не на вулиці, а на тротуарі, під самим її вікном, під захистом великих каштанів.

Приглядалася хмурним воякам біля коней, коли несподівано один з них підніс на неї очі — і рвучким рухом повернув до неї свою рушницю.

Відскочила збентежена.

Хтось дзвонив. Це була дижурна, молода дівчина з друтого. Сказала у дверях, не звітавшись:

— Прошу не підходити до вікна. Не вільно. Не можна теж вікон відчиняти. Такий наказ!

Схвильована Оксана подалася до кухні. Коло стола, заставленого городиною й яйцями (цілий десяток яєць! — здивувалася Оксана) стояла пані Марія.

Досить було, що Оксана побачила це м'яке жіноче обличчя й пригадала вчорашні сцени, щоб зразу відлетів від неї страх, а його місце зайняла звичайна одчайдушність. Спитала:

— Як же вам спалось? Не боялися вночі бомб?

— Вночі ми спали, як позабивані, але зате рано був кінець світу. А ви спали, якби нічого?..

Оксана вже сміялася:

— І хто краще вийшов? Ви, що хвилювалися, чи я, що спала? А втім — жартувала, — скажу вам мою тайну: я не чую добре на одне вухо, і коли приляжу те, що чує добре — не чую нічого.

Тепер сміялася вже й пані Марія, аж пригадала:

— Хочу вас просити, щоб ви пішли зі мною до пивниці по вугілля. Малі сплять, недавно вернулися із сховища, а чоловік пішов до Союзу. Будемо варити, поки тихо, і ви, річ ясна, пообідаєте з нами.

— Та де я вас буду об'їдати, мені так мало треба до життя!

— Що ви, без вас ми б не їли! Ходім, поки не стріляють.

Забравши відро й мішок, вийшли кухонними дверима на подвір'я, а потім в офіцину, де був вхід до пивниці. На коридорі було повно людей з будинку і чужих, що ховалися у сховищі; вони вийшли наверх, щоб подихати повітрям. Були люди і в слабо освітленому пивничному приміщенні, що правило за сховище трьом суміжним будинкам. Оксана була тут уперше і зацікавлено розглядала сінники, на яких куняли люди. Хтось сидів у вигідному м'якому кріслі, в одній фразі сичав примус і варилася в казані якась страва.

Йшли мовчки, щоб українською мовою не дразнити публіки. Люди стихали, коли вони зближались. Звертаючи в бічний коридор, почули слова:

„То та русінка. Нігди ту не бива...“

Йшли довгим проходом, де крізь дошки бічних льохів видно було знов інших людей: це щасливі власники звернутих вікнами до подвір'я кліток метушилися тут, влаштувавшись, як у себе дома. В освітленні нафтових ламп бачили цілі людські житла, кімнати з ліжками, канапами, столами, з примусами й нафтівками. Повітря було нестерпне, чад від ламп і примусів мішався з людськими випарами і духом сечі: десь близько люди, видно, зробили собі кльозет.

Набравши вугілля і трісок із нарубаних торік дров, і щераз пройшовши під пронизливими поглядами людей у сховищі, вернулися нагору. Діти ще спали. Пані Марія взялася до варива.

— Зроблю вам сьогодні чудовий обід, — заявила Оксана, — побачите, як вам буде смакувати.

— Чим вам допомогти? — запитала Оксана з внутрішнім бажанням вирватися трохи на вулицю і поглянути, що там діється.

— Ні, ні, не треба, — боронилася пані Марія. — Я волію сама. Тоді все йде мені зручніше.

А потім, подумавши:

— Ви мені даруєте, що я так тут розпоряджаюсь? Може, самі хотіли б господарити?

Оксана сміялася:

— Я не маю ніяких господинських амбіцій. Робить собі як знаєте, а я таки трохи вийду.

— Тільки уважайте, бійтесь Бога, на бомби, а ще більше на гранати, які обстрілюють місто. Літак можна ще бачити і втекти, а ці несподівані стріли...

Пані Марія вклалася вже в ролю господині, вона не тільки заходила створювати в цьому імпровізованому перебуванні шматок домашності, але й пробувала навіть мати свій погляд на ті незбагнуті сили, перед якими ще вранці вмирала з жаху.

Оксана, вийшовши з хати, почувала себе, як мала дівчинка, що їй, нарешті, вдалося вихопитись від неприємних занять. Хутко перебігши запруджену возами та вояцтвом вуличку, вийшла на широку вулицю вілл і городів.

День був чудовий, синява неба, вся напоєна сонцем, була як ковпак з прозоро-синього творива; повітря було прозоре й легке, як, здавалося, ніколи. Поводі в цій легкості повітря, віддиху, власного тіла — розпливалося все, що муляло в душі.

Несподівано на закруті вулиці зустрілася з панею Олесею Остаповською. Було так багато з косівських спогадів у соняшньому настрою цієї хвилини, що ця зустріч не здивувала Оксани.

— Ви мали залишатися в Косові? Що сталося, що ви тут? — запитала Оксана.

— Бачите, я зарані зрозуміла, що тут буде гаряче. А мій чоловік не міг покинути Львова...

Вона замовкла й ішла, заглиблена у свої думки, вигляд у неї був такий загурбований, що Оксана не зважувалася її бентежити. Раптом пані Олеся спинилася і простягла Оксані руку.

— Йду до свояків, у цей ось будинок. Буде тут, мабуть, уже й мій чоловік. Там у нас, знаєте, під Цитаделею, не можна було залишатися. І ось так блукаємо від одного помешкання до другого.

— А що думає пан сенатор про цю нову небезпеку зі сходу? — таки спитала Оксана.

Пані Олеся якось сумно всміхнулася.

— Знаєте, що він може думати про большевизм, але, може пам'ятаєте з літа його думки про з'єднання? Цим він наркотизується, як своїми цигарками...

Попрощалися.

На закруті найближчої вулиці Оксану спинили стійкові при возах. І тут були вози з муніциєю, не вільно було йти ні кроку далі.

День зробився, як усі ці дні — трудний і тривожний. Знов виринули з хвилинного забуття вчорашній нічний дижур, муніцийні вози під вікном. А кінця не було видко. Пригнічена верталася до хати.

Обідали в кімнаті випадкових жильців. Обід був перед-воєнний, ще кращий, як учора в Навринських. Директор заговорив про большевиків, і Оксана, яка досі виминала цю тему, боячись бентежити й так залякану паню Марію, почувла від нього, що перехід границі вже загально відомий факт. Поляки спочатку розуміли його, як підмогу собі, однак учора ввечір надавало німецьке радіо вістку, що перехід відбувається за порозумінням з німцями.

Директор не бачив у всьому тому ніякої погрози. Це, очевидно, большевики мають обчистити німцям терен, щоб потім забратися. Про інше пояснення большевицького рейду не може бути й мови. Оксана подумала, що він належить до людей, які признають тільки очевидні, доторкальні нещастя і не хочуть вірити в можливі. Пані Марія, спочатку здетонована (вона навіть взяла була на коліна і тісно пригорнула сінка, що бавився на підлозі, немов захищаючи його перед іще одною несподіваною небезпекою), зовсім заспокоїлася словами чоловіка, в політичний розум якого безапеляційно вірила.

По обіді директор зайшов з якогось приводу на хвилинку до Оксани в кімнату. Було ясне, що він хоче поділитись з Оксаною якоюсь думкою, якої не бажає виявити перед дружиною.

Справді, тільки зачинивши за собою двері, він сказав:

— Я дуже неспокійний, тільки — Боже борони, щоб жінка про це не дізналася! Сьогодні вийшов зі Львова дехто

з наших політиків, дістали перепустку від генерала Лянґнера і мають продиратися якомсь через фронт на Захід. Бо те, що я там казав про большевицький відхід, це такі „побожні бажання“, не більше. А ті тут тимчасом вистрілюють муніцію. О, чуєте? Знову стріляють з міста на німців. І ще хто знає, що з нами тут пороблять.

— Я чула на дижурі від польського офіцера, що військо здемолювало монастир Васильянок, але це певно неправда?

— Ні, це він робив так настрої. Сьогодні я чув про „ксендза“, що стріляв з вікон на розі цієї вулиці, про світляні сигнали з вікон.

— Так, так, навіть із нашого будинку...

— Взагалі, ситуація стає несамовита. Бачу, що ви відважна, то можу вам це сказати. Не робите навіть паніки з приводу тих муніційних возів під самим вашим вікном. Та, врешті, коли б вони вибухли від якогось відламка, то в повітря пішли б ми всі. Ще щастя, що моя жінка якомсь цього не помітила. Страшне життя!

— А що пишуть газети?

— Сьогодні вже написали, що „вкročене войск ЗССР на територію Польскі ест рувнозначне з виповедзенем войны Англії і Франції“. Манять себе надіями на західних союзників, а ті ані в гадці не мають, та й таки не спроможні помогти їм.

Несподівано будинком здригнув вибух. Десь близько впала граната. За нею друга, третя, десята. Німці стріляли на місто. Директор вибіг втишати свою сім'ю, а Оксана, більш як коли вразлива, пішла до лазнички й перестояла там добру хвилину, притулена до стіни. Здавалося от-от впаде на голову мур і буде по всьому. Та і цей раз усе пройшло, настала тиша.

Потім, на вулиці, стара Іванова, давня Оксанина послугачка, що стояла тут з жінками, підійшла до Оксани і розказувала про нове знищення: зруйнували вежу костьола св. Єлисавети, будинки на близькій, одній із головних, вулиці. Оксана пригадала доктора і його слова про обсерваторію. Де він тепер?

І, попрощавши стару та йдучи перед себе без цілі, нагло зрозуміла: в цій новій ситуації є один, особистий момент, що болить її підсвідомо дужче за все: він не вернеться, вона не побачить його вже більше, якщо прийдуть большевики. А вони йдуть, вони наближаються, як нещастя, яке колись могло тільки приснитись у сні.

Години й дні, що надійшли, були повні тривоги, неспокою, впертої надії на німців і так само впертих вісток про наближення большевицької армії. Другої днини пішла по місті вістка з німецького радіо, що большевики зайняли лінію Луцьк-Тернопіль-Коломия, а вполудне були вже й такі, що бачили їх на Личаківській рогаці.

Одначе польська артилерія була активніша, ніж досі, і густіше, ніж досі, падали на місто німецькі гранати, вже не тільки вдень, але й уночі.

В українських домах ці вибухи викликали надію, що Львів упаде таки в німецькі руки, хоч загально було відомо, що генерал Лянґнер вирішив здати місто большевикам, а не німцям. Усі чекали вирішної розправи.

А тимчасом з міста виходили молоді українці, цілими гуртами кидали Львів, просуваючись на захід, у бік фронту.

Замість останніх, нищівних бомб, німці кидали ще метелики. Оксана бачила їх, як вони летіли вниз хмарою і блищали, мигаючи в сонці, як стадо білих голубів. Хтось із знайомих директора читав їх: німці домагалися, щоб здати місто, а то — воно буде знищене до тла. Хтось інший вчитав у метелику про парламентаря, що мав би з'явитися в означеному місці й годині для переговорів. Нові надії — і нові турботи: де сховатися від тих бомб, що впадуть тепер на місто, якщо поляки відкинуть пропозицію? А вони її відкинуть — у цьому ніхто не сумнівався.

Ці остаточні бомби не падали, хоч єдина місцева газета, що появлялася тепер на двох сторінках друку, виразно їх заповідала: мешканці Львова, що хочуть покинути місто, повинні зробити це цього ж дня, до 5-ої години пополудні, і повинні йти в напрямку Винник. Сотні й тисячі людей з дітьми, з клунками, і з усім, що людина зможе удвигнути, виступили тоді зі Львова.

Того несамовитого пополудня й Оксана склала у валізку пару білизни, пару черевиків, найліпшу суконьку і трохи срібла та віднесла до льоху, де вже від двох днів на добре розтаборилися її жильці. Діти, жовті від пивничного повітря, не плакали, не було їх чути. Навіть вони, навіть собаки, що сиділи в льохах разом з людьми, відчували тривогу цих годин. Тільки дворові коти, брудні і вихуділі, снувалися між купами лушпиння з картоплі й кавунів та пустих бляшанок з консерви, надаремне шукаючи собі поживи. Густо падали на місто німецькі стрільна, але ж заповідженого бомбардування все ще не було.

Чергової ночі гарматні вибухи були якісь інші, як досі: часті і гострі, вони не вгавали сливе всю ніч. Цю тривожну ніч Оксана пролежала в кімнаті від двору, опустілій від жильців, у кімнаті, де так коротко і так пам'ятно для неї жив доктор...

Це була дивна ніч, ще більш несамоविта від того, що від трьох днів електрична станція не діяла, і не було вже свічок. Все було, як страшний сон, як недійсний кошмар, переплітаний хвилинами ясних спогадів, що розпливалися, як дим, у тривозі, в непевності, в напруженості чекання. Врешті, врешті вікно засіріло. І разом з першим денним світлом втихли розриви.

Ранок, що прийшов, і цілий черговий день були несподівано тихі в повітрі — і незвичайно метушливі на землі. З самого досвітку юрби людей працювали на вулицях; розбирали плити хідників і зносили їх у нові барикади впоперек вулиць, заставляли плитами й дошками вікна льохів, у вікнах, що до двору, вирубували ґрати. Оксана, теж „змобілізована“ до розбирання тротуарів, побачила з жахом, як проти її вікна, посеред вулиці, копають діл і завозять туди гармату, з довгим, звернутим угору дулом. О, це було гірше, ніж недавня муніція під вікнами, це явно накликало німецькі ґранати. Та хутко її увагу зайняло що інше: вулицями йшли довгі черги жінок, обвантажених вугіллям. Вугілля несли в кошиках, у відрах, у мішках, баліях, подолках, у старих порваних килимах, везли візками, тачками, дитячими возиками. Вугілля з залізничних складів, що їх ніхто вже не стеріг...

Того двадцятпершого дня війни вперше від трьох тижнів не впала на місто ні одна бомба. Сподудня обізвалися німецькі гармати, та хутко замовкли. Люди виходили з льохів, щоб нашвидку зготовити якунебудь їжу — і знову сховатися під землею.

Дальша ніч була тиха, ніхто не стріляв. Місто наче вимерло. Оксана спала, поринувши в якесь одеревіння. День почався, як попередній, на вулицях панував рух, у повітрі спокій. Німецьких літаків, ні польського війська не було ні сліду.

Їла в кухні, разом із своїми гістьми ранній обід (поки тихо, поки ще можна), коли раптом, над самим будинком загудів з незвичайною силою літак. Директор, несподівано одчайдушний, вибіг на ганок, Оксана за ним. Літак здавався величезний, сіро-зеленого кольору — інший від усіх, бачених досі. Без слова вернулися обидвоє в хату.

Нагло роздався вибух.

— Тихо! — нетерпляче скрикнув директор до дітей, що зчинили лемент. І за хвилину додав:

— Це гармати. Німці ще такі десь близько, ще не пішли, як тішаться поляки.

Так мало залишилося вже надії, що навіть пані Марія зраділа тим вистрілам, перед якими тремтіла ще так недавно. Коли стрілянина вщухла, вона вже не спиняла чоловіка, що рвався до міста по вістки.

— І по хліб! — пригадала тільки. — Може дістанеш десь хоч рубчик хліба!

Вікна завжди ще були день і ніч зачинені. Хоч не було вже на вулиці муніції, ні війська, яке б стріляло, проте обивателі попадали у жах і скаженість на вид відхиленого вікна, чи людського обличчя за шибкою, неначе б від цього могло ще що-небудь змінитися. Оксана, не маючи чим дихати, вийшла на вулицю.

Що це? Люди несли хліб, двигали цілі оберемки, цілі гори хліба!

— Звідки? — спитала в якоїсь дівчини.

— З військового магазину, тут-о, за рогом. Нехай пані йде, там усім роздають даром.

Роздають даром хліб, за яким іще годину тому всі у Львові падаремне зідхали? Роздаровують магазини?

Так, роздаровували, розносили магазини. На сусідній двір зносили купи шпитального реманенту, білих плащів, сувоїв вати. Усе це двигали якісь обідрані, напівпереодягнуті військові люди з перев'язками на руках, на голові.

Згорн вулиці надходила добре знайома старша пані, діячка з „Жіночого Союзу“. Вона, як завжди, повна віри, що „все буде добре“, взялася зараз розказувати Оксані про большевицький мітинг у Винниках.

— Що? — вжахнулася Оксана. — У Винниках таки вже справді большевики?

— Це нічого, дорога пані, це нічого! Я саме хочу вам сказати, що на тому мітингу большевики говорили: „Ми до вас тільки тимчасово, поможемо німцям та й заберемося“. А німці знову, як відходили з Богданівки, казали: „Ауф відерзеен!“ Поляки люті! Кажу вам, дорогенька пані, ще все буде дуже добре! — і вона хутко подріботіла далі.

Що в поляків був новий приступ „злости“, це помітила й Оксана. Тепер, проходячи в браму, вона почула вринок суперечки:

— Це сюди треба було прислати жандармерію, то власне тут, у вашому будинку, ховалися чоловіки, замість іти до роботи.

— Це не правда, в нас нема українців, у нас самі поляки й жиди... — казала жінка з сусідства.

Оксана хутко вбігла в помешкання. Що все те означало? Перед ким і з котрого боку вони думають ще обороняти Львів?

Переповила цю розмову пані Марії, але зараз пожалкувала цього. Пані Марія страшно налякалася:

— Тепер вони його видадуть! Я знала, що мій чоловік не виховається тут. О, Боже, мій Боже, що тепер робити?

— Та хіба ви не бачите, що це вже кінець? Я була б вам нічого не казала, якби не була певна, що за день-два ці страхи перейдуть до історії.

— Ах, пані, чого тепер можна бути певним? Хіба власної смерти, та й то ще не знати якої. А хочби й день — мало то ще всякого може за день статися?

Вона казала правду, тимто й покинувши потішати її, Оксана звернула на інше:

— Пощо ви сидите тут, у кухні? Вийдіть з дітьми трохи на вулицю, або хоч на подвір'я. Подивіться, які вони бліденькі стали від цього льохового та хатнього повітря.

(Діти сиділи на кухонній складній канапці і гризли якісь сухарі).

— Ні, я не можу на них дивитися з жалю, — казала пані Марія. — Якби ви хотіли повести їх трохи на двір? Але тут десь, перед ганок, бо якби що до чого...

Оксана підійшла до малих, але в ту ж мить задирчав дзвінок — побігла відчинити. На порозі стояв директор. Не дякуючи, не вітаючись, він побіг до кухні. Стояв блідий — пані Марія кинулася до нього:

— Що сталося?!

Викинув із себе слова, як тягар, що його не можна б було понести вже ні кроку далі:

— Большевики займають Львів.

— Що? Коли?!

— Уже!

Він сів безсилно на стілець, але зараз підірвався:

— Так! — казав із якимсь непритомним виглядом. — Маємо не німців, а большевиків. Але ще трохи, і ті були б нас викинули. Знову почали. Тепер хоч на одного ворога менше.

Пані Марія говорила, вся задихана від хвилювання:

— А я кажу, що це тільки підступ, що сюди прийдуть німці. Поляки не хотіли здати їм міста, а вони не хотіли нищити нашого Львова. Боже, яке щастя, що все те вже скінчилося!

— Не виключене, зовсім не виключене, — хутко погодився з дружиною директор. — Радник Дорожницький, що з ним я бачився, теж так само думає.

У всьому тому було якесь божевілля, але й Оксана без спротиву піддалася тому настроєві безмежної полегші, як логічному результату недавньої напруги. Побігла у свою кімнату і широко, вперше від вісьмох днів, відчинила вікно. Дихала... Якийсь страшний тягар зсувався з грудей. Він спадав, спадав, це було саме в собі добре. Поворот, по всіх пережитих жахіттях, до чого, що було, це було б щось нестерпне! А те, що надходило...

Ні, ні, не треба про це думати! Ще не знати... Радити зі свідомости: нестало близького ворога!

Вулицею проходили люди, обвантажені скриньками, міхами, горами коробок. Це була відповідь львівського патріотичного шумовиння на упадок „польського Львова“: розграблювали магазини. Не могла всидіти, вибігла в коридор. Знизу, з льоху виходили люди, несучи матраци, подушки, посуд. Йшли якісь мляві, без поспіху, але й без трагічного виразу в обличчях чи в руках. Вийшла з будинку. Там, перед входом протилежного дому, стояла жінка і плакала. Надбігав якийсь чоловік, він голосно кричав щось усім зустрічним. Минаючи Оксану, кинув їй:

— Забилася, тут, на бічній, під восьмим! „Нема Польщі — не хочу жити!“ — і забилася!

З брами вибіг уже директор, він казав нашвидку:

— Мені треба побігти, подивитися в магазини. Ви й не уявляєте, що там у місті робиться. Вояцтво грабує крамниці, хутра, одяги, золото — і з місця продає все пасерам.

Побіг. Оксана, як була в домашній сукні, пішла й собі до міста.

Цілі валки людей ішли проти неї з нагробованим уже добром. Ніхто цього не соромився — показували свій здобуток тим, що стояли під будинками. І ті зривалися з місця, або поволі, ніби ще вагаючись, вирушали туди, „по своє“.

Здовж дороги хлопчачки розбирали барикади, грали, як на бубнах, на старих баньках і ваннах, кидали один в одного старим залізям. Тут і там вулиця роззявлювалася недавно виритою для гармати, чи видертою вибухом ямою.

Ось уже й велика міська магістрала. Вона залита вся людьми, возами, кіньми. Оксана стала в юрбі на беріжку хідника і здивовано дивилася: це було військо, польське військо! Йшли гуртами, відділами, одинцем, їхали на возах, на роверах, охляп на конях, їхали у бричках, у повозках. Всі були похилені вперед, наче хотіли таким чином при-

спішити свою втечу, всі дивилися поперед себе — ні одна голова не звернулася в бік, до глядачів. Йшли на південь. І нагло, аж тепер, Оксана побачила, що всі вони були без зброї, ні одної рушниці, ні одного револьвера, ні одної шаблі...

— О! — вихопилося в неї мимохить десь із самої глибини грудей.

Хтось торкнувся її руки: це була заступниця голови „Жіночого Союзу“, пані Оля. Стояла, як і Оксана, просто-волоса, в якомусь старенькому жакетику. Глянули одна одній у вічі: ще ніколи Оксана не говорила й не чула такої вимовної мови, як ця, без слів.

— Божеський вид! — сказала врешті пані Оля. І додала: — А тепер почнеться щось по-новому страшне.

— Один історичний ворог знешкідливлений на довго. Як багато століть треба часом чекати на такі моменти!

— Так каже й паша голова. Була в мене сьогодні вранці. Мусимо бути готові, каже, на важкі роки. А проте, знаєте? Вона уявляє собі, що і в тому режимі можна буде щось робити, навіть у нашому „Жіночому Союзі“, трохи зреформованому. А мені здається це абсурдом. Навіть коли б вони хотіли деякий час залишити нас, то тільки на те, щоб потім усіх поголовно знищити. Я знаю їх краще від неї, бо жила там у 20 і 21 році.

В голосі завжди стриманої жінки було стільки хвилювання, що Оксана не пізнавала її. Невже це була справді ота опанована, холодна Оля?

— Я йду до мами, — казала Оля, — вона від ранку страшно прибита. Ще вчора вірила, що прийдуть німці. Проведете мене трохи?

Вони йшли хідником, а серединою вулиці завжди пливла в протилежний бік хвиля вояцтва у відвороті і разом із ними в місто котилася нова течія львівського шумовиння, що йшло грабувати місто.

Сходили вниз, мінаючи дома без вікон, з дірами в мурах і дивувалися: як, власне, мало Львів постраждав від тієї війни! Аж у низу, у підніжжя Цитаделі, як свіжа, велика рана в трохи тільки надшарпаному тілі лежала вся в руїнах мала, улюблена львов'янами церковця св. Духа, відкриваючи очам юрби несподівано-яскраву в денному світлі поліхромію свого нутра.

Оксана мимохить перехристилася і побачила, що так-само хреститься байдужа до справ віри Оля. Це була перша, підсвідома реакція на темну силу, що насувала на місто звідітіля, з другого його боку.

Гості складали свої речі. Пані Марія вже їх збрала, залишаючи Оксані всі припаси. Відколи зникла загроза від близької, доторкальної небезпеки, вона віднайшла всю свою давню опанованість і енергію і знову була малим, жвавим мотором, що мав повести крізь нові життєві умови малий родинний колектив.

Діти, поодягані, чекали нетерпляче батька, щоб вертатись додому.

— Чому ви наперлися вертатись до хати сьогодні, в неділю? Почекайте до завтра, — слабо протиставилася відходів жильців Оксана. Їй хотілось уже бути самою, як завжди, коли в її житті чи оточенні зайшли якісь незвичайні зміни, з якими треба було стати віч-на-віч.

— Ні, ні, ми вже доволі надоїли вам. І вже таки хочеться бути дома. О, хтось дзвонить, певно Олекса.

Так, це був директор. У протилежність до жінки, він виглядав якийсь схвильований, уже від порога говорив:

— Уявіть собі, наші хлопці всі в міліції! Стоять коло Юра на варті. Та що, хлопці! Директор Парій, комбатант і серйозна людина, ходить з рушницею по місті.

— Що ти кажеш? — тішилася пані Марія. — І большевики дозволили? Може вони справді не такі страшні, як про них писали?

— Виглядають неособливо. Якісь сірі, всі однакові...

— А жидів нема в міліції?

— Е, чому ні, е! Вже встигли навіть людям надоїсти. Знаєте, вони, жида, танки большевицькі цілували, так тішились. Але власне тому, щоб жидова не взяла нас під ноги, мусимо пхатися в міліцію й ми!

— Чи може й ви, пане директоре, збираєтесь йти туди? — трохи злобноше, ніж їй хотілося, запитала Оксана.

Та він не дочув її злости. Глянув збентежено на жінку.

— Та що ви, де йому в міліцію! — вирішила пані Марія. — Ну, ходім уже, дякуймо за все пані Оксані, й ходім.

Врешті, усі чемноці було сказані, усі запевнення підтримувати й надалі взаємини пороблені, — і Оксана залишилася одна.

Ходила по опустілих кімнатах наче без думки, але сповнена тривожним і сумним почуттям. Піднесла з долівки якийсь предмет. Це був докторів ніжик-розтинач до книжок, ним гралося котресь з малих. З досадою поклала його на бюрко — і пішла одягатися: треба піти до Юра на дванадцятку.

Надворі сиготів дощ. Небо затягали сірі, одношайні хмари, від сходу на захід, аж туди, де ще вчора був той фронт, що сьогодні не існував уже, де було те військо, що його приходу всі чекали, три повні напруги, але й повні надії, соняшні тижні. Сьогодні падав дощ, дрібна осіння мжичка і все довкола було брудне, слизьке, безнадійне.

Чи тому такі сірі й безнадійні здалися Оксані й ті воляки — та нова, вперше бачена армія? Йшли похмурі, з рушницями на плечах, а то й у руках, штиком наперед себе, мовби пробивалися крізь ворожі лави, яких не було. Їхали вантажниками, стоячи, й не дивлячись на людей, тільки час-до-часу котрийсь із них викрикував якусь слово, що його не можна було зрозуміти. Повіяло від них запахом юхти і ще чимось нез'ясованим, що ще більш здушило серце тугою і тривогою.

Майдан перед Юром був, як побоевище. Перед самим храмом лежали, мов повалені велетні, грубі, старі осокори й ясени, зрізані підчас барикадової гарячки. Серед майдану стирчав боком у купі листя знерухомілий польський танк, тепер обліплений жиденятами. Одначе там, у бароккових, таких знайомих воротах стояли такі справді „наші хлопці“, виструнчені, з рушницями, молоді люди і пильнували свого храму, свого митрополита . . .

— О, як погано, як трагічно воно скінчиться! — більш відчувала інстинктом, ніж подумала Оксана.

Храм був повнісінький. Серед нездійнятого ристування стояли люди сумні й похмурі, та всі обличчя, всі очі скуплено дивилися туди, де збувалася відвічна й вічно нова жертва, що має завжди ту саму силу оновляти надію. Як від сотень років, горіли свічі і снувався дим кадила, спів хору зростав і виповняв нутро храму хвалою Відвічному, то знову спадав та завмирав у покорі, у свідомості людського безсилля: ніщо, здавалося, не змінилось. А проте, змінилось все довкола, окрім тієї святині, що стояла тут, як твердиня на межі двох світів. Як довго мала і могла вона встояти?

З такими думками виходила Оксана з церкви, йшла у них сходами, дивилася у вікна тихого палацу, доходила до воріт.

Нагло хтось кликнув на неї. Глипнула в той бік, до входу в будинки. Там, у дверях підсінка, стояв — Ераст . . . Загублений, пропавший, так ганебно забутий нею Ераст!

Підбігла, увійшли в підсіння.

— Звідки ви взялися? — питалася хутко, водночас дивуючись: чому це в неї так важко, так ще важче стає на серці?..

— Дуже по-простому: з концентраційного „обозу“. Не стало кому пильнувати. А де Ярکو?

— Доктора нема... Пішов, давно вже, на Сигнівку, а потім, певно, з німцями на Захід. Адже там у нього родина, жінка... — сказала Оксана і не змогла стримати зітхнення.

Усе було б, як і слід, у таку хвилину. Ераст міг би був, може, побачити ще Оксанину слабу усмішку (треба ж нарешті якось зрадіти, що він на волі), одначе якийсь злий дух казав Ерастові вигукнути:

— Що йому жінка! Вже два роки, як вона його покинула.

Сталося. Оксана не всміхнеться вже Ерастові. Це було не гарно, це було низько, не по-мужеськи. Тоді й тепер...

— Будьте здорові, Ерасте, я мушу вже йти, — каже Оксана і якось дерев'яно киває йому головою.

— Пані Оксано, — спиняє, заходить їй дорогу Ераст і хоче взяти її руку, — пані Оксано, я відходжу. Туди, на Захід. Чи не скажете мені одного доброго слова? Навіть тепер?

— Тепер? Ага, ну, так... Будьте здорові!

— Оксано, тікайте звідси, я вам поможу. Тут швидко буде пекло. Хочете, щоб я вам поміг?

Коротку мить робиться на світі зовсім ясно, наче сонце, багато сонць пробилося крізь грубі хмари. Одначе так само хутко меркне все знову, виїзд здається божевіллям, вона має ще свій давній скептичний розум і не поїде з одним шукати другого.

Відходить.

Він іде за нею, він схвилювано щось таке вияснює.

Що?

— Ви не знаєте, Оксано, Ярка. Він — деспот. Ні одна жінка з індивідуальністю не буде з ним ніколи щаслива.

Оксана спиняється і цідить слова:

— Я не маю бажання говорити з вами більше про доктора.

Він відходить, як збитий собака.

Дощ сиготить, жидків на польському танку вже немає, садом проходить невеличка група салдатів і нагло тут, перед храмом св. Юра, зривається, як виклик, пісня:

Масква мая,
Страна мая,
Ти мая любімая!

На звороті у вулицю з Оксаною зрівнюється в ході селянка. Йде поруч Оксани і дивиться на неї, Оксана відчу-

ває, що вона хоче їй щось сказати. Справді, вона говорить:
— Пані, пані! Що то за військо було! Які гречні, а які повбирані! А ті — я їх боюся, тих іродів . . .

І Оксана боїться. Боїться нагло всього, що довкола неї, боїться того життя, що ним треба буде все таки жити, боїться самої себе.

Каже жінці якісь слова без значення, звертає вбік, іде поволі, чимраз повільніше, додому. Знову вантажники й рушниці, безбарвні, однакові вояки, сірість, і дощ, і чомусь піде ні одного знайомого, ні одного погідного обличчя. В дірах серед вулиці вже калюжі води, люди скачуть з плити на плиту, ага, це тому в неї так мокро в черевиках. Яка, врешті, різниця.

В будинку, під своїми дверима, де панує присмерк, — нагло нашттовхується на когось. Відскакує, дивиться, напружує зір, дивиться, дивиться, дивиться . . .

Він без слова бере в неї з рук ключі, відмикає двері, впускає її поперед себе . . .

Потім, ще завжди тримаючи її в обіймах, доктор веде Оксану в її кімнату, аж до вікна, ставить її проти себе, бере обома руками за плечі і пильно, довго дивиться у вічі. Врешті він каже:

— Оксано, я вернувся і на цьому заважила ти. Одначе, я не маю права не перестерегти тебе: прийдуть тепер важкі місяці, може роки. Мені треба вже тут залишатися. Але ти — чи не слід тобі йти звідсіля, поки ще час?

— З тобою я могла б зважитись пережити пекло! — сказала Оксана і сама вжахнулася своїх слів.

Львів, травень-жовтень 1941.

ІІ. ЧАСТИНА

СИРЕ Й ЧЕРВОНЕ

1.

„Внеманіє, внеманіє! Гаваріт Масква на валне 750 метров. Празднікі вассоедіненія Западной Украйны с УССР в сьо што прадалжаюцца. Васторг асвабэджьонных от іга польскіх паноф українскіх рабочіх і крест'ян бурнымі волнамі заліваець страну...“

— Ты мала вже посмак мітінгу, — сказаў Лучківський, коли голас гучномовця стишила віддаль. — Ну, і як тобі здаецься?

Пробівалісь крізь натовп рясноосвітленою головною магістраллю міста. З усіх будинків маялі великі червоні полотнища, з усіх побитих вітрин дивилися яскраво розмальовані, потворно-великі портрети вождів з добродушно-всміхненим хитрим обличчям Сталіна в центрі.

Оксана не відповідала, все ще схвильована пережитим. Нагло зупинилася:

— Слухай, то був Бажан, один з „кращих поетів України“. Ти чув його мову?

— Так... чарівна мова, ми не чули такої зроду: емігранти з того боку загубили десь її запах, а в нас самих повні вуха польщини. І „город Лева“, правда? А потім, як п'ястук між очі: „жовтоблакітна наволоч“, що?

Двоє очей під довгим дашком кашкета блиснуло в їх бік. Оксана потягла Лучківського скоріш і вони згубилися в гущі юрби.

Докоряла йому:

— Вчиш мене обережности, а сам говориш таке...

— Говорю найблагодійніше, що може бути: невже не треба нищити всіх жовтоблакітників?

Відчула теплий тиск його руки і тихо засміялася: це було дитинство, гра з вогнем, що не пече, тільки-що розгрюючись.

Дунав те саме, бо сказав пошепки, в саме її вухо:

— Покищо переживаємо медові місяці „з'єднання“. Сітки ще не пошовані.

Ішли тепер вузькою вулицею центру міста, де на тлі ясного від заграви неба стирчали пощерблені вгорі будинки. Юрба розлилася вже по вулицях і пішла вільніше, групами,

парами, одинцем. В нерівному світлі ліхтарів мигали довгі сірі шинелі поруч із старомодними костюмчиками жінок, голосно сперечалися за щось жидки, переповідаючи дивовижно скалічвані слова доповідей, тихо крадучись, ішли якісь безвиразні чоловічі постаті.

Звернули вбік до головної пошти. На її широкому фронті між двома рядами червоних лямпочок червонів на всю широчінь переділений молотом і серпом напис: „Хай живе Комуністична Партія, організатор трудових мас! Хай живе геній людства, великий Сталін!“

Оксана тихенько зідхнула, а потім глянула перед себе й посміхнулася: там перед ними бовванів сад Осолінеум, там було узбіччя Цитаделі, і гостро, до фізичного враження, вона відчула всю свіжість переживання. Тоді — і тепер... Сюди вони проходили тоді, і в темряві замаскованого перед німецькими літаками міста вона вперше відчула, чим він встиг уже стати для неї. Усе роз'єднувало їх тоді, окрім випадку, що звів їх на коротко, в одній квартирі... А тепер... тепер усе їх з'єднувало. Усе?..

Відчув, мабуть, її думки, щільніше бо притис до себе її руку. Повернула до нього голову й зустріла його погляд.

— Вгадаю, що ти думаєш, добре?

— Угадуй, — засміялася. — Тільки попереджаю: я не думала про те, що ти сказав тоді: „В такій обстанові можна зробити якусь дурницю“.

— А потім, як ти спитала: „Яку?“, я відповів, здається: „Не зроблю її тимбільше не говоритиму про неї, так?“

— Але тепер, коли ти поробив уже всі можливі „дурниці“...

Похилився і, на мент затримуючи її в ході, поцілував просто в уста.

— Яр! — тихо скрикнула, наново очарована його молодечим вибухом.

Вийшли вже нагору, минали будинок жандармерії з довгими рядами вікон, яких дрібні шибки дивилися перед себе, як мутні більма багатоокої потвори. Тут стрілив був тоді хтось до провокатора...

Сказав, як тоді, пошепки:

— Ще не почали тут працювати, але, певно, скоро піде на весь хід машина, що діє найсправніше з усіх моторів „щасливої країни“.

— НКВД — вимовила поволі. І докинула: — Це, певно, тому ти так часто зникаєш тепер увечорі...

Але зараз пожалувала своїх слів. Ні, ні, не буде впрошуватись у той його таємний світ, поки він сам...

Докинула весело :

— Знаєш? Я не довго вже гратиму ролю жінки, що сидить дома і чекає. Нічого не ненавиджу так, як чекати. Я поробила заходи, щоб дістати працю.

Різким рухом задержав її в ході.

— Яку працю? — спитав коротко.

— Я була в Міськраді, стараюся за працю секретарки якогось відділу. Обіцяли мені.

Йшли знову, і по його приспійшеній ході вона відчула, що він хвилюється. Він мовчав і в світлі зустрічного ліхтаря вона побачила, як він скинув капелюха і знайомим їй рухом нахлав його знову на голову. Тоді він заговорив — в його голосі була стримана досада :

— Ти знаєш, я можу дуже добре заробити на обидвоє. Твоя платня не гратиме тут жадної ролі. Чи мусиш конче брати якусь роботу, зв'язуючись із світом, з якого важко буде потім видобутися? А може бути так, що ми не зможемо сидіти тут довше.

На що він натякав? Знизнула нетерпляче плечем :

— Мене зовсім не задовільняють натяки на щось, про що я нічого не знаю.

Похилив голову, пробував заглянути їй у вічі. Та вона відвернула обличчя. Гнівалась.

Тепер йшли довгою, тихою вулицею, майже зовсім опустілою. Тут то там жовтіли у світлі ліхтарів дошками забиті вікна, викручена жалюзія якоїсь крамниці зачепила за Оксанине пальто. Скористувалась із цієї затримки, щоб звільнити від нього свою руку. Пішла поруч, ще більш приспійшуючи ходи.

Минули прохожого і знову йшли пустою вулицею. І, несподівано, він вхопив її на руки і, закинувши собі на плече, як роблять інколи з дітьми, поніс високо, рукою притримуючи її коліна.

— Будеш гніватися? — питає, сміючись, і дивився на неї вгору. — Тоді я понесу тебе так аж додому.

— Зараз пусти мене на землю!

Хтось наближався, за поворотом вулиці чути було якісь швидкі кроки.

— Будеш гніватися?

— Ні...

Стояла на землі і чула на устах поцілунок.

— Божевільний!

* * *

Жовтяве світло лампи під шовковим абажуром робило темно-обладнану кімнату теплою, затишною. Оксана скінчила направляти свої теплі панчішки і, поклавши їх у шафу, знову глянула на Лучківського.

Він усе ще рився в книжках, її та своїх, хоч на підлозі лежала вже ціла купа перебраних томів. Приступила ближче і, схилившись, дивилася.

Що думаєш з цим робити? Хочеш палити?

— Ні, віднесу їх зараз. Краще вичистити бібліотеку зарані.

Знову, як щовечора, відходив, щоб вертатись пізно вночі. Як тоді, того першого вечора, коли спитав її про таке несподіване: дитина... Ні, — сказала тоді. Чому так сказала? Але він не спитав більше ні слова.

— Оксано?

Замість відповіді, знову глянула на нього. Поклав на стіл оберемок книжок, але зразу ж узяв їх знову в руки. Похитав головою.

— Ні, нічого. Я хотів тільки спитати тебе, чи ти з мене задоволена?

— Так, — засміялася трохи нервово, — цілком, на сто відсотків. Тільки, я невдоволена з когось іншого.

Широко розплющив очі.

— З себе.

Тепер він сортував книжки за форматом, добутим з кешені шнурком зв'язував їх у малі пакети.

— Готово.

— Йдеш?

— Так. А може ти хотіла б, щоб я не йшов сьогодні?

— Ні, чого ж! Врешті, це правда, що треба зарані позбутися книжок, які стали раптом контрреволюцією.

Бачила, як його щелепи ворухнулися, але він не сказав нічого. Вийшов до своєї кімнати і за хвилинку вернувся з валізою.

— Значить, мала пані піде тепер спати. Добраніч!

Взяв валізу з книжками і поволі, наче б вагаючись, вийшов.

* * *

Оксана лежала в темряві і силкувалася своїм старим звичаєм втишити розбурхані думки: дихала глибоко, ритмічно і рахувала віддихи. Десять, п'ятнадцять, двадцять. Але уява не спочивала, вона залюднювалася уривками образів, вони виростали, повнішали, сплітались, аж поплили рівною фільмовою стяжкою.

... Вулиці сірі були від вояцтва, що йшло, вигупуючи важкими, без блиску, чобітьми, хутко проїздили містом блискучі лімузини, розтарахкані вантажники. В місті зникло все істивне. Крамниці були позачинювані, лиш тут і там відкривали „хлібну“ під якою росла в безконечність черга.

Однієї ночі забрали українських послів і сенаторів, що не дивлячись на безглуздя такого вчинку, чогось залишилися. Ніхто не дивувався їх арештові: воно йшло по простій лінії клича про звільнення українських робітників і селян „з-під ярма панської Польщі“ і ще занадто свіжі були в пам'яті всі поразки політики „нормалізаторів“, щоб їм дуже співчувати.

З'явилася газетка, дивною штамповою мовою друкована „Вільна Україна“ (... за „десять копійок“, — злобно додавали поляки), де кожного ранку здивовані громадяни читали прізвиська найвидатніших українців літературного, наукового та мистецького світу під заявами відданости радянській владі та „великому Сталіну“. Потім усі до того звикли: так мусіло бути, це була якась умовлена гра, новий невідхильний ритуал, що переставав робити враження. Ні, не в усіх: Лучківський, читаючи ці заяви, кожен раз стищував щелепи, так само як тоді, коли слухав раз-у-раз передавану в радіо, що кричало на всіх перехрестях, „Пісню про Сталіна“. А її мелодією захоплювалися вчорашні ліберали і побожні католички: „Що не кажіть, ця пісня має в собі щось таке...“

Була одна пісенька, що вчарувала навіть Оксану. Почула її в детекторі, в передачі з міського театру. Чи це були слова, чи мелодія, чи чарівний, якимсь наче б хвилюванням і дивною силою напоєний голос співачки? ..

Коли Петрусенко повторяла рефрен тієї пісні, складеної поетом-росіянином, мороз проходив Оксаниною спиною, від голови аж по кінчики пальців на ногах.

„А тепер ти щаслива і вільна,
Україно, вітчизно моя...“

Знала, розуміла, що все те — брехня і слухала тих слів, схвилювана, як ніколи при слуханні жодного найпатріотичнішого маршу.

Чи це починалося в неї психічне роздвоєння?

* * *

У дверях забряжчав ключ.

Чула, як він тихо проходив передпокоєм, як постояв хвилинку під її дверима, (серце билося молотом), а потім увійшов до своєї кімнати.

І нагло Оксана почула, як опадає її напруження, наче дим, розвіваються гарячкові думки. Вже звивалася в клубок, мостилася у постелі, і хутко на її свідомість впала тонка заслона, що густішала, густішала, густішала...

2.

Місто заснувала осінь, сіра, похмура, слотлива. Поривчастий східний вітер обдирав дерева з листя, ніс його вулицями, свистів у коминах, навівав тугу. Десь там на Заході ріс і тужавів з-ня-на-день мур, ще тільки малими щілинами пропускаючи тих, хто продирався на той бік. Врешті він загородив світ, і тільки ще туди, на північ ішли останні спізнені втікачі, емісари, одчайдушніші пачкарі. Хтось послав ще звіттіля післянця за дружиною, хтось, кого не прийняли у профспілку, зникав, щоб виринути з того боку, хтось падав, вбитий кулею пограничника.

Відплила хвиля гостей з Києва, Москви, Ленінграду, скінчилися зустрічі письменників з того і з цього боку, прогули вибори депутатів в Уставчі Збори — „виразник волі трудящих Західної України“, прошуміли прапори, лозунги і святочні промови Народного Зібрання („від-нині і на-завжди“) і, якось непомітно серед того всього забрали сенатора Остаповського, що встиг був уже відіграти деяку роль в новому господарському життю приєднаної країни та декількох „соціалзрадників“ з оборонцем політв'язнів, ученим соціологом, д-ром Старосольським на чолі. Місто залила сіра зоднаковіла маса.

Щось проходило над головами, нове, хаотичне, невпіймальне. Воно бентежило сколихнуте напочатку почуття волі у низів, викликало глузування і, де-далі, стало зароджувати побоювання, що поволі переходило у страх, а чи в безнадійність.

Не було хліба; його діставали тільки ті, хто ще з до-світку проводив день на вулиці під хлібними крамницями. Тих займала одна тільки ідея: боротьба з „причіпкою“ з черги, новим соціальним ворогом, що намагався дістати все насамперед, впевняючи, що стоїть тут уже від учорашнього вечора.

Не було торгівлі; ніхто не зважувався торгувати явно, хоч і ніде ще не проголошували переходу з вільної торгівлі на державну. З-під поли витягали брудний шматок сала, старе вонюче м'ясо, тютюн, сорочку, відрізок сукна. Та — не було грошей: однієї днини польський злотий втратив усю вартість, а за карбованця не давали нічого.

Де-не-де відкривалися державні крамниці, та в них не було краму. Сиділи там звісні продавці, що здалеку вже відправляли покупців. Колишні власники менших крамничок, що добились якось місця продавців у них же, грали за прилавком у карти.

Трамваї їздили стадами, або не було їх зовсім: польські вожаті пляново вводили хаос, радіючи своєю часткою заслуги в „совєтському балагані“.

І вже шкірила білі зуби зима: звідки візьмете паливо?

Паливо мали тільки ті, хто, заробляючи добре за Польщі, купив його в запас, зарані, та ще інші, хто накрив його у залізничних депо за останніх днів розвалу Польщі. Інші зустрічали зиму без грудочки вугілля, без скипочки. А холод у тому році почався вже в жовтні і зростає з-дня-на-день.

Того грудневого вечора зима таки добре дібралася до помешкання Навринських, на тихій вулиці у східній частині міста. Ще вчора згоріли останні торішні поліна в бездонних челюстях печі великої їдальні, куди тепер стягнуто усі найпотрібніші меблі, і холод пронизував до костей.

Навринський сидів у старому пальті при столі під великим колом світла звислої лампи, ввесь пообкладаний шкільними підручниками. Збоку на тапчані сиділа, підібравши під себе ноги і гріючи руки у м'якому хутрі своєї бурої піванґорки, його дружина, вся закутана ще до того у теплий шаль. Та все те, мабуть, не багато помагало, вона бо раз-у-раз схоплювалася з місця та бігала по кімнаті, кожен раз силкуючись надаремне втягнути чоловіка в розмову.

Нарешті їй пощастило. Вона сказала цим разом наче віднехота:

— Я дала тим командирам книжки.

Навринський підняв на неї погляд жовтобурих очей старого, доброго собаки, що раптом розізлився.

— Що за командири? Що за книжки?!

— Ага, бачиш? — говорила хуленько Віра, рада, що їй удалося вивести його з байдужости. — Я тобі вже двічі казала про командирів, але ти, як звичайно, не чуєш нічого. Були в нас за квартирою два молоденькі полтавці, і я їх „заїтувала“.

Навринський відклав підручник синтакси й уважно глянув на дружину, що стояла перед ним з кицькою на руках.

— Що ти їм казала? — спитав тоном, що примусив її трохи збентежитись. Але вона не хотіла показати цього по собі. Здвигнула легковажно плечем:

— Ах, ти зараз бозна що уявляєш собі, усе береш серйозно. Це були два смішні хлопчики, що не мали разом і сорока років. Спочатку вони пробували бути офіційні: ми повинні добровільно віддати кімнату бійцям червоної армії, що нас визволила. Ну, це я їм вибила з голови: кімната одна наша, друга інженерова, а в третій навіть чорт не витримав би, хіба що був би всередині центральною огріваний. Вони посміялися трохи, а тоді глигнули на бібліотеку...

— Чого ж ти вела їх сюди, де книжки? — аж підскочив на своєму місці Навринський. — Чи так спішно тобі до того, щоб нам книжки забрали, у кращому випадку?

— О, зараз „забрали“, може ще й позаарештовували нас! Кажу тобі, це були два молоді хлопчики — вони цитували Шевченка і страшенно цікаві були на те, що друкувалося в нас.

— І ти дала їм, напевне, щось із видань „Вістника“, або „Червоної Калини“, чи, може, „Хортиці“! Може й „Пекло на землі“ дала б була, коли б його зарані не знищив...

Навринська образилася.

— Коли ти будеш зі мною так розмовляти, вважаючи, що я така легкодушна і невідповідальна... — Вона жестом ображеного маєстату закинула на плече довжелезний шаль, що зсунувся був додолу, і вернулася з кіткою на свій тапчан.

— Врешті, що ти їм дала? — спитав Навринський гостро, разом із стільцем повертаючись у її бік.

— Трилогію Лепкого, — сказала невинним тоном, ще трохи ворсаючись, а вже жмуричи в лукавій усмішці праве, трошки менше від лівого, око.

Навринський відсунув стільця, підвівся і заходив по кімнаті. Потім, ставши під білою кахлевою піччю, від якої віяв на хату ще більший холод, він сказав поволі:

— Твоє пригодицтво може дуже-дуже погано скінчитися, а тоді ти сама нестимеш на собі усі його наслідки.

Навринська відкрила вже уста, щоб відповісти щось легковажне, але в тій хвилині задирчав дзвінок і вона схопилася й побігла відчиняти.

То був досить відомий львівський поет, кремезний, з широким щирим лицем і завжди невпорядкованим м'яким комірчиком. Він улаштувався якимсь чином учителем української мови в російській школі, де вчилися діти командирів і нових службовців і охоче розказував свої спостереження. Його вабила незнана дотого сміливість хлопчиків, його чарували окремі тендітні дівчатка, що в крові перенесли кризь епоху варварства тугу своїх матерів за прекрасним; його

цікавили типи „класних героїв“, що не піддавались жодній дисципліні.

— Що ж там ваші хулігани? — зачепила його зразу Навринська, тоді, як її чоловік пішов принести гостеві з передпокою його плаща: не слід довіряти хвилинному почуттю кімнатного тепла після різкого надвірного холоду!

Поет махнув Навринській знеохочено рукою:

— А, набридло мені те все. Чорт його знає, хто з них не йде просто зі школи донести на вас у НКВД.

Запрошений господинею сідати, він присів за стіл, проти Навринського і відрухово сів у газету, але зразу кинув її знову:

— Це страшно, оцей трафарет!

Навринська, що знову примістилася на тапчані, підтримала тему:

— Ох, коли б ви знали, як мене вбиває факт, що тут, у цьому режимі, все таке наперед передбачене! Часом мені здається, що всі ми стаємо автоматами, які мусять саме так, не інакше, думати, так, не інакше порушуватися. І знаєте? Найстрашніше те, що я вже починаю знати, як треба думати, що говорити, що робити, щоб стати одним з екземплярів цього безнадійного нового людства.

Вона дивилася на обидвох своїми нерівними, завжди трохи здивованими очима, чекаючи відповіді, яка зразу ж заспокоїла б її цілком. Та цим разом Навринський тільки пригадав їй:

— А ще позавчора ти була така захоплена тією доповіддю в Клубі письменників. Чи той доповідач не говорив такого, що можна було наперед передбачити?

Навринська відкинула взад голову, її очі й ціле обличчя виявляли вже зовсім інший настрій.

— Я вже тобі говорила: не скажу нічого! Бо чому ти відмовляєшся піти туди зі мною?

Навринська, редакторка жіночого журнальчика, мала деякий літературний хист, хоч через розманіженість і брак посидючости не довела ні до чого серйозного, була прийнята до Оргкомітету письменників, тоді, як її чоловік, журналіст з професії, виминав цю установу.

Тепер він не відповів нічого, тільки дивився на дружину несподівано ясним поглядом. Вона не вгавала:

— Хто краще від тебе знав у нас про творчість радянських письменників, ще тоді, як ними мало хто тут цікавився? Хто перший в Галичині писав про Тичину, ще в 1920-му році? А тепер, коли ці люди тут, ти відмовляєшся йти між них. Я цього не розумію.

— А я розумію, пані Віро, і раджу вам не штовхати редактора в біду, — встряв у розмову поет. — Сидить собі у своїй школі, пише по ночах плянування, — хай собі пише. Бачите, і мені все те цікаве, і мене манить пізнати загадку цих людей, а все ж, я волю не ходити туди. А ви знаєте: я не був редактором політичної газети, не сидів у польському соймі...

Навринський, наче б не чуючи слів поета, знову глянув на дружину, і знову її здивував його пронизливий погляд. Він спитав поволі, з притиском:

— Пам'ятаєш Лапчинського?

— Ну? — здивувалася Віра.

— Пам'ятаєш, як ти боялася моїх зв'язків з ним, як завзято відмовлялася віддати їм візиту?

— Я коли чогось боялася? — глузливо спитала Віра.

— О, ти дуже одчайдушна, — признав Навринський, — але є один бог, якому ти коришся безапеляційно: загально прийняті погляди більшости так званих „порядних людей“.

— Адже ж ти говориш про часи „українізації“, коли в нас була мода на Радянську Україну!..

— Так, так, це був період поїздок наших кооператорів на Схід, час великих господарських комбінацій. Але ж, до того всього, а зокрема до зв'язків з советським консулом у Львові поставився був негативно наш „незалежний щоденник“, в якого опінію ти тоді свято вірила.

Він помовчав хвилинку (Віра дивилася на нього розгублено), потім продовжував:

— Бачиш, тоді ще жива була там духовна Україна, її найкращі представники, — такого ренесансу наша батьківщина не знала довго, і на нього, не на що інше, я орієнтувався тоді. Потім усе те зліквідували, залишаючи на показ декількох асів поезії та двох-трьох прози. Ті люди, назначені орденами, як тавро неволі, є для мене сьогодні нічим.

Він змовк і затягнувся хмарою диму. Віра дивилася на нього широко розкритими очима, наче бачила його вперше. Та раптом вона стріпнула головою і, підвівшись трохи з тапчана, сгнула рукою до капшука з недокурками, що їх курили мужчини.

— Будеш курити оце, вибач, свинство? — відсунув від неї капшука Навринський.

— Страшно не люблю такої невпору дбайливости! Жаль тобі одих „бичків“, чи що?

Він пошукав по кешенях і витяг цілого „спорта“. Подав його дружині.

— Чудово! — зразу перейшла на інший тон Віра і, закуривши від поета, затяглася димом. Але хутко вона схопилася з місця.

— Геврека! У нас є справжній англійський чай від Оксани Рутецької і кекси від інженера. Я зараз прекрасно почастую вас!

І вона вибігла до кухні.

— Пані Віра незрівняна, — сказав мелянхолійно поет, дивлячись їй услід. Одначе зразу він спохмурнів. Він похилився до вуха Навринського.

— Що? — кинувся той на стільці, — вже? Коли?

— Цієї ночі. Це вже втретє. Саме тому я прийшов до вас. Що мені робити?

— Що вас питали?

— Що робити? — знову спитав поет, не дочувши, чи тільки вдаючи, що не дочув запити.

— Зникнути! — кинув коротко Навринський. — Зникнути, — повторив щерз і показав поглядом на вікна, що виходили на захід.

— А... ви?

— Я зостануся.

— Та вам же, може, небезпечніше, ніж мені. Вас вони не кличуть, від вас нічого не сподіваються видобути, а забрати можуть зразу, як прийде час на це.

— Я це знаю. Смішно було б думати, що вони сплять на активних політиках, старих соціалістах та троцькістах. Скорше, чи пізніше вони зліквідують усіх, в кого будь-яке політичне минуле.

— Знаєте це і...

Навринський усміхнувся зрезигнованою усмішкою.

— Я попов у якийсь фаталізм. Якби мене силою хтось потяг туди, то я може й пішов би. Таким мотором мусіла б бути, як завжди, Віра. Та на цей раз цей мотор ще більш зв'язує мене з місцем: у неї старі батьки на селі, а окрім цього, вона захоплена новістю всього, що ми переживаємо. Я навіть не говорю з нею ніколи на тему втечі.

В передпокою почувся гамір голосів, потім з'явилася у дверях Віра з тацою, якась рука, що їй відчиняла і темна чуприна позаду неї.

— Бачите, — говорила своєю скороговоркою Віра, — є чай і є наш „квартирант“, та ще з чудовою новиною.

Вона розміщувала на столі принесене (Навринський охоче відсував свої підручники), склянки з чаєм, що парували, цукерничку, тарілку з дрібними коржиками. Прибулий

тимчасом знайомився з поетом. Це був високий на зріст молодий мужчина з гарним обличчям.

— Не цікавитеся новиною, пане редакторе? — звернувся до Навринського.

— Хочу залишити моїй жінці приємність засліпити нас несподіванкою у відповідну хвилину.

— А я не скажу нічого! Хай інженер сам похвалиться своїм неймовірним здобутком.

— Неймовірний здобуток? — трохи іронічно перепитав Навринський.

— О, це нічого великого, — прикусив уста інженер. — Просто, я дістав ті три тонни дерева, якими зобов'язався платити комірне. Завтра їх привезу.

Зразу, від чаю чи від думки про паливо, в кімнаті стало тепліше. Навіть Навринський оживився і, спровокований інженером, почав розказувати про своїх нових учнів, поляків, які спочатку бунтувалися проти українських учителів та проти навчання української літератури, яких він роззброював: він був, справді, не гірший знавець польської літератури як польської політичної думки, а знаючи дуже добре світову літературу, міг зробити свій виклад цікавим і багатим.

Інженер слухав його з уважливою пошаною, Віра сяла. Тільки поет сидів пригнічений, поглядаючи то на Навринського, то на його дружину, а потім раптом підвівся і став прощатися.

Всеодно їх не врятуєш...

3.

А тимчасом, життя Оксани і Лучківського, таке різне від життя всіх інших закоханих пар, проходило повне наверхньої гармонії і внутрішньої затаєної боротьби. Звинчавшись тихим шлюбом у церкві (православний шлюб Лучківського був розв'язаний ще два роки тому), вони досі, як це не дивно, не стали подружжям на ділі. Оксана вистерігалася ролі ініціаторки в справах кохання. А надто тепер, зрозумівши, що справу їх з'єднання він сполучує з іншою, про яку спитав був її тоді, на самому початку. Від самого бо початку вона не могла позбутися передчуття катастрофи, якою мало покінчитись їх спільне життя в цій обстанові, в цьому режимі. Не знаючи і досі нічого про його особисті справи й замисли, вона мусіла тимбільше боятись майбутнього.

А оце раптом він заявив їй учора ввечері, що мусить поїхати на декілька днів до своїх батьків. Думка про те, що

він таїть перед нею якісь свої задуми, мучила Оксану всю ніч, і вона схопилася з постелі раніш та, привівши кімнату в порядок, нетерпляче чекала його: він повинен був звільнитися з праці і забігти додому, заки піде на станцію.

В передпокої грюкнули двері. Оксана кинула з рук гачок, що ним поправляла у печі, і, щільніше загорнувшись в халатик, вибігла туди. Лучківський обтрушував сніг із пальта, скидав і обтріпував білу від снігу шапку, розтирав задубілі руки.

— Таки їдеш? — спитала Оксана, і серце знову, як учора ввечері, стиснулося коротко, міцно.

— Тікай, бо тут холодно! — виминав відповідь. — У печі не погасло?

Вони перейшли в її кімнату, де було ясно і тепло. Сніг червоного світла падав з печі на підлогу.

— О, пані вже навчилася не зачиняти „для ощадности“ долішніх дверцят. Мій виклад про спалювання не пішов таки намарне.

Він сів на тапчані і притяг її до себе.

— Їдеш? — знову спитала.

— Два дні... Хіба є про що казати? За ті два дні я полагоджу масу справ і вернуся з таким-о (він показав рукою на долоні) грубим салом. І меду привезу моїй ласунці, менше п'яти літрів не візьму.

— Два дні... а мені чогось страшно.

— Це зовсім даремне. Що може тут за ті два дні статися?

— Тут — напевно нічого. Але там... у твоїх батьків...

— Ти забуваєш, що в мене першорядне „соцпоходження“: син народних учителів! Морги (їх щось двадцять, це мамині) заберуть їм напевно, але ж обидвоє батьки працюють і не мають у селі ворогів.

Думала: невже його справді потягло так до батьків? І мовчала.

Та він вичитав цю думку в її очах і сказав спроквола:

— Пам'ятаєш? Ти казала мені раз про пригоду, Пригоду з великої букви. Це була для мене така радісна несподіванка! Я завжди мріяв про жінку, здатну розуміти пориви.

Він хвилинку помовчав, а потім, щільніше притягнувши її до себе:

— Я не розмінюю великих справ на малі, — сказав. — А великі речі потребують засобів і часу.

Поклав голову на її плече, його волосся пахло вітром і ще чимось солодким, що нагадувало запах сіна. Зідхнула.

Не піднімаючи голови, звернув до неї очі:

— Знаєш? То добре, що я їду.

— ?... .

— Може ти вирішиш тимчасом питання, що я тобі поставив тоді, на початку.

Тепер уже не дивився на неї і не бачив хвилі крові, що пройшла Оксанине матове лице і змінилася блідістю.

Чула крізь халатик тепло його тіла і відрухом гордості здушувала почуття, що знову приходили до голосу. Попробувала звільнитися з його обіймів. Але, він держав її стан і, піднявши голову, дивився у вічі.

Бачила його кохане обличчя, чудове чоло, рівний ніс, підвинуте енергійне підборіддя, хлоп'ячі уста. Уста наближались. Силкувалася відкинути взад голову, але її уста були вже в полоні.

Нагло він пустив її, схопився з тапчана. Стояв перед нею блідий, проте його очі мали вже звичайний, знайомий вираз.

— Проведеш мене на залізницю? — спитав.

Без слова надягала сукню і плащик, накладала на голову шапочку, шукала в кешенях рукавичок.

Щєраз, заки вийти, він обняв її. Щєраз дивився у вічі. Сказав:

— Памятай, як будеш вирішувати: це найкраще, що я можу дати тобі на все твоє, а може, і наше життя. Але я можу пропасти, як кожен мужчина в цей час. Живий, вернувся б з пекла. Та може бути інакше. Тоді весь тягар спав би на тебе. Ось чому я не міг тобі нічого накидати.

Щось заясніло в Оксані і не гасло. Незнайома ніжність сповнила її серце.

— Тепер, ходім уже! — клікнула. — Ти можеш ще спізнитися, а я хотіла б, щоб ти уже їхав і вже вертався!

* * *

Падав сніг, грубий, лапатий. Площа перед станцією була вже м'яко вистелена, а сніг усе ще падав і химерно обліплював дерева, звисав з трамваєвих вагонів цілими плахами, оббілював постаті, що тяглися до станції і від неї.

Оксана стояла на верхньому ступені сходів поруйнованого будинку і розсіяно дивилася перед себе. Повз неї проходили якісь дивні люди у ватянках, у галошах верх валянок, з клунками під пахвою, ті „призовники“ до армії, що воювали аж там десь у Фінляндії. Чого їх тягли аж сюди, тих сірих радянських людей? Довгий людський вуж сунув рівно-рівно, потім звертав уліво, дерева алеї перетинали

його на малі шматки, наче куски цiп'яка, куски зливалися знову; вуж повзав туди, до міста.

В Оксани з'являється раптом якась відраза, якась злість до того міста, чужого тепер, залитого усіма тими людьми, — і, десь поза цим, почуття небезпеки, що йде від нього до неї, до них обидвоє. Їй хочеться побути якнайдовше тут, звідки побігли у далечинь колеса його димного вагону. Вона йде здовж будинку.

О, тут була колись велика під'їздна тераса, сюди раніш заходили на станцію. Тепер увесь фронт будинку в руїнах, між купою румовища стирчать бетонів в'язання, а за ними, углибині, поскручувані олов'яні рями скляного даху гігантного ганґару, де шуміли колись поїзди, подаючи сигнали від'їзду на Відень, на Женеву, на Париж.

Тепер рейки тільки на Схід, на Київ, на Москву, на Сибір, на той Схід, де ця змалку омріяна Україна, а з-поза неї визирає мінливе обличчя Росії: царі й революціонери, Достоевський і Распутін, революція, чрезвичайка, НЕП, голод, п'ятилетки, всесоюзні виставки і черги і сірість життя...

Оксана йде, не зупиняючись, і бачить крізь велику провалину, де була стіна, всю в руїнах ресторанну залю першої кляси. Кар'ятиди з потовченими головами, з пооббиваними грудьми, із стін сиплеться штукатурка, в середині стелі судорожно повикривлювані рамена звислої бронзової лампи, як члени багаторукої потвори, що здоганяє когось невидного. Цей труп залі у розкладі навіває на Оксану ще більшу тугу. Хоче втекти звідсіль, але потім бачить, що там, у глибині, відкриваються ясні, свіжо-гибльовані двері, гурт людей виходить звідтіля. І Оксана якось машинально входить туди.

Велике, квадратове приміщення, на всю стіну дошками забите вікно. В куті, коло самих дверей низька мурована піч, на ній сидить навкарячки старець у лахмітті. Стара жінка і хлопчик гріють руки до червоно-розпалених дверцят.

Довкола стін, на лавках, закутані жінки, чоловіки з ногами у солом'янках, на клунках сплять діти. Підлога в недокурках, сопух і чад. Це тільки титульна сторінка цієї до загину нудної і втомливої книги подорожувань у щасливій країні рад, в роки нової, західно-української ідилії. Та звідки тут узлялося нараз стільки цілком „зрадянщеної“ бідноти?

Оксана обкидує щераз оком приміщення і аж тепер пізнає: це зала почекальні другої кляси, куди вона заходила колись з великого голю, як не жила у Львові, а переїздила через нього, подаючися з батьком з провінції в Європу.

І раптом Оксану обхоплює якась несподівана бадьорість. Пропали, в безодню провалилися цілі світи, налетіло щось нове, грубе, розхристане. І воно відійде так само. А тимчасом в нього тисяча нерозгаданих облич, воно клубиться за якимись невідомими законами. І в ньому — вони обидвоє, загублені, напружені, з'єднані...

Оксана вибігає з приміщення, перестрибує румовища залі, випадає на повітря.

Дихає. Дихає глибоко-глибоко, дихає, немов хоче набратися віддиху на цілі місяці, на цілі роки.

4.

Перед дверима стояла Віра Навринська з пальцем на гудзику електричного дзвоника і незадоволено крутила носом. Оксана, ставши непомітно за її плечима, розсміялася вголос.

— О, ви собі гуляєте, а я тут обриваю дзвінок. Ще трохи і була б забралася геть. Підете зі мною обидвоє до Клубу? — говорила Віра, зразу перескакуючи на інше.

Оксана відімкнула ключем двері, і вони ввійшли до помешкання.

— Тепер ви прийшли до мене, — казала Оксана, зашкідуючи в передпокої, — і я вас нікуди не пущу. А Яра нема, він виїхав учора на декілька днів.

— Куди ж поїхав доктор? — спитала Віра і, не чекаючи відповіді, докинула: — Це, власне, чудово складається: доктор, певно, не схотів би піти і вас відмовляв би. А мені страшно хочеться повести вас туди.

У кімнаті Оксана включила вимикач, — і в темно-жовтому світлі абажура м'яко виступили низькі фотелі довкола круглого стола, жовто-бронзовим килимом вкритий тапчан.

— О, як тут затишно, як гарно й тепло! — викрикнула Віра, дозволяючи Оксані стягти з себе хутерко. — Що ви купили? — оглядала складені на комоді пачечки з яшними крупами, що саме з'явилася в продажу.

— Сідайте, — посадила її Оксана на фотелі і сіла на другому. — А чому ваш редактор не йде до клубу? І що там таке має бути?

Віра зробила знеохочений рух рукою, що мав виразити повну безнадійність щодо її чоловіка. Але зразу ожила знову:

— У Клубі буде доповідь одного київського критика про Бажана. Я читала недавно фельетон цього критика

в „Комуністі“, і він мені дуже сподобався. Нічого, знаєте, із звичайного трафарету, яким нас годують у „Вільній Україні“, щось свіже й цікаве.

— Хто ж то такий?

— Називається Адельгейм.

— Жид — скривилася Оксана.

— Ні, ні! Ніякий жид. Там у тому фельетоні він згадував, що малим хлопчиком читав „Пригоди Гека“...

— А що ж, хіба малий жидок не міг би читати?

— Ах, я вже не пам'ятаю, звідки в мене взялося це, але я певна, що його батько швед, чи норвежець, а мати українка.

Оксана, притаюючи усмішку, підсунула Вірі коробку з цигарками.

— Ага! — схопилася та з місця, — у мене щось є. — Вона побігла до своєї торбинки, витягла пакетик і кинула його на стіл. З розірваного паперу посипалися шоколядки.

— А це що? Звідки? — здивувалася Оксанка. Навіть Лучківський, що вмів добути все з-під землі, давно не приносив таких ласощів.

— Уявіть собі, мого чоловіка обрали головою місцевому в його школі, а вчора він був на якомусь зібранні, де їм давали по три такі пакетики. Дикунська пропаганда, що? Та в таких умовинах вона набирає значення!

— Редактора вибрали головою місцевому? То це, певно, добре? Тепер він безпечніший?

— І мені так здавалося. Але він цим дуже мало захоплений, каже: „Починається“.

Мовчки їли солодощі й курили, аж несподівано для себе самої Оксана сказала:

— Я йшла сьогодні попри ті зматовані вікна будинку нової електривни, де тепер НКВД. Вони тягнуть мене до себе якоюсь магічною силою. Там уже світилося. І кого там допитують?

— Може польських офіцерів, або поліцистів, що позаарештовували...

Десь у присмергу вечора засвистів далекий паротяг, і Оксанині думки побігли услід вагонові, що покотився на Схід. І якимсь нерозгаданим відштовхом вона вголос подумала:

— А люди все ще тікають на Захід...

— Тікають, тікають! Останнім, мабуть, зникнув поет Рабій, що був у нас ще тиждень тому.

— А ви? Чи ніколи не думаєте про таке? — спитала Оксана спроквола і аж тепер зрозуміла, що вона весь час

борониться перед інстинктивною думкою про втечу з ним туди, де б йому ніщо не загрозувало.

— Ми? — здивувалася Віра. — А чого? Мій чоловік шість років тому покинув політику і чого ж він мав би бути для них більш підозрілий, як перший ліпший культурний діяч? А таких тут, слава Богу, досить, усіх не позаарештовують. І пощо вони мали б це робити? Автім, треба мати характер і витримати на своїй землі.

Вона схопилася з місця, очевидячки схвилювавшись, і забігала по кімнаті. Нагло зупинилася:

— І ще, слухайте! Не бути тут, не пережити самим усього, яке воно б не мало бути, до кінця, не досвідчити усього! Я роблю нотатки і аж тепер, під сороківку, напишу свою першу повість. Побачите!

Вона сіла знову і сягнула по цигарку.

У кімнаті стало тихо і чути було під вікнами тушіт дрібних ніг. Тонкий голосок викрикнув:

— Саша, паєдем кататса?

Віра глипнула на ручний годинник.

— Вже, але то вже вдягайтесь! Ідемо!

* * *

В невеличкому, обвішаному ловецькими трофеями голю, в палаці графів Белецьких, було вже глітно: тут треба здавати верхній одяг, заки увійти в елегантні клубові кімнати. Віра, стягаючи хутро і допомагаючи Оксані звільнитися від ефективного чорного плаща з сільськіновими рукавами, шепотіла весь час:

— Тих двоє, ота з пуклистими очима і яскравими устами, і той круглий у чорному, це письменник Занд із дружиною, що за Польщі перейменувалися на П'яхів. А оцей кучерявий хлопець, не знаєте його? Це письменник Кермицький. Тут мають на нього надії, але він завжди якось висковзується. А та в білій пілотці, дрібна й нецікава, це приятелька одного з наших журналістів, досить нещасного на вигляд, вона виступає тут, як його дружина, хоч дружина у нього інша.

Збоку відчинилися малі двері, і з них вийшло двоє чоловіків. Один з них був зодягнений у новий європейський костюм, другий не встиг ще скинути советської шкурятянки. Обидві жінки поправляли в кутку перед дзеркалом зачіски — збоку випханий ведмідь шкірив до них зуби — і Віра продовжувала шепотіти:

— Це Шовкопляс, керівник Літвідділу, впроваджує когось з нових київських гостей.

Спостерігали в дзеркалі, як письменник з Києва знімав шкіряну верхню одягу, з-під якої вийшов новіський темно-синій костюм. Віра моргнула Оксані:

— Бачите, як вони поспішають переодягнутися?

Пропустивши мимо киян (Шовколяс таки зовсім по-європейськи вклонився Вірі, тоді, як письменник з Києва цікавим оком обкинув Оксанину елегантну і струнку по-стать), обидві жінки й собі подались м'яко вистеленими сходами нагору.

Довга верхня плятформа голю, навстіж повідчинювані бічні кімнати і залі вже були заповнені людьми. Десять стіха награвало радіо. В переході з Вірою вітались якісь незнайомі Оксані люди, що стояли, спершись об бар'єру, або сиділи у глибоких фотелях під стіною. Гурт чоловіків стояв при дверях у залю, інші виходили з секретаріату, праворуч, з якимись паперцями в руках. Проходячи, Оксана ловила вухом уривки розмов, окремі слова — українські, польські, жаргонові жидівські. Одначе все те разом не творило галасу, все було дискретно стиснене. На тлі сучасного Львова з запланованими, закиданими недокурками каварнями, такими раніш привітними, це графське помешкання, де війна не зробила жодних спустошень, робило враження оази охайності й доброго тону.

Вони пройшли у залю. Тут і там чорніли ще між публікою вільні кріселка і, пропхавшись до двох із них, жінки сіли.

Праворуч Оксани була добра її знайома, старша діячка. Відповідаючи на Оксанине привітання, вона спитала:

— Як же ви влаштувалися в новій батьківщині, найщасливішій країні світу?

— От, якось так живу. Ще ніде не працюю, — ніяково всміхнулась Оксана і збентежено розглянулася довкола. Та в одноставному гомоні голосів слова старшої пані пройшли непомітно.

— Дивіться, які гарні картини! Самі наші мистці! — смикала Оксану з другого боку за рукав Віра.

Справді, над ними загадково посміхався Трушів „Сфінкс“, на протилежній стіні Кульчицької „Мати“ тулила до себе діток, спереду горів яскравими барвами „Довбуш“ Новаківського.

Від цього робилося знову тепліше на серці, і Оксана відчувала різку прикрість, коли її сусідка з правого боку, штовхнувши її злегка ліктем, звернула увагу на малу емблему, серп і молот, над президіальним столом.

— Що ж, це тут натуральне, — сказала неохоче.

— Ану, примкніть одне око і подивіться на цей знак! — не відставала стара.

— Я вже примкнула, але нічого не бачу.

— Бо то треба так — о, пальцем, не бачите? Кажу вам, труп'яча голова. Символ того всього!

На щастя, почувся дзвінок.

Публіка з голю входила тепер до залі і хутко заповнила її, залишаючи вільними тільки перший ряд крісел.

Врешті збоку, поза президіяльним столом, відкрилися малі під тапетом двері, і звідтіля почали входити гусаком.

То були голова і члени президії Оргкомітету письменників міста Львова.

Віра, продовжуючи свою інформаційну службу, шепотіла Оксані в саме вухо:

— Це Панч, цей високий, шпакуватий; правда, який фасон? Просто — льорд. Цей дрібний, з фанатичним лицем, це комуніст Тудор, що був у польських „Сигналах“ — фанатик. Цей з борідкою, це наш доморослий футурист, колись осміюваний, а сьогодні... теж потроху. Цей плечистий, з червоним лицем, це критик Кацизна, говорить тільки по-жидівськи і так промовляє. А це польські письменники, Пу-трамент і Пастернак, також, мабуть, жиди. О, це, певно, Адельгейм, цей гарний, тонкий хлопець.

Петро Панч підійшов до стола, тоді, як письменники займали місця в першому ряді крісел. Оксана спостерігала Панча: колись читала в Навринського його „Голубі ешелони“. Що думав він під цією маскою знудженого аристократа? І він мусів, напевне, перейти свого часу якийсь „ухил“ і каюття; що він думав, дивлячись отак понад голови публіки, в якій червоність не міг вірити?

Він говорив уже, його голос був так само сухий і стриманий, як вся його поява. Він запропонував на почесного предсідника зборів „великого вчителя, батька і генія людства, Йосипа Вісаріоновича Сталіна“, і зразу вся зала зірвалася, як опарена, на ноги та почала плескати. Оксана й Віра підвелися й собі та трохи поплескали: дарма, такий ритуал. Одначе, глипнувши вправо, Оксана помітила, що її сусідка прийняла якусь дивну тактику: вона полізла під кріселко, за рукавичками, що впали туди, і вовтузилася там, аж поки всі не сіли знову. „Стара принципіялістка“, — подумала Оксана, знову зичлива до старої пані.

Тепер Петро Панч перечитував список ділової президії. Кожне нове прізвище зібрання приймало короткими оплесками і з крісел виходили названі та садовилися за стіл. Підтюпцем ішов невеликий, з сивою борідкою, Карман-

ський, важко ступав, похилившись, Бой-Желенський, високо несла свою золотисту голівку Шемплінська у чоботях та шкуряній курточці, повагом проходив задуманий хлопець зі щирим лицем і синіми очима — поет Гаврилук з Волині, біг червоний жидок — поет Гринберг.

Нарешті голова представив зібраним доповідача, що вийшов з першого ряду (це був справді той, що здогадалася Віра), і він ступив на малу трибуну, збоку.

Він заговорив. Спочатку Оксана не ввіймала змісту його слів, заслухавшись у музику мови. Потойбічна, вільна від російських домішок мова, м'яка й глибока артикуляція, перелиті через один із тих голосових органів, що вміють чарувати слухача, це було, як гірський освіжливий потік, що дедалі зростає в широку переможну течію, щоб знову розприскуватись на краплі ясних, підкреслених слів.

Примусила себе розуміти. Він говорив тепер про боротьбу з формалізмом, „інфекцією гнилого Заходу“, потім згадав Маяковського, казав про патос революції, патос будівництва. Про велику перемогу життя, соціалізму, таланту.

Знову слухала тільки мелодії голосу. Нагло щось пронизало її свідомість:

— Так, — говорив доповідач, — Бажан — інтернаціоналіст. Одначе це той інтернаціоналізм, що не заперечує існування нації. Такий інтернаціоналізм, — вищий ступінь громадської свідомости, в ньому всі нації, всі культури находять себе, своє спільне з іншими народами, загальнолюдське.

Доповідь була скінчена.

Оксана й Віра разом з іншими плескали. Аж до втоми, аж до болю долонь. Так само гучно аплодувала поруч стара бунтарка. Доповідач підкорив собі всіх.

Виходили з крісел, спускалися сходами вниз, одягалися в гардеробі, все під дивним, роздвоєним враженням.

Під будинком, прощаючись з Оксаною, Віра сказала:

— Слухайте, а може й Україна могла б вижитися в такому інтернаціоналізмі, в тому „вищому ступені громадської свідомости“?

Оксана не відповіла нічого.

Ішла тепер сама, під вискреним зорями небом — синій пейзаж обтуленого снігом міста з теплими цятками світел мав у собі щось казкове. Жагуче вдихувала холодне повітря, йти було легко, добре.

Нагло зупинилася: ліворуч розблиснуло вікно, одне з більшом вкритих вікон будинку жандармерії на Лонцького. Там працювали.

5.

Оксана розплющила очі і спросоння, студовано дивлячись на Лучківського. Він стояв перед нею, вдягнутий у пальто, і сміявся.

— Заспала? — спитав, і в його голосі знову була нотка чужої ніжності, знайома Оксані тільки так недавно.

— Вже виходиш? — сіла на постелі.

— Сховайся, бо змерзнеш. Я вже був на фабриці, конферував з директором (він чомусь до мене дуже уважливий тепер) і скочив подивитися на тебе та забрати деякі нотатки. Зараз іду знов.

Скидав пальто, хував на руки: „Щоб не застудити мою маленьку“. Сів біля неї на краєчку ліжка.

— Ні, я зовсім розледацію отут, при тобі, — зідхнула Оксана, віддавши йому поцілунок. — Але сьогодні, над ранком, я твердо вирішила: сперечайся — не сперечайся, а я мушу взяти якусь роботу.

— І так, на початок нового, трудящого життя, спала до десятої? — жартував, граючись її волоссям. — І чого це твоє волосся так якось сумно пахне?

— Сумно пахне?..

— Твоє волосся наводить на мене якусь мелянхолію. Смішно, що? — сміявся вже знову.

Нагло він схопився:

— Знаєш, на Богданівці сталася велика афера. Важко, смертельно поранили капітана, команданта районної міліції.

Сіла знову.

— Ну?

— Зникнули в так званому паспортному столі три чисті паспорти, а вони ж усі нумеровані. Притисли секретарку, і вона призналася, що продала їх одному. Хто він, вона не знає, але знає, де живе. Поїхали з нею автом туди, зайшли до помешкання, — і тут впали стріли. Когось з тих, хто там був, убили, хтось утік вікном, а команданта поцілили в живіт, він бореться зі смертю. А, буде там тепер!

— А хто ж це був? Польська боївка?

— Чи польська — не знаю. В усякому разі, там позарештовували українців, кооператорів, студентів..

— Ти знаєш когось із них ближче? — перебила йому, раптом стривожена.

— Ні, ні. Я чув тільки. А польська боївка працює своїм порядком. Розказував мені знайомий доцент політехніки: у нього польське прізвище і сам він був завжди „аполітичний“. Вчора прийшов до нього здавати кольоквії польський

студент і не вмів ні в зуб. Бачить, що вони тільки вдвох і каже доцентові: „Пане професоре, я не можу се учить, бо працює в боюфце“. Уяви собі, що було б, якби український студент сказав таке помилково якомусь з польських професорів-шовіністів!

— А що ж було б. Професор доніс би?

— Напевно. Ти не знаєш професорів нашої політехніки? А читала ти ту летючку, де поляки закликають співпрацювати з органами НКВД у викриванні українського підпілля?

— І що ж той доцент? Може також видасть того поляка?

— Ні. Він заспокоїв своє сумління тим, що про все розказав мені. Спеціально біг за мною на вулиці.

Оксану обдало льодом.

— Яр! Ти?!..

Був знову біля неї.

— Чи це подібне до мене, Оксанко? Автім, ти вже знаєш, які мої думки, мої пляни. Вони дуже далекі від такого.

Відітхнула з полегкістю і знову поспробувала підвестися.

— Іди вже, йди, я мушу вставати.

— До нового трудящого життя? Встигнеш, напевно. А я, от, хотів би щось знати.

Зразу здогадалася.

— Ні, ні, дай мені спокій, — шорсткістю маскувала хвилювання. — Але це в мене нічого не значить. Ах, який ти дівчак з твоєю програмовістю у коханні!

Його обличчя ставало дедалі серйозніше, аж майже суворе. Він сказав, підводячись:

— Ти не знаєш, як мені тепер важно це знати. І ще ж ми мусіли б тоді, хоч-не-хоч, легалізувати перед владою наше подружжя, правда?

Вже хотіла сказати йому, що, може, воно так, проте чомусь стрималася. Він уже одягався.

— Не поцілуєш? — всміхнулася до нього.

Кинув із рук плаща і вхопив її в обійми. Ледве могла дихати під бурєю його цілунків. Та скоро він спам'ятався.

Був у передпокої, як гукнула йому:

— Яр! Вернися ще!

Хутко ввійшов і став у дверях. Дивився на неї напружено.

— Вбери, прошу тебе, мій вовняний шаль. У тебе зовсім відкрита шия, а там ще такий холод!

Взявся за клямку.

— Візьми, бо буду на правду гніватися.

Вернувся до шафи, поклав на столі портфель, поволі, мовчки розпинав пальто, закладав тепле м'яке кашне.

О, як дуже хотілося сказати йому те, на що він чекав!

Не сказала. Як іще раз глянув на неї, всміхнулася. Відповів їй усмішкою:

„Поїхали!“

6.

Оксана бігла по сонцем залитій вулиці — східний вітер шарпав голе віття дерев, одначе в повітрі було вже якесь передчуття весни — і все наново зупинялася перед крамницями. Дивувалася: невже справді це не був сон? Вітрини, донедавна пусті, повні були продуктів. Білі гори цукру, піраміди консерв, скляних баньок компотів і пачечок хінського чаю, а надівсе, цілі скирти хліба, білих булок, пряників. Усе те з'явилося тепер, перед виборами.

Вибори!

Кричав про них гучномовець на повороті у принципальну вулицю, — спікер саме заповідав похідні пісні на бажання одного з кандидатів у депутати — казали про них яскраві плякати, лозунги, написи на будинках.

„Знищити націоналістичну погань!“ — прочитала Оксана на якомусь плякаті і спинилася. Під написом були намальовані групами карикатурні постаті з підписами: УНДО, БУНД, ППС. На іншому плякаті поруч польський огрядний шляхтич їхав верхи на обідраному селянині.

Як це зміняються часи, подумала Оксана й засміялася: усе пливе...

На розі вітрина, давно не бачені речі, чвертки печених курок, половинки ячок з ікрою. Так і написано: астраханська ікра, ціна 2 карбованці. А в Оксани гроші, страшно багато грошей: його зарплата, якою вона розпоряджає, ведучи їх мале господарство.

Шість ячок, пів курки і ще вдаток дві зеленкуваті мандаринки. Це на святковий обід, за яким вона виявить йому свій здогад, свою, майже, певність. Ага?

Як чудово жити на світі! Що з того, що та сірість довкола, так вбого роз'яснена тими ласощами, що були б жалюгідні за „тих“ часів. Ті часи хай пропадають без сліду, все хай іде вперед, бо ж це тільки етап, і цікаво, і весело інколи все те переживати. Червоноармійці з кошиками і з дітьми на руках (чи можна уявити собі денебудь на світі таких вояків?) і навіть їхні хмарні жінки здаються сьогодні якісь симпатичні.

— Сяна! — кличе хтось за нею, і вона здивовано повертає голову, шукає очима. Так кликали її ще в дитинстві.

Стоїть бліда жінка, дивиться на неї горючим поглядом великих чорних очей і Оксана силкується пригадати, звідки її знає. Ах, та це ж Люба, дружина її кузена, як вона виглядає!

— Ти звідки тут узялася? — питає Оксана привітавшись, — тепер, взимі, з вашої діри у горах?

— Цссс... — шипить Люба, тривожно розглядаючись. І в саме вухо Оксані: — Миколу забрали, а я втекла сюди, до Львова.

Миколу заарештували? Миколу, лісового ведмеда, що його важко було затягти з лісу до хати, а не то до якогось політичного діла?..

— Що ж ти так дивуєшся? Не знаєш, що тепер арештують усіх лісовиків, від камеральних інженерів до лісничих?

Ага, Оксана чула щось про арешти польських лісників, але щоб Миколу...

— Усіх без розбору беруть. А жінок з дітьми зразу ж, до тижня, у глиб Азії.

— І що ж ти тепер зробиш? — питає непевно Оксана.

— Ховаюся покищо у знайомої.

— І думаєш, туди за тобою не прийдуть?

— Та що ти, не знаєш, що в цьому балагані вистачить виїхати в інший повіт, щоб згубити сліди?

Тепер треба б Любу запросити до себе... Але Люба, що завжди така вимоглива до родини, каже нежданно:

— До тебе я не зайду, не хочу нікого більше втягати в мою справу. А клопотів у мене досить: я найшла через людей Миколин слід в одній із львівських в'язниць і шукаю тепер способів, якби йому дещо передати поки він ще тут.

Що їй сказати? Це дарма: Микола вибрав собі кепський ґах, бо хто ж це були, у більшості, ті лісничі, як не панські попихачі? Оксана не в силі видумати нічого і вона рада, що Люба простягає їй уже руку на прощання.

— Бувай здорова, Оксано! Ти щаслива, що в тебе нема тепер чоловіка.

Ці Любині слова бринять Оксані у вухах прикрим дисонансом. Але помалу, у свіжості повітря, в загальному почутті якогось нового, особливого щастя розпливається думка про Любу й Миколу. Справді, хто ж бо то був в українському житті якийсь Микола Рудкевич, лісничий з гір?

А інші працюють якимось, показують советським людям, хто й які вони, західні українці. Оксана всміхається до своїх

думок. Тоді, як він вернувся був від своїх батьків, він віджрив їй себе. Ні, не належав до організації, не діяв ні з чийого доручення. Мав свою власну, трохи донкіхотську ідею, такий свій трохи божевільний плян. Вибрався отак сам назустріч советському режимові. Його цікавить, насамперед, розвінчувати стахановщину: що ж бо це є, по суті, та стахановщина, як не заперечення західної організації праці? Адже ж на Заході не вийде з кабінетів і фабрик у світ жодна найдрібніша машинова частинка, гвинтик, ні цвяшок, доки не обраховано і не випробувано їх спроможність діяти — на сотну частину секунди. Де ж тут місце на перевиконання пляну вдсятеро, всотеро? Це блеф і божевільно-руїнницьке господарювання людськими силами й машиною — і це треба розкривати.

А потім, люди. Начинені по вінця доктринами. Впускати кислоту в ці сконденсовані засади. Розтворювати їх, прочищувати. Зробити місце повітрю, рухові думки. І потім, наново організувати цей хвилиний, уже творчий хаос. Чи вона його розуміє?

Так, вона його розуміє. І вона тепер щаслива, тага щаслива! Потім, колись? Вона не хоче і не буде думати про це і сміється тепер із своїх недавніх передчуттів.

Ага, а її праця? Тепер він, певно, ще й ні стільки не схоче погодитись на її працю. Оксана бунтується: чи вона не може розпоряджати вже собою? Яке він має право?!

Він має право. Так, тепер він матиме до неї те право, яким він так дорожить, це ж вона зважилася сповнити, чого відмовляла йому та, у Варшаві.

Від цієї думки в Оксанине серце вливається тепла хвиля, і вона знає: зробить усе, що він схоче.

* * *

„П'ята година“, думає Оксана, перекладаючи з місця на місце накриття на столі. П'ята, за советським часом сьома година, а його все ще нема. Засідання місцевкому, думає і зрезигновано береться за книжку.

Дзвінок. Це він забув узяти ключі, думає Оксана, і біжить до виходу.

Перед нею незнайомий мужчина у шкурянці.

— Здесь живіот Лучковській?

— Так . . . але, його нема дома.

Мужчина повертає голову вбік, і з-поза дверей виринають два темно-сині кашкети з червоними обвідками.

— Ви — хазяйка? — питає той у шкурянці, тоді, як тих двоє проходять повз нього й Оксану в передпокій і простують до дверей її кімнати.

Оксана забігає їм дорогу.

— Ви чого? — кидає гостро.

Чорні очі блиснули з-під козирка, в руках папір, показує Оксані.

— Ми повинні зробити здесь обіск. Это его комната?

— Де він? — питає Оксана зломаним голосом.

— Он арестован.

7

Поволі, наче крізь важку-важенну гору пробивалася наверх із короткого, важкого отупіння. На грудях лежало щось грубе, мохнате і не давало дихати. В сірому світлі шмарного ранку побачила розкинуті по кімнаті речі. Усе стало знову перед очима, яскраве, невблаганне.

Троє енкаведистів перешукує кімнати, а вона стоїть і думає: „Його забрали“.

Повторяє в думці ці три слова, однаке вони не доходять до її свідомости, повторяє пусті слова, і кінець. Назверх вона спокійна, якась дерев'яно спокійна, але там, у середині, все дрібно дрижить у ній і їй страшно холодно.

Вони відсувають і перекидують меблі, риються в його паперах, відкладають на бік якісь блокноти з хемічними формулами, якісь лабораторійні знімки, а потім переходять в її кімнату. Що це за книжки, її? Той, у шкурянці, неуважно проводить рукою і поглядом по спинках книжок. Так-с. Ну, а тепер вона підпише протокол.

Вона читає ще протокол, де написано, що в тому й тому часі (три повні години) переведено трус у помешканні арештованого Ярослава Львовича Лучківського і забрано п'ять блокнотів і тридцять фотознімків. „Всьо“.

Вони збираються відходити, і аж тепер вертається до Оксани вся її свідомість. Це наче б аж з їх відходом зачинаються за ним тюремні двері, і вона залишається з цього боку, відтята від нього назавжди, абсолютно сама.

— Що мені робити, як допомогти йому? — дивиться по черзі на всіх трьох, що стоять при дверях, наче ще чогось чекаючи.

Бачить нерозгадані обличчя і, на одному з них, у того, з квадратиком на комірі, щось, немов ніякову усмішку.

— Да... — каже шкуряник, — вам треба завтра рано, о десятій годині, до прокурора НКВД, на вулиці Лонцкого. Там вам скажуть, де він і ви будете мати можливість подати передачу.

Оксана схоплюється з тапчана, прибирає якнебудь порозкидані речі, поспішливо миється в лазничці холодною, як лід, водою, натягає якусь сукню, плащ і вибігає.

І знову повні вітрини, плякати, гучномовець, юрба. Але сьогодні воно не скобоче до сміху, воно шкряботить по серці, і треба затискати зуби, щоб тут, на вулиці, не застогнати з болю.

У трамваю глітно, кондукторка сперечається з пасажиром, що зайняв її новопризначене місце на лавці, пасажир, старий пан у чорному хутрі, заляпаному молоком з відкритої баньки, слухняно підводиться, всім тілом спіраючись на Оксану, і так продовжує їхати. Це не має значення. Якийсь „ребйонок“ на руках у жінки з густо намальованим лицем копає Оксану ногами, це не має значення. Це вже її зупинка й Оксана насилу продирається до виходу.

Ось він, цей будинок жандармерії. Бачить знову грубі сірі мури з заґратованими вікнами льохів і більмом вкриті шибки поверхів. Сюди, кажуть, перевозять в'язнів насамперед, тут десь має бути він. Недаром завжди перед цим будинком щось здушувало кліщами серце!

Збоку малі двері, над якими напис: Лонцкого 2. В підсінні декілька жінок розмовляє стиха, на кам'яній долівці клунки. Оксана відкриває якісь двері і стає віч-на-віч з присадкуватим, косооким бійцем у зеленій шапці пограничника.

— Вам чево? — загороджує їй дорогу.

— До прокурора. Казали прийти в справі арештованого...

Косоокий відступає, і перед Оксаною двері, де напис:

„Прокурор НКВД“.

Оксана входить з б'ючим серцем. Велика кімната порожня, тільки в кутку на одній з лавок, що під стіною, старша жінка в чорній хустці. Оксана присідає й собі, розглядаючись довкола.

Порожні стіни, якісь паперці на лавках, на підлозі. Є щось безнадійне в пустці того приміщення, де чути спертим людським духом і потом, — ще недавно тут мусіло бути повно людей.

За деякий час в кімнаті з'являються окремі чоловіки, жінки. Сідають на лавках і тихо перешіптуються. Проходить година, і друга, час воліється, як собака з перелома-

ним хребтом, а потім, все ж, уже пів до першої, а ніхто не кличе їх, прокурора, мабуть, нема.

Вже зібралось з п'ять десятків людей. Гамір росте, виділяються окремі слова і речення.

— ... дочка ... в аптеці ... без усього, не дали навіть пледа забрати. Все, кажуть, можна буде передати сьогодні у прокурора ...

— Що, що? Вчора забрали, а ви сьогодні хочете ... Та ще тут-о! Напевно, він вам візьме і власноручно передасть! — кепкує чоловік з гострою сивавою борідкою, що сидить біля Оксани. — Та я вже два місяці ходжу сюди і досі не можу навіть довідатися, в якій саме він тюрмі!

Оксана почуває, що знову, як учора, вона починає дрижати вся дрібно, мусить сціпляти зуби, щоб не було чути, як вони цокають.

Несподівано у дверях стає косоокий. Він кидас голосно:

— Расхадітєсь, сєводня прїйома не будєт.

І гучно затріскує за собою двері.

Публіка схоплюється з місць, збирається в гуртки, гомонить. Та ніхто не виходить із зали. Минає ще пів години, люди знову посідали. І знову у дверях монгол.

— Слишали, што вам гаварят? Прокурора сєводня не будєт. Убірайтєс, паскарей!

Тепер публіка помалу, отягаючись, починає покидати приміщення. Ще за пів години залишаються тільки стара жінка, що була тут першою, чоловік з борідкою та Оксана. Чоловік говорить до жінки й Оксана жадібно ловить кожне його слово:

— Вони часто так роблять. Саме тоді, як має з'явитися прокурор, вони проголошують, що прийняття не буде. Щоб йому менше роботи ...

Оксана якось раптом перестає дрижати. Вона підводиться з лавки і підходить до запорошеного вікна. І саме в цій хвилині під будинок заїздить блискуча лімузина, зупиняється, з машини виходить тонкий енкаведистський офіцер і зникає у вході до будинку.

Ще за мент відчиняються двері і він входить у кімнату. Не дивлячись ні на кого, він простує до дверей у глибині, відмикає їх ключем, входить і замикає за собою.

— Прокурор! — шепоче чоловік і біжить за ним та стає при дверях. Всі троє напружено чекають.

Незабаром двері отвираються знову і на порозі стає прокурор. Він дивиться на чоловіка, що почав говорити щось, потім, по черзі, на жінок. Його погляд спиняється на

Оксані, жестом руки він показує на двері. Пропускає її, входить, зачинає.

— Ваша фамілія? — питає прокурор, проходячи поза стіл. Він витягає портсигар, виймає тонку цигарку і, не сідаючи, закурює.

Оксана відкашлює і подає своє прізвище.

— Ваше дело? — питає прокурор, все ще стоячи.

— Вчора заарештували Ярослава Лучківського, хеміка четвертої фабрики, — каже тихо Оксана.

Прокурор садовиться за стіл, перекладає з місця на місце якісь папери, а тоді підводить на неї ясний-ясний погляд синіх очей.

— Вчора заарештували? — перепитує по-українськи і всміхається. — А ви хто йому будете?

— Я його дружина, — каже Оксана тремтячим голосом.

— Дружина? — перепитує прокурор і всміхається знов.

Раптом його обличчя згасає, воно стає сіре й зле.

— А ви за ним не ходіть, громадянку. Він ворог народу і вам не треба журитися ним. Ви мене зрозуміли?

Ні, вона не зрозуміла. Вона не має права?.. Вона говорить щось, сама не знаючи, що, але він її вже не слухає, він іде до дверей і відкриває їх.

— Черговий.

У приміщення проскочив чоловік з борідкою. Оксана виходить.

— Що він вам сказав, пані моя, що він вам сказав? — кидається до Оксани жінка і судорожно хапає її за руку.

Оксана отвирає уста, одначе з них не виходить жоден згук, вона не в силі промовити.

— Так, так, вони нас обманюють, ніякої передачі ми не дамо, — хитає головою жінка, але вона вже повертається і біжить до прокурорських дверей, звідтіля бо, як з праці, вилетів попередній прохач.

— Чорти! Чорти! — кидає він у бігу і зникає за дверима, де вихід. Оксана помалу-помалу виходить за ним.

На вулиці якийсь скажений рух, гуркіт залушує Оксану, вона відрухово заслонює руками вуха і без думки йде туди, у сам крутіж.

* * *

І знов умісто у мряці, весна химерна цього року, ледве всміхається сонце і дні знову похмурі, і все й усе наново холодний вітер зі Сходу затулює несміливі бруньки.

Здалека, з Заходу, вістки, що їх слухають із затаєним віддихом: ідуть уперед звитяжні німецькі корогви, і від шуму далеких прапорів оживають надії одних. А ось уже

випливають на море могутні англосаксонські флотилії, і від луни їхніх рейдів спалахують сподівання інших. Там десанти з повітря, там десанти з моря, — а тут сірість і червоні виблиски синіх енкаведистських шапок, блискучі лімузини партійців, нічні труси й арешти, сірі вантажники з вивоженими, і спільне, братське стояння в підсінках НКВД, в коридорах Обласного Суду, під ґюрмами Замарстинівського гарнізону, під корпусами св. Бриґіди.

В місті вже клубиться життя „тих людей“, „советів“. Жінки енкаведистів у кучих жакетиках ходять з повними „авоськами“, виносять з „баз“ цілі штуки шовків, „модельні“ черевики, метушаться за плитами повивожених у Казахстан. А в „вихідні дні“ цілі валки розкішних автомашин возять за місто сім'ї червоних достойників.

Несподівано, зразу, розпалилося в небі сонце, і на землю впала спека. Місто порошок, місто у скаженому русі. Грохочуть гіганти-танки, проїздить протилетунські батареї з довжелезними дулами гармат, — і знову зриваються божевільні надії на війну, на кінець тому всьому, — але це тільки місто лаштується зустрічати в повному військовому виряді „свято трудящих“, перше травня.

Знову на чільних будинках потворно великі портрети, здовж бульвару, в центрі міста, довгий ряд червоних таблиць з золотими буквами статей Конституції ССРСР, знову мають прапори, і вже розліплюють плякати, розвішують впоперек вулиць транспаренти з новими лозунгами, затвердженими на цей день верховним органом партії.

„Хай живе перше травня, огляд революційних сил трудового класу!“

І (як течія холодної води на розпалені голови):

„Хай живе зовнішня політика Уряду, що запевнює мир між народами і безпеку нашої батьківщини“.

І ось уже те свято, той дивовижний ярмарок, всенародне весілля, що заливає вулиці.

Колони, наїжені портретами на тичках, поперерізувані полотнами лозунгів, що крок скривавлені прапором. Змінюються картини: дівчата у білих суконьках, відділ хлопців з колесами, жінки з червоно-пов'язаними головами. Там несуть пропелери, цілий ліс пропелерів, велика золота куля над головами, і на ній шоста частина залита червоним, — і прапори, прапори, прапори.

Колони зупинилися — і вже вони рідшають, розлазяться. Люди виходять з шеренгів, сідають на виступах будинків, на підмурівках огорож, на беріжку тротуару.

Малі ятки, натикані здовж вулиці, обліплені людьми, — курять, їдять „здобу“, смокчуть цукерки. На великому в квітах і зелені вантажнику біловдягнений куховар розпродує гарячу ковбасу, з дверей шинку разом з клубами диму виливаються люди, а ось несуть когось, хто вже знепритомнів від довгого стояння, з шостої години ранку. А там, у живому колі чорнявих „єврейчиків“, танцює двоє, і грає гармошка „Катюшу“, а з нею звіддала сперечається гітара.

— Вперед, вперед! — кличуть впорядчики, і колони густішають, зливаються, знову напинаються охляві полотнища, колони рушають з місця і над ними чудернацьки скачуть більші, менші і цілком маленькі портрети вождів на тичках, і прапори, прапори, прапори. Вже співає, маніфестуючи свою відданість партії, загін юних піонерів:

„Партія Леніна, Партія Сталіна,
Мудра партія большевиків!“

І співає, вигукує львівська вулиця, бо й як не радіти львівській вулиці, коли їй, недавно по-звірячому голодній, кинули гори хліба, ковбас і цукерків, коли їй можна буде сьогодні впитись до безтями і на смерть закуритися міцними советськими цигарками, 25 штук за 75 копійок?

Хай же живе перше травня, хай живе найщасливіша під сонцем країна, СССР!

II.

1.

Розкішна вілла Увієрів купалася в сонці. Сонце впадало в кімнати великими па всю стіну вікнами, мережало на яській воскованій підлозі тонке рямування зашклених веранд, гралося у кришталах звислих ламп, сміялося у бельгійських дзеркалах.

Сміху, зрештою, повен був будинок. Він раз-у-раз зривався з уст кароокої дівчини з дитячим обличчям, що сиділа за друкарською машинкою в наріжній кімнаті від городу і приманював туди іншу, так само молоду і гарну, але уже по-жіночому заокруглену і кокетливу, що снувалася по кімнатах у дорогому японському кімоно.

— Що сталося, Лідочко? — питала, стаючи у дверях.

— Віро, забирай собі його, бо я не надрукую сьогодні ні слова! — кликала друкарка, показуючи головою на стрункого хлопця з лицем мулята, що стояв за її плечима.

— Не вірте Ліді, Віро! — боронився той. — Це саме вона не дає мені працювати. — І немов би на те, щоб запечечити своїм словам, він схилився над дівчиною і обняв її за плечі.

— Магістре! — запищала Ліда. — Чи я маю звідси забратися?!

Віра підійшла і злегка вдарила його по обличчі двома палко-червоними трояндами, що держала в руці. Він зручно вхопив їх і не пускав.

— Пустіть, обірвете! А це від Йосипа Павловича.

— Панч? Старий дід, — видув уста хлопець. — Не боюся таких суперників. Автім, і не вірю, що це від нього.

— Можете не вірити. До речі, він буде сьогодні в мене.

— У Петра Івановича, — поправив хлопець.

— Ні, не в батька, а в мене. Ви ж знаєте, що він у мене закоханий.

— У нього дочка старша від тебе, — завважила в свою чергу Ліда.

— То що з того? Мені саме такі подобаються. Старші, сваві, досвідчені.

У сусідньому голю задзвонив телефон.

— О, це Жоржик! — схопилася і побігла Віра. За мить чути було її голос:

— Это ви, Жорж? Пріхадіте к нам после абєда, да? Да, да! Абязательно. Да?

Той, що його величали магістром, підійшов до дверей і з серцем затріснув їх.

— І чого вона розмовляє з ним помосковськи? — злостився.

— Ану, втніть ви таку штуку!

— І не гадаю.

— Віра любить імпонувати. Така собі галичанка і нагло заговорює найчистішою російською мовою.

— Талант до мов мають Франки всі. Але її російська мова їх не здивує. Їм добре відомо, що наш директор жив з родиною сім років у Харкові — хоч тепер і не говориться про це.

В глибині кімнати відчинилися двері і на порозі стала Віра Навринська.

— Перебили вже, Лідочко? — спитала.

— Ще ні, але я зараз... Магістре, диктуйте мені! — скомандувала своєму зверхникові друкарка.

Хтось постукав у двері від голю, хтось, вагаючись, відчиняв їх.

— Оксана! — скрикнула Навринська. — Боже, вона вже знову ходить по світі, а я збиралася...

І вона вхопила Оксану за руку й потягла в дальшу кімнату.

Це був гарно обладнаний кабінет нового власника будинку, Петра Івановича Франка, депутата до Верховної Ради УССР, декана Інституту Радянської Торгівлі та директора Літературно-Меморіального Музею Івана Франка, що його збиралися саме відкривати в суміжному будинку поета. Велике стильове бюро, глибокі шкіряні фотелі й стільці були закидані книжками й паперами, папери й книжки лежали купами на підлозі. За малим столиком в кутку сиділа напричуд біла з обличчя жінка, в якій Оксана пізнала давню знайому, Радловичеву. Так, це тут, у Франка, працювали аж дві жінки арештованих?

— Отак працюєте вже? Що ви, власне, робите? — спитала Оксана, коли її, ще дуже бліду і задихану від ходи під гору, Навринська посадила на малій канапці під вікном.

— Підготовляємо матеріал до експозиції музею і до „наукових праць“, — нервово засміялася Навринська, за своєю звичкою бігаючи по кімнаті. — А на ділі, трохи вчимося, а трохи „гохштаплюємо“.

— А як пощастить вирватися під якимсь претекстом, то біжимо в прокуратуру, або до в'язниці з передачею, — докинула Радловичева.

— Ну, з передачами ходите покищо тільки ви, — зідхнула Навринська. — А я обійшла вже тричі всі тюрми і все те саме „нет“. — Її обличчя зразу погасло, посіріло. — А ви, — звернулася до Оксани, але зразу ж урвала, збентежена хвилею крові, що пройшла по Оксаниному змарнілому лиці.

— Мені, от, працювати треба, — почала про інше Оксана. — І я подумала: А може б так через вашого директора?

Навринська стояла перед нею, кліпаючи очима, вона напружено думала.

— Маю! — скрикнула. — Не через директора, а таки тут, у нього. Він потребує ще одного екскурсовода — маємо вже прийнятих двох, двоє дівчат, бо наш директор каже, що воліє працювати з жінками. Хочете бути екскурсоводом?

— Я не маю ніякого уявлення, що таке праця екскурсовода! Для цього треба певно...

— Нічого для цього не треба, ви думаєте, ми мали велике уявлення, що таке праця наукових робітників Літературно-Меморіального Музею? Треба трохи інтелігенції, добру волю пізнати документно життя і творчість Івана Франка...

— ... і трохи „тупету“, — докинула Радловичева.

— А того не бракує ні нам, ні нашому директорові, — погодилася з нею Навринська.

— А головно, директоровій, — засміялася Радловичева, але тут же споважніла. — А одначе, вона чудова жінка і без неї тут годі було б утриматись.

В цю мить за дверима счинився рух і до кабінету впала як бомба директорова.

Це була гарна, молода ще білявка з тонким обличчям, незвичайно елегантно вдягнута. Її чорний костюм обтискав струнку і повну постать, з-під короткої спіднички виступали досконалі у формі ноги в газівках.

— Як там наші „науковці“? Багато напрацювали? Дзвонив Петро Іванович? Приходив хто з партії? — вона кидала запити і водночас підійшла до Радловичевої та ткнула їй у руки конверт.

— Лист до директора в'язниці? О, яка ви добра! — зраділа та.

Навринська представила Оксану:

— Ви, здається, не знаєте моєї приятельки, Оксани Рутецької? Вона була важко хвора, шукає тепер праці...

— ...і, очевидно, до Петра Івановича, — докінчила за неї Франкова.

— Ні, ні, — збентежилася Оксана, — я просто прийшла побачитись з панею Вірою.

— У нас немає пань ні панів, — серйозно ввімнула директорова. І зараз докинула лагідніш: — О другій прийде мій чоловік, я поговорю з ним.

Вона глянула на Радловичеву, яка все ще стояла при своєму столі з листом у руках.

— Ви ще тут? Раз-два зникайте! Біжіть додому по валіжку і до в'язниці.

— А... директор?

— Ах, таж тут немає ще справжнього урядування, це ви тільки підготовляєте роботу і директор не може рахувати так докладно годин. І ви були сьогодні на цілу годину раніш. А листа він написав — не бійтесь — порозумівшись з НКВД, так само, як порозумівався, приймаючи вас обох.

Вона закрила папку Радловичевої, зняла з бильця криселка її жакет і, закинувши її на плече, потягла її до виходу.

— Бачите, яка вона? — показала Оксані на двері Віра Навринська. І нагло охлявши, вона опустила на канапку коло Оксани і закрила руками лице. Та вже знову хтось надходив і на порозі стала жінка чи, радше, тінь її, у довгій, чорній блюзці верх синьої, вицвілої спідниці, обтріпаній знизу. З-під скуйовдженого темного зі сивим волосся дивилось двоє чорних, горючих очей.

— Вдова по Іванові Франкові, — шепнула Оксані Навринська, вже знову повна енергії. І підійшла до старої:

— Що там доброго, Ольго Федорівно?

— Ольга хотіла мене знов отруїти, — повторила стара свою щоденну вигадку про невістку, що була теж Ольгою і теж Федорівною. Вона глипнула на Оксану:

— Це хто?

— Це Оксана Рутецька, вона буде у нас працювати.

— Ота? Красуня. Але — вона підступила до Оксани — волосся у неї недобре, погане волосся. Скажу Петрусеві, щоб її не прийняв.

Оксана, перелякана, відступила ззад, мимохить поправляючи газову бинду на своєму гарному, каштановому во-

лосі. Та Віра, потайки показавши на чоло (стара помішана) перевела розмову на інше:

— А ви знаєте, Ольго Федорівно, з неділі ми вже будемо працювати в будинку Івана Франка.

Але тепер стара попала у фірїю:

— В моєму будинку? А вам хто дозволив?! Чекай, чекай, я скажу Петрусеві, то він і звідси вигонить вас. Публічний дім будете мені робити?

— Ольго Федорівно, — лагідно впімнула Навринська.

— Я тобі не Ольга Федорівна. Кажи мені „пані Франко“!..

— Хай буде. Пані Франко, чога ви сердитесь на мене? Ви ж бачите, я і так ледве дыхаю.

— Ага, — зразу ж злагідніла стара, — ти так виглядаєш, якби мала завтра вмирати. Помреш, напевно, цього місяця, сухітники завжди вмирають у травні.

— Я не маю сухіт, — слабо запротестувала Віра.

— Ти мусиш так казати, сухітники завжди так говорять. А я, от, не помру.

І вона попленталася до дверей, наспівуючи своїм розтрясеним альтом на нуту: „Розлука та розлука“:

Висока та могила
Де Іван Франко лежить.
Пішла б його збудила,
Та він так твердо спить.

— Вона страшна! — здригнулася Оксана. — І часто сюди приходять?

— Декілька разів удень. Але це нічого. Я навіть люблю цю старушку, в неї, знаєте, дуже добре серце. Вона, наприклад, пропадає за їжею, а проте завжди пробує ділитися зі мною, то якусь обгризену печеню принесе, то надкушене тістечко — ледве її спекаюсь. І є в ній щось трагічне, що...

Віра замислилась і, підійшовши до письмового стола, почала шукати чога між паперами. Захопившись якоюсь думкою, вона немов забула про Оксану.

В тиші кімнати було чути, як за дверима сперечаються, воркуючи, молоді, потім луснули двері і стало тихо навкруги. Оксана сиділа і розсіяно дивилася в вікно. Вітер лагідно колихав яснозелені галузки модерева, там, далеко, тяглися підльвівські поля і пагорби. Чи це не була там та Сигнівка, де...

І знову Оксану вхопив той неспокій, що так часто зміняв її давню добру зрівноваженість. Вона зірвалася з місця:

— Віро, я вже піду, ви мені пробачте, але...

— Ах, які ж ви, сидіть, кажу вам! Зараз прийде директор — ви ніде не дістанете кращого місця.

— Мені не йде про „краще місце“, Віро. Я...

Але вже знову хтось надходив, це був директор у власній особі.

Він нестарий ще, досить огрядний русявий чоловічина в новому яскравому вбранні, виспортований, швидкий у рухах, самопевний.

— Віра Василівна працює? — він підійшов до письмового стола, не добачивши, чи тільки вдаючи, що не добачив Оксани. — Скільки нових інтерв'ю?

— Сьогодні я порядкую матеріал, — сказала Навринська і хотіла звернути його увагу на Оксану, але він не дав:

— Тільки порадкуєте? Це недобре, це погано. Ми мусямо зробити п'ятсот, так, п'ятсот інтерв'ю із знайомими Івана Франка, які живуть ще, або з їх родинами. Маю для вас двадцять нових адрес у Львові і стільки ж у краю. Напишете листи, куди не зможете самі поїхати.

Віра глигнула в бік Оксани. „Темпо, що?“ — казав її, трохи зловний, погляд. Оксана стояла ні в цих, ні в тих, але ще поки Віра змогла прийти до слова, директор звернувся до гостей:

— А це товаришка, що має бути нашим екскурсоводом? Дуже добре, ви вже прийняті. Як ім'я і по батькові?

— Оксана Володимирівна, — нерішуче сказала Оксана.

— Значить, Оксано Володимирівно, ви прийдете до праці... в четвер, о восьмій рані.

Тимчасом Оксанин недавній неясний спротив виріс уже до ясного протесту.

— Я, власне, хотіла просити вас, товаришу депутате, за щось цілком інше: за рекомендацію до Міськради, на секретарку котрогось із відділів.

Вірин погляд розторощував її, але директор зразу ж погодився.

— До Міськради? Прекрасно! Саме вчора Єременко просив мене прислати йому декілька кваліфікованих сил. Ви знаєте машинописання?

— І стенографію, і кореспонденцію, і бухгалтерію...

Він подивився на неї уважно, і якась усмішка заграла в його синіх, опуклих очах поліглата. Витяг блокнот і, стоячи, накреслив декілька слів. Подав Оксані записку і глянув на ручний годинник.

— Ви вільні, — сказав до Віри. І обом, по черзі, подав руку.

„Яке дивне чоло, — думала, виходячи, Оксана, — щось з батькового геніяльного, з його портретів, а проте якесь інше, вужче і наче б...

Коли вони вийшли у голь, вони побачили тут двох типів із специфічним советським виглядом, що сиділи стужавілі біля мармурового каміну, під великим триптихом Мальчевського. Віра злегка торкнула Оксану ліктем. Аж коли вони перейшли довгий коридор і зійшли східцями в підсінок, вона сказала, все ще стисненим голосом:

— Бачили тих двох? Енкаведе, що пильнує гостей Віри Франко з німецької комісії.

— Що, що? — не могла второпати Оксана.

Але Віра відчинила вже вихідні двері і перше, що вони побачили у залитому сонцем дворі, була велика сіра лімузина із знаками свастики на маленьких прапорцях. Оксана глянула допитливо на Віру, але в цій хвилині заплакало десь у будинку немовля і Віра сказала:

— А це — дитина брата нашої директорові, що його вивезли на Казахстан.

— На Казахстан? — вжахнулась Оксана. — І Франко не поміг?

— Бачите, не поміг. Це тоді, знаєте, того фатального тринадцятого квітня.

Вони минули будинок і проходили повз великий квітовий город за високими залізними ґтахетами. На широкій терасі, під великим, червоним з білими цятками, як мари-мух, парасолем сиділо двоє: старший пан у цивільному і Віра Франко у ясно-лільовій сукні. Молода дівчина дзвінко сміялася.

— Це якесь божевілля, усе те тут разом, — тихо скрикнула Оксана. — Я нічого в цьому не розумію.

Вони вийшли вже на вулицю і, ведучи Оксану на той бік до трамваєвої зупинки, Віра Навринська змальовувала життя того дому, де бували орденоносці і високі партійці, і куди щодня заїздило авто зненавидженої більшовиками німецької комісії з невідступною асистюю енкаведе. Це був, наче б, дядько молодого лейтенанта з попередньої комісії, але він фліртував туг, мабуть, на свою руку. Та мала, якій зовсім завернулася голова від багатой вілли і батькового становища, танцювала на вістрі ножа, а батько — закоханий у неї — не вмів їй ні в чому відмовити.

І раптом Віра Навринська, перестрибуючи на іншу тему, пригадала:

— А що це вам сталося, що ви не хотіли працювати з нами?

О, ця Віра була все та сама, вона просто розбрюювала. Адже ж її, Вірина, розповідь тільки утвердила Оксанине інстинктове відчуття, що це місце не для неї.

— Мені краще працювати у простішій обстановці, — сказала тільки і спитала, показуючи на білий, високопідмутований дім між деревами:

— Це будинок Івана Франка, правда?

Був такий різкий контраст між тією скромною тихою будівлею, що навівала якусь тугу, і тим палацом, з якого вони вийшли, що й Віра мусіла відчутти це.

— Так... будинок Івана Франка. — І вона замислилась. — Скільки із нього, із справжнього Івана Франка, ми зможемо пізнати й показати... в цих умовах, у цьому режимі?..

2.

— Ви готові, Оксано Володимирівно? — Голос начальника відділу різко пронизав тишу кімнати, і Оксана, вирвана з думок, схопилася з місця. Ще раз вирівняла сувій заяв і, відкашельнувши, понесла в другу кімнату, „директорську“.

Він сидів за своїм столом, важкий, наче набряклий і жовтий з обличчя, сірником колупаючи в зубах після сніданку, що його останки валялися на столі, всуміш з паперами. Як завжди, коли вона ставала перед ним, в Оксани коротко й міцно занудило в ямці. Що це робило їй таким осоружним того, зрештою, ненайгіршого шефа?

— Скільки всього? — спитав, дивлячись на неї поглядом, який — подумала Оксана — ніколи не міг би належати людині Заходу: простацьки відкритий і разом з тим хитрий, він казав про поєднану з постійним здивуванням зневагу людини іншого, кращого світу до нещасних виплодків старого, пережитого ладу.

— Сорок'ять заяв на вугілля, вісімдесяттри на дрова, — зараптувала Оксана голосом випраним з усякої особистої закраски.

— Вугілля, вугілля! сказав нетерпляче. — Ви ж знаєте, що я цікавлюся тепер тільки деревом, у зв'язку з пляном його заготівлі. До речі: я сьогодні їду на пункти, вернусь не раніш, як через тиждень. Борис Іванович буде мене заступати. Йому можете казати і про вугілля, хай поклопочеться тимчасом. А ось і він сам.

Справді, у дверях з дальшої кімнати стояв стрункий, чорнявий заступник директора, і знову, як щоразу, коли він тихо й несподівано з'являвся за спиною Оксани, її про-

бігло, як електричний струм, почуття якоїсь небезпеки від того мовчазного большевика, від того Максименка, що злегка налягав на праву ногу і ніколи не обізвався до неї ні одним українським словом.

Прийняття було скінчене, Оксана зрозуміла це з короткого кивка головою начальника та з погляду його заступника, що обкинув її коротко, нетерпляче.

Знову була у своїй кімнаті секретарки паливного відділу Міськради, де тепер, літом, час плив помалу, під бренькіт мух на запорошених дрібних шибках великих вікон, за якими гуло якесь особливо нервово, а таке вже сіре й нецікаве життя. Було пів до другої, залишалося ще дві з половиною години, заки скласти папери і поплентатися додому.

Двері з лоскотом отворилися, з кімнати вийшов начальник у супроводі заступника, обидва в кашкетах. Вони попростували до виходу.

— Пильнуйте лавочки, — кинув їй у переході начальник. Вони вийшли з руками в кешенях, не кивнувши їй головою. Та Оксана звикла вже до цього советського фасону, це були большевики а натюрель, і якась зміна в їх поведінці збентежила б її навіть.

Тепер Оксана витягла із столика велику коробку цигарок — цигарки були добрі, міцні, — в цій щасливій країні рад люди мали чим запоморочити себе, слава Богу! Та не встигла закурити, як хтось постукав у двері. Відрухово взялася за папери.

Одначе це була Віра, що несміливо всунула голову між двері, а потім проскочила туди сама.

— Пху! — видихує з себе Віра втому від чотирьох поверхів, сідаючи на маленькій канапці для прохачів, збоку коло Оксани. Вона показує поглядом на двері в директорську.

— Ні, ні! Немає нікого, пішли щасливо, — заспокоює Оксана. — А що сталося, що ви вирвались з вашого музею?

Віра не відповідає, вона дивиться на Оксану якимсь непритомним поглядом, — а потім роз'яснюється вся, її хуленьке обличчя стає несподівано гарним. Вона каже:

— Я віднайшла Івана.

— ?? — радісно, без слів дивується Оксана.

— На Замарстинові, там, де...

Вона раптом зацукується і дивиться на Оксану не то збентежено, не то винувано. Віра знає: на Замарстинові сидить доктор, одначе Оксана не може передати йому нічого. Тоді, як Оксана вийшла з лікарні, вона ходила до прокурора Обласного Суду, і їй відмовили: що вона за така дружина,

що навіть не знає про дозвіл на передачу на Замарстинів, який дістала його мати?

Оксана мовчить. Вже давно,, здавалось їй, вона випила всю гіркоту цих думок, а вони все ще випускають з себе отрутну їдь.

Вона писала була листа до його батьків, але не дістала відповіді. А тепер його мати була тут, добилась передачі, однак не шукала зустрічі з нею, з Оксаною, вона навіть не зайшла до його помешкання, де були його речі — щоб не бачитись з нею. Ні, Оксана не могла нав'язувати себе тій родині, що не хотіла її. Вона не могла теж і падалі на свою руку добиватись перепустки на передачу — чи мала боротися з його мамою за цей єдиний можливий контакт із в'язнем?

Оксана бере пакет цигарок, частує Віру, закурює і питає, вже знову опанована:

— Хто вам поміг?

— Очевидно, старий професор. І він обіцяв дати мені листа до директора в'язниці, бо ж віднайти в'язня, це ще не означає подати йому передачу. Адже ж я віднайшла була Івана після двох місяців на Лонцкого, а проте не могла передати йому нічого, як не просила, як не благала того тонкого прокурора — того садиста з виглядом янгола.

Оксана бачить його перед собою, як живого: сині-сині очі й усмішка... І, щоб заглушити свої думки, помагає Вірі у спогадах:

— Так, а все таки ви були щасливі, що віднайшли його слід. Потім його знову не стало там, ви боялися, що його повезли кудись. Ну, слава Богу, що він тут.

— Так, слава Богу, — тихо повторює Віра і дивиться перед себе, широко розплющивши свої нерівні очі. Якась пустка є тепер в тих очах, що все життя сміялися безтурботно. Вони мовчать, і чути, як на шибках тоскно брешуть мухи, — десь так само б'ються об заграбовані вікна чийсь думки.

— А що, власне, сталося з цим молодим інженером, що жив у вас, я завжди забуваю вас про нього спитати, — промовила Оксана, щоб розвіяти цю напружену тишу. — Пам'ятаю, що він зникнув був...

— ... щоб ніколи більше не з'явитися. Його, очевидно, схопили десь і він пропав, як камінь у воду. — І Віра, що має чудовий дар забувати, перестрибує зразу на іншу тему:

— А ви чули про Італію?

— Чула в моєму детекторі.

— Париж горить, французи запалили склади нафти, щоб німцям не видко було з повітря Парижа. Італія збомбила Мальту, Англія — Абіссинію. Уявляю, як раділи абіссинці тим бомбам, як і ми тепер тішилися б... Але вчора в Клюбі...

— Ходите і далі до Клубу? — здивувалася Оксана.

— Ходжу, бо це моя єдина шанса втриматися на поверхні, а може й допомогти Іванові. Чекаю, що приїде Корнійчук і піду до нього. — І подумавши хвилинку, вона докидає: — І не тільки тому буваю в Клюбі. Мені аж занадто добре відома залежність тих письменників і поетів від того самого НКВД, що забрало Івана й усіх наших, а одначе... щось тягне мене туди з непереможною силою. Чи це клімат справжніх талантів, що є такі, щоб не казати, між ними, чи чари української мови, черпаної з самих джерел, хоч і свідомо, інколи, зближуваної до мови „великого братнього народу“, чи віра у затаєну українськість тих людей...

Оксана слухає Віру з затиснутими устами, їй хочеться сказати щось гірке, що зранило б аж до крові цей неоправний оптимізм. Вона пригадає собі:

— Ага, я зустріла сьогодні Радловичеву, вона чула від шофера, що возив колись її чоловіка, (а шофери завжди найкраще поінформовані), що цими днями мають вивозити в'язнів. Ви з нею працюєте, то певно знаєте вже?

— Ні, вона мені ще нічого не казала. Автім, ні з Замарстинова, ні з Бригідок ніколи не вивозять, спочатку вони мусять побути у пересильній тюрмі, — категорично твердить Віра.

Проте, ця вістка, очевидячки, збентежила її. Вона підводиться і починає прощатись.

Після Віриного відходу Оксана йде до вікна і широко відкриває його. Там, у низу, залитий квітами базар, бачить згори ті такі добре знайомі лави, вкриті живими килимами. Тепер там троянди і гвоздики, а найбільше — червоних, килими багрові... Якась квіт'яна вакханалія, що так вражає в сірості того кам'яного базару, в безнадійності того сірого життя. Чи могла б вона купити тепер квітку, тепер, коли там, у тюрмній келії...

І раптом Оксані знову приходить у голову та думка, що мучила її в лікарні, тоді, як вона втратила свою маленьку, останню чарівну надію: пощо держатись того життя, нікому непотрібного, самій їй осоружного? Одна хвилинка зваги, стрибок — там, під самим вікном, пусте голе каміння — і було б по всьому.

Оксана силоміць відривається від вікна, йде назад до свого стола. Їй соромно перед самою собою. До чого це вона дійшла, вона, така, здавалось їй, сильна!

І приходиться Оксані на думку, що одначе щось попсувалося в її моральному світі ще тоді, як вона розійшлася із своїм першим чоловіком, що покінчив потім самогубством у приступі нервової недуги. Вічні моральні закони, які вона знехтувала, набірають знову значення в цій хвилині напруги всіх захованих духових сил, і вона розуміє нагло, що тільки вони можуть дати людині міцний ґрунт під ногами.

Але вікно тягне до себе Оксану з якоюсь демонською силою, і сама не відаючи як, вона знову найшлася при ньому. Бачить сірі плити внизу, відхиляється, дихає глибоко...

— Товариш Рутецька!

Оксана відскакує від вікна, вона бачить Максименка, що стоїть у входових дверях і дивиться на неї. Вона йде до свого стола, сідає, бере в руки папери, — він все ще стоїть там. Оксана повертає до нього голову. Він якось ніяково всміхається їй, а тоді каже по-українськи:

— Ви мені пробачте, але... мені здалось перед хвилиною, що ви хотіли зробити щось страшне.

3.

Все, що є в Оксані з самозберігального інстинкту, з підзорливості й нехиті, все мобілізується в ті дні, коли їй доводиться бути з Максименком вісім годин підряд у паливному відділі. Хоч нема між ними більше мови про малий інцидент при вікні і він міг би здаватися недійсним, проте є один дрібний факт, що все наново про нього нагадує: Борис Іванович розмовляє з Оксаною тільки по-українськи.

Правда, Оксана робить усе, щоб звести ці розмови до двох-трьох речень рапорту. Потім вона поспішливо відходить до своєї кімнати. Сидять так у двох суміжних кімнатах, відділені тонкими дверима, і Оксанин погляд уперто пильнує тих дверей. Вона завжди боїться, що він підійде своєю котячою ходою і несподівано з'явиться у дверях. Одначе він ходить тепер голосніш і ще з-поза дверей заговорює. Чи вона не хоче попробувати нових одеських цигарок?

Оксана дякує: ні, вона тільки що курила. І він відходить.

Потім, одного дня, стається дрібна подія, що розладує Оксанину напругеність. Передаючи йому списки заяв, вона помічає на його столі фото жінки. Тонке лице блон-

динки, великі ясні очі притягають її увагу. Він бачить це і, непитаний, пояснює:

— Це моя дружина. Вона сподівається дитини, і я хотів би перевезти її до Львова, та ніяк не діб'юся квартири.

— Вона не у Львові? — мимовільно питає Оксана і зараз прикушує уста: що їй обходить ця пара?

— Вона в Проскурові, у батьків.

І він поспішливо шукає по кешенях і витягає пом'ятого, мабуть багато разів перечитуваного листа. Оксана ще більш насторожується: що це, він буде їй читати листа від своєї дружини?

Однак, вигладивши листа рукою на столі, він тільки проводить по ньому очима, а тоді ховає листа і фото в кешеню.

Від цієї розмови щось змінюється в їх взаєминах. Насамперед, Оксана вже не вітрить у ньому мужчини, якого треба оберігатися. Потім, та жінка — така інша від знайомого досі типу советської жінки, те стягле, інтелігентне обличчя з великими очима. І та дитина, що має народитися тому подружжю, роз'єднаному, вимученому важким советським життям...

На другий день, склавши на його столі папери, Оксана питає, наче б віднехота:

— А що, квартири ви ще не знайшли?

— Ех, — зідхає Максименко, встаючи зі стільця і сідаючи на беріжку письмового стола, — ви не можете собі уявити, Оксано Володимирівно, як важко добути у Львові квартиру людині, що не працює в органах партії чи НКВД!

Так спадає з Оксаниного серця решта панциря підозри і ворожости, і вона вже ясно читає ту думку, що поволі народжувалася в її свідомості: віддати їм кімнату, його кімнату.

Оксана ще борониться: хай постоїть ще пусткою той колишній батьків закуток, де потім, потім... Але ця думка вже є в ній, ясна, неблаганна, і є в цій думці не тільки співчуття до цього подружжя, не тільки чулисть до цієї ненародженої дитини. Є в цьому і бажання вирватись із накинутої їй пасивности, будьяким актом, а може, власне, актом поставлення ризику під усім, що було, виявити знову активну поставу до життя.

Був восьмий день, коли вернувся начальник і Оксана, знову насторожена, чекала, що далі буде. Та скоро вона з полегкістю відчула, що їй не треба буде змінити своєї постанови до Максименка: він, Максименко, далі розмовляв з нею в тому самому непримушеному тоні, він продовжував говорити з нею і при начальнику по-українськи. Ні, не було

жодного сумніву: він не скривав зміни, що сталася і перше, що він сказав, коли вони найшлися утрьох, було:

— А ви знаєте, Василю Прокоповичу, ми тут з Оксаною Володимирівною дружбу завели під вашу неприсутність?

Василь Прокопович, щасливий, що скінчилася його командировка, відповів своїм звичайним добродушно-хитрим способом:

— Ого, аж навіть дружба? А ваша дружина що на те скаже? — І, до Оксани: — Ви знаєте, що Борис — людина сімейна?

— Це великий козир Бориса Івановича, — блідо всмінулася Оксана, забираючись назад до своєї кімнати.

Того дня Максименко не залишився, як звичайно, в установі — він мав тут свою канапку, на якій і спав уночі, — а вийшов разом з Оксаною. Було після зливного дощу. На чисто вимитій базарній площі виблискували великі дощові калюжі, де відбивалася уже синява неба й малі поспішливі хмарки. В повітрі було стільки свіжости, що хотілося пити його повними грудьми.

— О, як свіжо! — викрикнула Оксана. А Максименко, задивившись угору, на хмарки, сказав спроквола:

— Погнали отару... — І, за хвилинку, глянувши збоку на Оксану: — У вас ще тут такі села! Ви любите перебувати на селі?

— На селі? — перепитала Оксана й подумала, що вона, власне, вже дуже давно була на справжньому селі, хіба десь на літниці в горах. В її уяві виринуло село серед соснових лісів, дядько-удовець у кам'яній плебанії, старий сад-парк і старе цвинтарище, де пахло липою. Це було щось давнє і дуже далеке. Вона сказала:

— О, я міщух. Не жила довше на селі, ще як у зовсім ранньому дитинстві, у діда, а потім інколи бувала в дядька.

— Завжди тут, у Львові?

— В малому містечку, потім з батьком у Відні, де вчилася, а потім, від років уже, тут, — сказала і збентежилася: Відень, це була в їх уяві якась контрреволюція, ніколи не треба було писати в автобіографії, що хтось жив поза межами Галичини.

Але він не звернув на це, мабуть, уваги. Вони минули вже латинський собор, йшли тісною вуличкою середмістя і його зацікавила якась вітрина. Це була крамниця Міськхарчторгу, тільки-що відкрита. За шибою лежали рядочком почищені качки, а над ними, у полумисках, желє з великими шматками риби.

— Це тепер вже у Львові, як у Києві, — завважив Максименко. — Хочете, заїдемо купити щонебудь?

Але в цій хвилині їх увагу відвернув крик, дикий крик. Так могла кричати колись первісна людина.

Вони разом повернули голови. Всю широчінь вулички заливала, вливаючись у неї з головної магістралі, якась дивовижна юрба, стовпище людей, возів, коней, корів, овець і собак — і, на самому переді, тягнучи за воловід корову, бігла дівчина. Саме згори від базару надіждав, вривуючися в юрбу, трамвай, і дівчина разом з коровою найшлися напроти переднього воза. Віз раптово зупинився, і так само спинилася посеред рейок корова. Вожатий нетерпляче дзвонив, а корова стояла, схиливши трохи голову і дивилася перед себе. Оксана перелякано спостерігала дівчину й корову і її вразив однаковий вираз тваринного жаху в очах людини й тварини. Це був неповторний образ, цілком різний від усього баченого й пережитого в житті, він вривувався в мізок, як розпечена печатка у віск.

Врешті корова дала себе потягнути, трамвай проїхав, пропущений юрбою, і тепер Оксана й Максименко опинилися в людській і тваринній гущі, що нахлинула на них. Люди перегукувалися, погейкували на коней, корови ревіли, на возах плакали діти. Статки злітали з возів — велика дерев'яна цеберка впала й розбилася на клепки, що зразу ж зникнули під ногами.

Оксана стояла, притиснута до муру, її штовхали, пропихаючись, чоловіки в сіряках, пов'язані грубими хустками жінки, бігли повз неї діти, оббиваючи об каміння босі ноги, проїздили вози, йшли неохоче, роблячи боками, корови — відгонило потом тварин і людей та гноєм.

Якийсь старий чоловік обтерся об її сукню. Хутко спитала:

— Звідки?

— З Вишенки, — кинув їй, вже проминувши і, повертаючи голову, глянув на неї вицвілими синіми очима, потервонілими, може, від плачу.

Вишенка! Це було саме те село, яке вона тільки-що згадала, і тепер в Оксаниній уяві з'явилися розкинені в лісі хатки, дрібні людські оселі із стародавніми назвами. Куди їх гнали, цих відвічних мешканців лісових нетрів?

Врешті вони пройшли. Оксана пошукала очима Максименка. Він стояв все ще перед вітриною, лицем до вулиці, і її здивував вираз якоїсь аж прикрої напруги в його обличчі.

— Що це було? — спитала, підходячи ближче.

— Не знаєте? Переселяють.

І, йдучи поруч — про крамницю він уже не згадував — він докинув так, що Оксана ледве його почувала:

— Ці — щасливіші. Їх тільки за яку сотню кілометрів...

Тоді Оксана сказала йому це:

— Я ще від ранку збираюся сказати вам: хочете, я дам вам у себе квартиру? Тоді ви могли б перевезти до Львова вашу дружину.

4.

Це були звуки фортепіяну, вагаючі тони Шопенового ноктюрно, вони скапували просто на душу, розслаблену, оголену коротким і твердим як камінь сном, — і Оксана розплющила очі. В кімнаті стояли присмерки, в помешканні — тиша. Музика плила крізь вікно, разом із проходою раннеосіннього вечора. Оксана поволі приходила до свідомости.

І знову вона відчула, як у неї підходить під горло те почуття нудьги, що мучило її в останні дні. Попробувала ще заснути, бо рідко тепер вона могла спочити вдень. Але думки вже працювали, вони скористувалися хвилиним безділлям, щоб домогтись усвідомити й упорядкувати все, що діялося тут, в її помешканні.

Насамперед факт, що Нюра померла. Факт не новий уже, а такий, кожен раз, як подумати, потрясаючий. Ця молода большевичка-інженер, що жила тут усього три тижні, та вихована в комсомолі нова радянська жінка, що раділа досягненнями „нашої великої батьківщини“, а вкупі з цим захоплювалася пудрою Коті й румунськими панчісками з новоприєднаної Буковини, та самовпевнена Нюра, що все ж, пробувала наслідувати Оксанину „польську“ зачіску і вимагала від чоловіка грошей, грошей, грошей... Нюра, той спліт протиріч, який Оксана тількищо збиралася розплутувати, Нюра не існувала. Вона, що сама не знаючи про це, проходила затаєний туберкульозний процес, захворіла нагло на менінгіт і до тижня померла. Усе те сталося тут, в Оксаниному домі.

Це був тільки початок.

Ще був Максименко, в перших днях божевільний по втраті дружини і ненародженої дитини, Максименко, що став потім упиватися і ходив хмарний і мовчазний.

І був урешті той його новий приятель, підозрілий тип з колючими очима під довгим, уверх вивернутим дашком кашкета (очі і кашкет партійця з дорученнями), що пере-

сиджував у помешканні, купався в Оксаниній лазничці, господарював на кухні і весь час силкувався нав'язати з Оксаною розмову. Оксана закрадалася тепер до власної кухні, як злодій і хутенько верталася назад до своєї кімнати, поки його не було на овиді.

Та сталося щось страшне: п'ять днів тому увечері, коли вона варила чай, певна в тому, що їх обох нема дома, він вийшов раптом із Максименкової кімнати з книжкою в руках. Оксана зразу пізнала цю книжку: це був том „Нотатника“ Юрія Липи, одна з книжок, що вона дала Максименкові ще з самого початку, коли він висловив був бажання познайомитись із поцейбічною літературою. Зробила це тоді не без вагання, сказала:

— Ця книжка буде, напевне, недозволена, коли стануть цікавитися змістом наших бібліотек. Певне, пізніше треба буде здати кудись ті книжки... А й тепер, за їх поширювання можуть бути неприємності. Ваша дружина ще така молода і така ентузіястка радянського життя...

Вона урвала, але він зрозумів.

— Нюра хороша людина, хоч про українську культуру знає небагато, зросла в таких умовах. Але ж боятись її вам аж ніяк не треба.

— А все ж я вас прошу не давати книжок нікому, — щераз застереглася Оксана. І він погодився.

А тепер, — цей темний тип, цей Николайчук держав „Нотатник“, ту, за сучасним поглядом, форменну контрреволюцію, в руках і лукаво всміхався.

Оксана повернулася до нього плечима, зайнявшись якоюсь роботою при кухонному столі, але він обійшов стіл збоку і знову стояв напроти неї. Дивлючись їй в обличчя вперто й нахабно, сказав з притиском:

— Оце у вас хор-о-о-о-ші книжки водяться! Де ви їх достаєте?

Оксана остовпіла. Хвилинку вона завагалася, а потім, навання (чи ж був він дома?) кликнула:

— Борисе Івановичу!

Максименко став у дверях:

— Ви мене звали?

За ці дні він був непривітний, минаючи її в передпокої, невиразно бурмотів якесь привітання і хутко зникав за дверима, в установі взагалі не обзивався ні до кого. Тепер він стояв на порозі й розгублено дивився то на Оксану, то на Николайчука.

— Я вас просила не давати нікому книжок, які є в мене з давнього часу і які я, напевне, віддам, як накажуть? Я не

давала вам її для загального поширювання, це я підкреслювала? — ледве стримуючи себе, питала в нього Оксана.

Він стояв все ще на порозі і мовчав. Тепер він, увесь червоний в обличчя, дивився на Оксану і ніяково посміхався. Нарешті він промовив, глипнувши на Николайчука, що спостерігав сцену з хитрою усмішкою:

— А книжка, Оксано Володимирівна, все таки...

Він зробив вимовний рух рукою і скривив уста, висловлюючи свій негативний погляд на Липині новели. Оксана показала йому плечі, підступаючи до того:

— Віддайте мені книжку, я її знищу! — сказала.

— Хе-хе! — засміявся Николайчук. — Цю книжку не ми з вами вже будемо читати!

Тоді вона просто пішла з кухні. Чекала напружено, що буде далі. В тій кімнаті йшла якась жвава, притишена розмова. Потім, вона почула їх голоси в передпокою, вони пішли кудись. Тоді вона кинулася до бібліотеки. Нагло стала — пригадала собі: тоді, в той далекий вечір він забрав усе, що могло бути небезпечно і тільки ця книжка новел залишилася в шухляді нічного столика...

Оксана лежить і пригадує, що потім — потім їй не хотілося вже нічого, хай приходять і арештують її, на чому їй залежить? Та нічого такого не сталося. Другого дня вона ні вранці дома, ні в установі не зустрілася з Максименком, він мабуть кудись поїхав. Не було теж на овиді Николайчука, зате з її зачиненої на ключ кімнати зникли разом із малою касетою старовинної роботи перстень з бриліантом, старомодна, по бабуні, золота запинка та вовняний костюм з шафі. Максименко, що з'явився аж третього дня, минав її з однаково хмарним обличчям, вітався згашеним голосом.

Оксана пригадує, якось мимоходом, що вчора в установі він дивився на неї винуватим поглядом, коли начальник покликав її підчас їхньої розмови. Та ні він сам, ні його думки не мають ніякого значення, Оксані не цікаво навіть відгадувати, скільки його страху за власну особу було в тому випадкові з Николайчуком. Вона мусить терпіти його в помешканні, як конечне зло, наслідок невдалого намагання допомогти тій родині, що вже не існує, скерувати в інший бік свої думки.

Музика давно вже втихла. Оксана думає, що треба, нарешті, піднятися і робити ту роботу, на яку в звичайний день нема часу. Раптом перед нею знову стають образи з учорашнього ранку: підводи під вікнами, жінки, що сидять на возах, служниця, що бігає в будинок і назад і приносить то свічку, то листовий папір, то коробку з нитками, —

смішні в цій обстанові дрібнички, що можуть пригодитися у Казахстані. І та молода жінка на возі, що сидить і хитає головою, то вправо, то вліво, наче б чомусь дуже дивуючись.

Це вивозять знову родини арештованих.

— Віра! — прорізує мізок думка. — Віра, чи вона ще тут?

* * *

В коридорі під Віриним помешканням уже зовсім темно й Оксана намагає двері, в які треба стукати міцно, тричі. Це сигнал, що гості до Віри, а не до її співмешканців. Чогось довго Віра не виходить, може її вже нема?!

Але ось шарудять Вірині виступці (о, вже Віра, як звичайно, згубила один!) і чути Вірин голос:

— Хто там?

Заки Віра відчиняє з тихим вигуком радості двері, у щілині з'являється світло, Оксана входить в освітлений передпокій. Віра, ще дрібніша з обличчя, ще більш вимушена, однак очі в неї горять, вона чимсь урадувана, чи якось приємно подразнена, це видно зразу.

Оксана показує рухом голови на двері, де кімната, зайнята енкаведистами. Віра заперечує:

— Ні, ні! Той уже забрався, а цей ще не приїхав. Але зате тут (кивок убік дверей від кухні), ота! Та взагалі, що в мене в ці дні діється!

В кімнаті, в давній спальні Навринських, що її єдину НКВД залишило Вірі, вже світиться, й Оксану зразу вражає якась зміна.

— Що це, бібліотека?!

На Віриному обличчі усмішка перемоги:

— Так, так, уявіть собі, Іванова бібліотека, з запечатаною від шости місяців кімнати, знову тут, у мене. Це ті нелогічності в режимі, що тримають мене ще на поверхні і взагалі при житті.

— Віддали вам бібліотеку? — аж якось збентежилась Оксана.

— Пхе, віддали! Сама взяла.

— Віро! — вжахнулася Оксана. — Що ви зробили?!

— Чекайте, послухайте все за порядком від початку, наскільки я сьогодні всилі говорити якось упорядковано. Це ж два дні вже, як ми бачилися, а тепер два дні вистачить за два роки.

Вона садовить Оксану на тапчані і сідає поруч.

— А я прийшла, знаєте чому? Боялася, чи вас, не дай Боже, не вивезли, — каже Оксана і все думає про бібліотеку: що вона вступнула знову?

— Вивіз? — легковажно знизує плечем Віра, — я про нього навіть і не думаю. Тоді у квітні як воно почалося, я склала до валізи трохи білизни, якісь міцні черевики і ще там щось, о, бачите? Там під вікном ця чорна шкіряна валіза, стоїть готова до сьогодні, — і більш ні разу не боліла мені голова з приводу вивозів. Я не вмю журитися на запас, а надто тепер, коли в мене стільки конкретних клопотів. Та це теж минеться. Головне, що я дала передачу — і що бібліотека знову в мене.

— Кажіть же про бібліотеку, а то я боюсь...

— Вже кажу, — стриває Віра до буфету по яблука й цигарки. І аж коли вони закурили, починає свою розповідь:

— Вчора НКВД привезло мені сюди троє жидівок. Якись „буржуйки“ з Набеляка, що їх виселяють з комфортних квартир, бо вони потрібні комусь там із НКВД. Привіз їх той сам капітан Депутатєв, що впевняв мене колись, печатаючи мої кімнати: „Ми робимо це тільки для того, щоб вам ніхто кімнат не забрав“. Потім, як знаєте, мені вселили енкаведистів, що їх на щастя кудись повіривало. А ключі взяв інший з тої кумпанії, але чомусь і досі не приїхав. Капітан відчинив собі вчора двері витрихом, впакував жидівок, що мали сьогодні перевезти меблі, а мені казав мої забрати собі геть. Куди? Хоч би до льоху, яке йому діло? Я повинна бути вдячна, що мені меблі залишають.

— Вчора все те було? І що ж ви зробили з меблями? Де ті жидівки?

— Нічого, нічого! Капітан забрався, а я тільки ніби віднехочу сказала тим жінкам — до речі, теж дуже здесперованим: „Вас ще сьогодні викине звідси інший енкаведист, він має ордер і ключі. Ану подзвоніть йому, чи можна сюди переїздити“. — А число свого телефону він мені залишив, мабуть, щось таке передбачуючи.

— Ну, ну?

— Ефект був чудовий. Жидівки більше не з'явилися, їх меблі не прийшли, а зате досвіта прилетів той з ключами, кімнати позачинював, позалюкував, понаклеював паперці і казався на капітана. „Ви єво больше не увидите!“ — сказав мені на відхідному. А я ще до того вночі перетягла сюди всі книжки і потім бібліотечну шафу. На щастя Мариська не приймала цієї ночі гостей дома, а сама попленталася кудись.

Мариська, це була прислуга Навринських, полька, прийнята вже за большевиків у тому часі, коли Вірі здавалося ще, що в неї нема здоров'я ні сил вести самій своє маленьке господарство. Це була найгірша Вірина погута за колишню розманіженість і легкодухість, та дівчина, що жила

тепер як повноправна квартирантка у Віриній кухні, приймала вдень і вночі бійців та мала коншахти з Віриними по-жильями з НКВД. Її послуг Віра давно зреклася, одначе професійний суд, на який тягали Віру, признав за служницею всі права в її дотогочасній квартирі-кухні. Та Оксану тривожила тепер найбільше справа бібліотеки. Вона сказала:

— Це недобре, Віро, з тією бібліотекою... Їм же відомо, що вона там!

— О, ви не знаєте ще советського балагану, я бачу! Ви гадаєте, вони хоч раз поцікавились бібліотекою з того дня, як запечатали вперше кімнати і мали на другий день прийти переглянути її?

— А все таки, Віро, ваші справи не дуже добрі, поминувши навіть бібліотеку. Та дівчина, що шпигує вас, ті енкаведисти, що ходять сюди й туди...

— ...і навіть той з ключами, що кожен раз питає, чи я найшла собі вже квартиру, бо йому треба цілого помешкання... — засміялася Віра.

— Ні, це не до сміху, — почала Оксана. Та раптом у передпокою грюкнули двері, почувлися голоси.

Жінки насторожили вуха, але Віра легковажно махнула рукою:

— Це Мариська, чую її голос. Знову привела собі когось.

— Ах, — вирвалося в Оксани, — я не знаю, як ви можете терпіти те все!

— Терпіти? — глянула на неї Віра здивовано, — а що можна зробити? Тепер вона сильніша від мене. Але воно минеться, я цього так само певна, як того, що Іван буде тут, у цій кімнаті разом зі мною.

І, нахилившись до Оксаниного вуха, вона прошепотіла:

— Оксано, я знову вірю, що скоро буде щось на Сході. Знову приходять сюди емісари, кажуть, у місті бачили визначних Оуенівців.

В передпокою, де вже втихли були голоси і тріснули двері до кухні, счинився гамір. Молодий чоловічий голос кричав на всю хату:

— Сволоч ти, вот што я тебя скажу. Історію партії читати призвала, комуністкой сделатса хочет, — а ана меня в кравать... Сволоч ти, вот што я тебе скажу!

— А ви дурной, товариш, знаєте? Дурной і хам! — реплікував жіночий дискант, повен злости. — Ну, забирайтеся до чорта, я вас не тримаю!

— І пайду, не бойса, пайду! Я тебе в прокуратуру, я тебя... Іш, байцов раскладать захатела, бланда ти мерзкая!

Ще двічі луснули двері, входові й кухонні, і все втихло. Жінки дивилися одна на одну з непорозумінням, аж разом вибухли сміхом.

— Ну, що ви скажете на таке? — сплеснула в долоні Оксана. — Катон в уніформі червоноармійця! Правда, розпушта приходить з надміром матеріяльних засобів, але все ж таки... вони тепер уже не голодують?

— А я думаю, воно не тільки це. Там після статевого хаосу перших років революції, прийшла реакція, зручно підтримана партією: і вони мають свою популяційну політику. А потім, розпушта розкладає, а їм треба відданих робіт, захоплених працею. Тому, здається мені, „чистота нравов“ — тепер у них частина політичної програми, а ці люди вже здебільша думають і живуть за програмою.

— Невже справді вони виплекають за людей якусь нову породу? Людські тварини, яких психіку остаточно уформує страх?.. — вголос подумала Оксана, згадавши Максименка.

5.

Дощ не сьоготів уже, як увесь день, від ранку, а падав тепер грубший, густіший, утворюючи калюжі в пізньоосінній, і дотого вже розкислій грязюці. Вони стояли в тісному провулку, між високим муром з малими, заґратованими вікнами з одного, і високим, сірим парканом з другого боку, і чекали. Було холодно, вогкий холод пронизував до костей.

„Третья година“, сказав хтось біля Віри і важко зідхнув. Пощо люди так рахують години, думала Віра, перекладаючи з одної руки в другу важку валізу і ворущачи заков'язлими пальцями ніг, — хіба від того рахування щось зміниться? Потім вона подумала про свої гумові ботки, що ще позаторішньої зими виповіли службу, продираючись у декількох місцях, вона мала їх замінити іншими, коли б не війна. Власне, якби не постійно промочувані ноги, все можна було б видержати.

Віра переступила з ноги на ногу і на мить примкнула очі: чому в неї вся утома завжди в очах? В червонявому світлі під примкнутими повіками з'являлися якісь кружальця, якісь мерехтливі матерії, а потім вона зовсім виразно побачила свою колишню притемнену спальню у світлі звислого японського лямпіону, низку пляшечок, помаранчі

і плитки шоколяди та книжку на нічному столику. Зараз вона торкне нічну лампу з милим синявим світлом і буде читати. Але їй ще не хочеться, вона ж така хвора. У неї — грипа!

Віра прокидається, наче від короткого сну, бачить знову сіре небо і свою сусідку, що тупцює в болоті. Люди не стоять уже такою купою, підійшовши — хто під мур будинку, хто під паркан, де трохи сухіше, — і Віра без думки дивиться на замшові черевики сусідки, вечорові лодочки, що безнадійно грязнуть у болоті. Потім вона подумала, що ця не стара ще дружина священика, що чекала тут з передачею для чоловіка і молоденької доні, була недавно розпещеною, трохи претенсійно елегантною дамою, хворою на нерви і на серце, коло якої крутилися всі домашні. А вона сама, Віра? Чи не кликала вона спеціаліста носа, горла й вуха тільки через те, що цигарки набралися смаку старої ганчірки?

Знову відчинилася важка в'язнична брама і публіка кидается з усіх боків туди, до енкаведиста. Він прочитує прізвища, імення і по батькові: це ті, що їх тут уже немає. І за кожним разом якась жінка, якийсь чоловік силою продираються вперед, це їх в'язня назвали! Куди він дівся, що з ним зробили?! Та енкаведист не дає ніяких вияснень, він читає далі, і люди, відбившись, як від стіни, від його кам'яного обличчя, поринають знову в юрбі, відшукують свої валізи і далі стоять у болоті, розгублені, прибиті, знищені.

Потім енкаведист збирає дальші картки: їх подають ті, хто досі чекав у черзі, в грязюці; подає свою картку і Віра. Це вже кінець, усі передали, за черговим виходом енкаведиста впускають усіх до середини, і почнеться передача.

Надворі вже зовсім посутеніло. Тепер видко, глянувши вгору, мляве, розсіяне світло в мініятюрних віконцях трьох поверхів, будинки міста в перспективі вузького провулка розблискують тут і там жовтявими крапками.

Він лежить тепер, напевно, горілиць на причі, чи сіннику, дивлючись у тоскне світло жарівки під стелею, він лежить і думає: сьогодні його буква, та ось уже вечір, а ніхто не назвав його прізвища, передачі йому немає. Він, напевно, чув від нових в'язнів про вивози, а може їй тільки не дали дозволу на передачу, думає десь там Іван, смокчучи позиченого бичка. І раптом...

При тих думках Вірі знову стає тепло, вона майже щаслива, цією радістю, яку вона готує чоловікові. Тільки, що це так заважає їй? Це так тисне її в ямці під грудьми, від голоду. Ще три години тому вона з'їла свій сніданок, хліб, що його не встигла була з'їсти дома, ні на праці, звідки вир-

валася, обманувши свого директора, що вона їде до Винник записати інтерв'ю зі старою знайомою Івана Франка. Щось вона там уже завтра придумає для нього, знизує Віра плечем і, притиснувши до себе валізу, починає нервово шукати в ручній торбинці за цигаркою та сірниками. Потім вона пропихається під будинок, щоб покласти на сухе місце свою валізу.

Та в тій хвилині знову скреготить важка тюремна брама. Усі знову кидаються вперед, Віру трохищо не звалили з ніг. Стає тихо, чути тільки одностайний хлюпінг дощу.

І на тлі цього хлюпоту Віра чує прізвисьце Івана Михайловича Навринського, третє з черги прізвисьце тих, що їх уже нема тут, у цій в'язниці.

6.

В Літературно-Меморіальному Музею Івана Франка панувала тиша. Тихо було в ясному й просторому поетовому кабінеті, де стояв великий письмовий стіл поета з його письмовим приладдям, де у вітринах під стінами лежали твори, що казали про довгий і трудний творчий шлях; тихо було в кімнаті поетових приятелів, що їх однаково оправлені портрети дивилися зі стін на велику в гіпсі поетову постать; тихо було надівсе у жалібній кімнаті, де серед вінків і стрічок з похоронів, проєктів намогильного пам'ятника та фотографій похоронного походу спочивала на чорному оксамиті за склом невеличкої центральної вітрини поетова посмертна маска, маска обличчя набряклого і трагічного.

Тільки в невеликому секретаріаті, при вході до будинку, клацала друкарська машинка і вряди-годи вибухав юний сміх: то сміялася кароока секретарка Ліда, силкуючись перебити читання романів двом таким же молодим дівчатам екскурсоводам, що сиділи біля печі в кутку, хухаючи в руки.

В останній, бічній кімнаті, в кімнаті поетових мандрів, де висіла на стіні розмальована на дереві велика мапа поетових доріг, тихо поскрипували пера: троє наукових робітників, дві жінки й один чоловік, писали за своїми столами. Тепер, після офіційного відкриття Музею, київська і союзна преса вимагали раз-у-раз матеріалів, вимагав їх і директор-депутат, дбаючи за рух в установі, що мала зберегти і затвердити його становище в новому світі.

Першим, як завжди, перебив тишу молодий чоловік.

— І пощо ми те все пишемо? Все одно, навесну...

— Ох, покиньте ви свої немудрі помисли! Тільки драгуєте! — кинулася на своєму кріселку Радловичева. — У вересні, коли англійська королівська пара тікала з Вестмінстеру, коли навіть у нас радіо казало про „вторженіє в теченні двох неділь“, можна було думати про якийсь кінець там і початок тут... Але тепер!

— А приступлення Японії до пакту, а зайняття японцями Індокитаю, це для вас ніщо? Кажу вам, вони там помиряться, а тоді...

— Ой, — перебила йому в свою чергу Віра, підриваючись з місця, — навіть мій ославлений оптимізм не витримає вже більш ваших пророкувань. Ідіть краще крутіть голову Ліді.

— І піду! — схопився з місця хлопець, радий, що йому так легко далось вирватись від праці; він сидів в установі з єдиною потайною думкою — якось перебути небезпечні часи і робив усе, щоб не написати ні одної з двадцяти статей, які передбачав для нього плян праці Музею, не кажучи вже про більшу наукову працю над світоглядом Івана Франка, про яку і не думав.

Він пішов.

Навринська підвелася й собі і забігала по кімнаті:

— Ух, як тут холодно! І чого цей „прибиральник“ не запалить порядно!

Радловичева знизала плечем, не перериваючи писати. Вона легко дуже амбітна й наполегливістю надолужувала недостачу журналістичної рутини. І писала, писала, писала: адже це давало і змогу вдержатись на роботі, і прибутки за рядкове — а скільки це грошей треба було тепер, відколи їй дозволили передати чоловікові до в'язниці харчі! Між одним клаптиком паперу й іншим, вона сказала:

— Що ви дивуетесь, що холодно! Знаєте ж, як Тарас Франко пише у своїх спогадах: „Батьки збудували хату, де все було не так. Каналізація не функціонувала, печі курили, і їх годі було нагріти...“

Навринська стояла тепер при вікні і дивилася. Дерева саду, ще не встигнувши скинути листя, вгиналися під тягарем снігу. З сірого неба сипало ще, сипало...

— Боже, Боже, — зідхала, — вже така зима, а я знову не можу нічого передати. І де він може тепер бути?

Радловичева відклала перо.

— А ви мене послухайте: несіть передачу в ту перехідну тюрму, де тепер мій Остап. Якщо він там, то вони візьмуть. Може якраз?..

— Може, може! А на букву „Н“ треба чекати ще три тижні, аби потім довідатись, що його там нема. Вам легко так казати. От якби був у мене, як у вас, лист від нашого депутата до директора тюрми! Бо старий професор вже нічого не може мені допомогти, тільки розкладає руками...

Радловичева не відповідала. Їй справді везло з шефом, та вона знала, чому: її чоловік не мав обвинувачень політичної натури, як Навринський, і була навіть надія... Та про це вона стереглася говорити з Навринською.

„Двері відчинилися і на порозі стала секретарка.

— Віро Василівна (на бажання директора тут усіх величали по батькові), — до вас телефон.

— А, то певно знову той з Облвиконкому! Знову буде лягати, що зреклася чести бути головою в Контрольній Комісії нашого комітету. „І как вам не стыдно, товарищ Навринская...“ — передразнювала, виходячи.

Вони йшли крізь тихі кімнати, і Віра що заступала тут директора, спитала в секретарки:

— А що це в нас сьогодні так тихо? Позавівало наших відвідувачів, чи що?

— Маємо заповіджену екскурсію бійців Н-ської частини і дітей з третьої десятилітки. Щотільки їх не видно.

В секретаріаті, тимчасом, користуючись сніданковою перервою, галасував молодий науковий робітник, дразнячи дівчат відвідувачами, що позаписували їм у книзі вражень з Музею свої особливі подяки. То були бійці-українці з Полтавщини, Чернігівщини, провінційні журналісти, студенти з Києва, чи Харкова, що приїздили з екскурсіями, чи вчилися у Львові. Для них Музей Івана Франка був священним місцем, а його молоді робітниці, гарні дівчата, дарма, що ще погані знавці Франкової творчости, здавалися їм чимсь у роді жрекинь.

— Панство... товариші! — голосно кликнула, входячи, Віра. — Будьте тихо, ради Бога... чи кого там, бо тут телефон з Облвно або з Облвиконкому!

На згадку про ці дві установи в кімнаті зразу стало тихо. Віра взяла відкладене на столик слухальце.

Спочатку не могла розібрати нічого. Потім — так, це говорила її нова квартирантка, дружина інженера транспорту, що жив на квартирі в Навринських від тижня, позичивши собі ордера від енкаведиста на деякий час. Що, що вона казала?!

Віра кинула слухальце і як бомба вилетіла з секретаріату. Бігла через всі кімнати і допала свого бюрка. Хапаючи за течку, кидала Радловичевій окремі слова:

— Лист з тюрми у мене дома, я біжу!..

І вибігла.

Радловичева наздігнала її в кімнаті приятелів. Вхопила її за рукав:

— Віро, чекайте, так не можна. Треба спокійно. Який лист, хто вам сказав?

Віра дивилася на неї неприємно, а потім:

— Льокаторка дзвонила. — І знову кинулася бігти. Але раптом пригадала собі: — Так не можна з праці, правда? Чого доброго, прийде той з Облвиконкому... Ірино кохана, придумайте щось і для нього, і для директора, добре?

— А рямки? Треба ще оправити ті знімки (вона взяла зі столика купку фотографій) це буде вам чудесний претекст, так, беріть до течки. Ну, біжіть уже!

* * *

Віра читала в передпокою тих десять слів, накреслених рукою чоловіка:

„Находимося в тюрмі, вул. Казимирівська 34. Прошу передати білизну“. І підпис, повне ймення і прізвище. Все. Нічого більше, жодного привіту, жодного слова.

Потім, у своїй кімнаті, Віра перечитує щераз і щераз короткого, олівцем писаного листа.

Що значить слово „находимося“? І чому конверт адресований іншою рукою? Це, без сумніву, не почерк людини зі Сходу, якогось енкаведиста чи слідчого. Це писав хтось із наших людей (і тому „находимося“), хто хотів дати знак через неї своїм рідним, що він там, у тій же в'язниці, у тій самій камері.

Х т о ?

7.

Оксана верталася з праці, ледве тягнучи втомлені ноги. Вийшла з дому перед сьомою, а за західним часом — п'ятою годиною, щоб устигнути під будинок Обласного Суду. В тій порі звозили туди в'язнів на процедуру, що називалася процесом, а була насправді проголошенням присуду, виданого задалегідь у лабіринтах енкаведе, в кабінетах прокуратури; присуду на п'ятнадцять літ важкої в'язниці або на смерть.

Це були здебільша молоді люди, ув'язнені з самого початку або впродовж масових арештувань минулої зими. Їх можна було побачити з-поза плечей енкаведистів, що випускали їх з закритих малих кибіток, підвезених під сам тротуар, та чимскоріш штовхали в будинок, колишній елегантний Краківський готель, — зламаних, жовтих, зарослих і страшних.

Ззаду напирала на енкаведистів юрба. Її відштовхували,

а вона миттю збиралася знову і знову натискала, одчайдушна, готова на все. Це ж були здебільша матері, жінки й наречені засудженців, вони мали побачити їх уперше після довгих місяців і часто востаннє. Ні, ще після присуду, коли їх виводили, можна було вловити момент, інколи перекинутися словом.

Та цього Оксана не могла вже чекати, їй треба було йти на роботу. Але їй вистачило впевнитись, що його нема, напевне нема між ними. Вона не могла пропустити жодного ранку, відколи почалася ця низка карних процедур. Не знаючи про нього нічого, вона шукала, як сліпа, навманя.

Ох, яке сіре й важке те надвечірнє небо над містом, вкритим брудним снігом. Тільки на Заході жевріє хмаринка, нагадуючи, що є десь інший світ, інше життя. Невже є, справді? Оксані інколи здається, що все те, минуле, то був тільки сон, тепер далекий і неясний, — а оце вона прокинулася до справжнього життя, важкого й утомливого, як безконечна дорога по груді. Життя без оман, без надій, без усміху.

Та це вже її квартира. В Оксани злегка відлягає від серця, в неї почуття тварини, що вертається до свого лігва. Ніч, сон, забуття...

Біля самих дверей — хто це? Хтось сидить, скулившись, внизу на сходах від горішнього поверху. Оксані раптом здається, що це Николайчук, він прийшов розрахуватися з нею тепер, коли не стало Максименка. Її охоплює жах.

— Оксана?!

Це Вірин голос. Оксана кидається до неї:

— Що сталося? Ви вже з праці?

— Нічого, нічого, — клацає зубами Віра, — я дістала листа з тюрми.

Оксана тягне Віру до дверей і сама чогось така схвильована, що ледве потрапляє ключем у дірку.

В кімнаті вона засвічує, і Віра без слова подає їй конверт.

— Віро, це ж не письмо вашого чоловіка, це... це...

— Чиє?!

— Його, — ледве видихує з себе Оксана. І голосніш: — Яrove!

8.

В Обласному Суді УССР гуло, як у вулику. Обширний дискретним сіро-чорним мармором викладений гол та обдерті з хідників і дзеркал сходи кишіли від людей. Публіка товпилася в малому, бічному коридорчику в партері, де

сьогодні один з помічників прокурора приймав родини ув'язнених. Це були ті, що їм пощастило добитись запису на прийняття ще два тижні тому, запису, який сьогодні знову проводила секретарка головного прокурора в величезній битком-набитій залі колишнього готельового ресторану.

Оксана стояла в кутку залі притиснута до стіни, розпачливо намагаючись пробитися вперед. Перед нею, як мур, стирчала довжелезна, потрійна черга, до якої раз-у-раз силкувалися причепитись нові прохачі, викликаючи протести, дискусію і лайку.

Оксана, що була тут від самого початку, не могла зрозуміти, яким чином вона опинилася в сірому кінці. Дивилася понад усі ці голови на секретарку за столом на підвищенні і дивувалася, звідки вона взялася тут така, тендітна, елегантна, прекрасна — між усіма тими простацькими секретарками з розкуйовдженим „перманентом“? В проміжжях релятивної тиші аж сюди, до Оксани, добігав її голосок, яким вона силкувалася опанувати роздратовану юрбу: „громадяне, так нельзя, так неважно работать!..“ Та це була публіка, якій несподівано, серед ночі, забрали найближчих осіб, щоб кинути їх у в'язницю, сповиту серпанком нерозгаданої страшною тайни, публіка, що місяцями оббивала надаремне пороги бюр НКВД, день за днем вистоювала на дощі і снігу під корпусами тюрми Замарстинівського Гарнізону чи ославлених Бригідок, щоб почути все те саме: „нет“ — що могло такій публіці промовити до розуму?!

Оксана, щераз відіпхнута задніми з черги, вирішила нарешті зректись того запису, який мав дати їй змогу — за два тижні — дістатись до прокуратора, що, може, не відмовив би перепустки на передачу. Може... Це могло б бути справді тільки випадкове щастя, а тільки ключ до цієї можливості був там, у тих списках, куди вона не попаде ні сьогодні, як, певне, половина з тих, що вже в черзі, — ні за два тижні, коли знову провадитимуть запис. І чи будуть? І ще, як обманути знову хитрого шефа, щоб могли звільнитися на цілого півдня з праці у паливному відділі?

Оксана бачить, як перед нею громадається перешкоди й труднощі, її недавня, така запашно-свіжа надія на новий, хоч такий марний контакт із коханим погасає, попеліє, розвівається... І що б вона могла ще зробити, щоб він знав там, у тій страшній в'язниці, що цей його знак життя добіг до неї, що він застав її все ту саму, все ту його Оксану?

Вибившись силою до голю, Оксана безпорадно розглядала публіку. При відкритих дверях у малий коридорчик

стинилася буча: огрядний чорнявий помічник прокурора особисто викидав звіттія всіх, кого не було на списку, який він держав у руці. Чоловік у вбранні залізничника, вищий на цілу голову від усіх, кричав голосно на всю залю:

— Люди, чого пхаєтесь, що вам з того прийняття, ще хіба не знаєте, що тут ніколи не діб'ється правди?

— Якої там правди ви захотіли, нам треба перепустки на білизну, щоб наших дітей воші не заїли! — кликала у свою чергу стара, тонка як скрипка жінка, що її саме викинули з коридорчика.

— Тіше там, а то я вас всіх к чоргу!.. — зверщав прокурор.

Хтось торкнувся Оксаниного плеча, ні, це таки хтось затримував її.

Жінка в хутрі й чорній шапочці, якесь дуже знайоме лице, що дуже змінилося.

Так, це вона, з пари гльобтротерів, з того далекого, забутого, соняшного косівського літа, колись завжди щасливо всміхнена мати безжурного Ромця, елегантного банкового апліканта з Варшави.

Пані Равчакова тягне Оксану під сходи нагору, де трохи вільніше. І тут вона розказує їй свою історію.

Так, це через Ромця вона тут. Приїхав до них з Варшави, як усе валилося, щоб бути разом. Працював „плановиком“ у якійсь їх установі з чудернацькою назвою — вона ніколи не зможе напам'ять вимовити цього — мав великі успіхи (він завжди і скрізь мав успіхи, її коханий Ромцьо!) і раптом, сталося. Як усіх, серед ночі. Защо? Не знати. Де він? Не знати. Тепер вона бігає за перепусткою до Бригідок, може він там. Вже три тижні бігає даремно.

Три тижні... Бідний Ромцьо! Віра бігала п'ять місяців, поки розшукала, інші пропадають узагалі без сліду. Та пощо пригнічувати ще так недавно щасливу жінку, постарілу сьогодні на двадцять років?

Тепер Оксана мала б у свою чергу признатися, що привело її сюди. Проте пані Равчакова чи то занадто занята своїм горем, чи може завдяки тонкому товариському тактові (і вона, може, чувала щось про Оксанине трагічно перерване кохання) не дає Оксані задовго мовчати. Вона каже, розглянувшись довкола, чи їх не підслухують:

— Тут, знаєте, має бути новий прокурор... До нього можна просто, без усього. Такий дрібний, кажуть, чорнявий, треба його тільки перебігти одного, як він входить до свого бюра або виходить звіттія.

Оксана знає паню Равчакову, як одну з жінок, що все життя залишаються довірливими дітьми, і тому висказує свій сумнів щодо правдивості інформації. Але пані Равчакова певна свого джерела. І вона розумує:

— Він тут цілком свіжий, не встиг ще перестати відчувати по-людськи. І люди ще не надокучили йому. Двом-трьом уже пощастило, може пощастити і нам. Тільки пам'ятайте, нікому ні слова.

Так, горе робить людей егоїстами, так само, як щастя. Вони пропихаються знову поміж публікою, що вже трохи втихомирилася, добираються до сходів нагору, виминаючи знайомі обличчя: ось Радловичева, ще біліша після невдачі в коридорчику, ось директор канцелярії колишнього „Сільського Господаря“, якому забрали молоденьку донечку. Ще декілька ступнів і вони на першому поверсі.

Непомітно всуваються в коридор, що ліворуч. Тут паує присмерк — тільки в кінці коридора вікно на забудований двір — і, аж звикнувши до цієї півтемряви, вони з полегкістю стверджують, що в коридорі нема публіки. Ні, є хтось, жінка з дитиною, вона ходить сюди й туди повз довгу чергу замкнутих дверей, голосно вистукуючи підборами. Дитина тягнеться за нею, час-до-часу схлипуючи. Жінка спинається і дивиться на прибулих. Потім, не питаючи:

— Тут шкода чекати, нікого нема.

Пані Равчакова сідає на лавці під стіною:

— Ох, як то добре дати спочити втомленим, опухлим ногам. Це, знаєте, від серця.

Жінка стоїть перед ними, наче хоче щераз спробувати позбутися влізливців. А тоді здвигає плечем і починає ходити наново.

Пані Равчакова каже Оксані, що теж присіла:

— Ця вже в курсі справи. А якщо сюди прийдуть ще двоє-трое таких, то все пропало. При більшому числі свідків він не схоче дати.

Оксану знову почав мучити сумнів. Вона була вже тут раз, з самого початку і досі пам'ятає злющий прокурорів погляд: що, вона навіть не знає, що дозвіл на передачу дали вчора його матері?! А тоді вона записалася була за всіма правилами як його дружина і за всіма правилами була прийнята!..

Раптом у замку одних дверей напроти лавки заскрего-тав ключ. Жінка з дитиною вже при дверях. Тихо. Ніхто не виходить. Жінка бере за клямку, поволі відхиляє двері.

Вони бачать у щілині дверей дрібну чоловічу постать. Пані Равчакова судорожно тисне Оксанине рам'я. Прокурор говорить щось до жінки, щось заперечує. Силкується при-мкнути двері. Та жінка вже всунула між них ногу, і він не може нічого зробити. Вона проскакує в середину, тягнучи за собою мале.

— Бачите, бачите? — хвилюється пані Равчакова, — такою треба бути — нахабною. А ви, певно, не зможете! Бо я вже здатна тепер на все.

Так це мав би бути той добрий прокурор, — думає Оксана. — Певно, що ще добрий, інший виштовхнув би безпардонно за двері, вилаяв би, як собаку. Мало то Віра настраждалася від таких „прийомів“?

Пані Равчакова вже при дверях, пильнує їх. Вже відхилилися, виходить жінка з дитиною, її погляд сяє. Пані Равчакова перехоплює в неї двері і в свою чергу зникає в кімнаті прокурора. Тепер на стійці при дверях — Оксана. О, як те дурне серце сказано товчеться!

Пані Равчакова виходить, перед очима в Оксани мигає білий папірець, її попихають до середини.

Він сидить за столом, покинувши, видно, боротись з наступом. Знічений, дрібний, безвиразний. Але Оксана бачить в його обличчі щось людське, її напруга опадає — вона нагло зовсім, зовсім спокійна. І замість усієї вивченої промови, вона каже:

— Ярослав Львович Лучківський, тюрма на Казимирівський 34. Я хотіла б перепустку на передачу.

Прокурор дивиться на Оксану своїм сіро-бурих поглядом, а потім звертає його на велике вікно, наче щось нагадує, чи обмірковує. А потім, не заглядаючи ні в які папери, бере зі стола надрукований папірець і перепитує:

— Ярослав Львович...?

— ... Лучківський, — запопадливо докінчує Оксана.

Він пише, прибиває печатку, подає Оксані папірець.

— Дякую! — всилі тільки вимовити Оксана.

Щось, як усмішка, з'являється на сірому лиці. Він киває злегка головою:

— Щасливо!

В коридорі немає нікого, пані Равчак побігла вже — й Оксані нікому подякувати ще й ще, нікому сказати про своє велике відкриття:

— І прокурор більшовицького суду буває часом людиною!!!

Зима 1940/1 року проходила під знаком включання „в'єднаної“ Західної України в життя Української Радянкої Республіки, а разом із нею в життя Советського Союзу, під знаком перевиховання відсталого населення на свідомих своїх обов'язків громадян країни, що живе під сонцем найдемократичнішої в світі конституції, останнього слова історії партії. І вивчали нові громадяни конституцію, вивчали історію партії, вивчали гасла й резолюції останньої партійної сесії, вивчали . . .

Навчання політграмоти йшло скрізь: в Союзі Профспілок, в установах, у школах, на заводах і фабриках. Відбувалося воно і в ще-другому будинку міста для широких мас безпрофесійного мотлоху, для домогосподарок, старих і калік. Участь у навчанні була примусова, учні проходили іспити.

Письменники діставали доручення виступати з доповідями і читанням своїх творів. „У вас нема ще нічого готового? Переключайтесь, переключайтесь!“ — ті слова секретаря Оргкомітету мали в собі якусь небезпечну нотку . . . Письменники мали призначені фабрики, їх посилали в райони, де мали підготувати ґрунт під творення колгоспів: в минулому бо році було не багато ще колективних господарств, тепер вони мали охопити цілу країну. Вже доволі натішилися селяни приділом землі і дарованими з панських стаєнь годованими на заріз коровами, з яких чимало встигли вже й поздихати. Пора було покінчити з тими вступними жартами.

Та й письменники хутко зміркували, що справи не до жартів. Наближалось приймання членів львівського Оргкомітету до Спілки Письменників України — годі вже було ховатись за плечима декількох активніших колег, слухаючи в Клубі радія та граючи в шахи. Правда, подавати заяви на прийняття до Спілки (а тимсамим виставити себе на небезпеку неприйняття та всіх його наслідків) — ніхто не примушував, але як будуть дивитись на такого письменника, це інша справа.

Тимчасом письменників ще приголублювали, їх возили на екскурсії до Києва, Москви, Ленінграду, висилали на Крим для лікування. Один, старий уже поет, що донедавна ходив ще досить просто, тепер, повернувшись з Ялти, гнувся в вихилисах перед партією й перед урядом. Подумайте, такий чудовий виноград тепер, узимку — справді, країна всіх підсонь, а яка дружба народів, татар, росіян, українців! І він

пригадав, що ще в Бразилії зрозумів був горе від гризні між національностями...

А Львів усе включався, включався...

Включалися й советські люди в місцеве життя, хто стійно, хто з доручення: розшифрувати і знищити місцеву контрреволюцію.

У чорняву вдовичку з крамниці колишнього Маслосоюзу закохався летун-інженер. Вона боялася його, виминала. Аж поки хвороба тифу не примусила її, приковану до ліжка, прийняти його допомогу, його дбайливе, віддане піклування. Та пара людей, що зажила щасливим подружнім життям, привертала львов'янам віру в людину, заховану під маскою советського громадянина.

Та цю віру захитували інші приклади. Ось учитель гімназії з дружиною познайомилися з товаришем праці Іваном Івановичем. Іван Іванович — чудова людина, що за деякий час (о, вони теж стережуться спочатку занадто великої одвертості!) виявляє себе щирим українцем, сповненим протесту проти жидо-комуни. Ну, раз він так, то можна й собі відкрити серце.

Одного вечора вони домовляються втрійку до кіна. Він знайде за ними о п'ятій. Вони звірюють навіть годинники. Але завтра о п'ятій годині замість Івана Івановича з'являється енкаведе і двоє легковірних шукачів „ширих українців“ зникають з обрію, щоб більше не з'явитись.

Множаться приклади, множаться аргументи „за“ і „проти“, життя бо не знає виключності і не терпить генералізації, навіть під таким режимом, що хотів би „згенералізувати“ його до великої в'язниці. Життя забулюється і вникає одне в одне, і коли з одного боку деякі вчорашні католики йдуть на службу новітній східній сатрапі, то з другого деякі вчорашні вчителі комуністичної абетки, деякі редактори провінційних советських газет поринають безповоротно в стихії українського підпілля.

А з Казахстану вже надходять листи. Діти відомого соціалістичного посла пасуть в азійських степах буйволів, дружина піонера стильового килима з Косова, тепер засушеного, дістала кровотечі з легенів, працюючи разом з молоденькою донею в цегельні багато кілометрів від місця, де вони жили, і тепер лежить у землянці разом із свиньми, свинські воші з'їдають її. Двадцятилітня полька пише: „Маю десять пастухів-чоловіків. Пришліть мені отруї!“ Та йдуть на Схід нові транспорти, як від початку, що два-три тижні паде на місто жаж: шум автомашин уночі — до двох годин зібратися в дорогу! — і йдуть валки вантажників, люди,

клубки, скинені якнебудь, енкаведисти-конвоїри. На Схід, до Азії...

А проте — не було на всьому просторі української новоприєднаної до ССРСР землі однієї української душі, яка бажала б повернення Польщі. „Один чорт пропав, дай, Боже, позбутися другого“. Так коротко і невідмінно однаково висловлювався політичний світогляд українських мас.

10.

І знову над містом проходила весна, холодна, хмарна, недовірлива. Творилися колгоспи. Селяни дивилися на них з-під лоба, злісно, інші стурбовано, ще інші махали зрезигновано рукою. Львівські в'язниці тріщали від в'язнів: то були селяни північних повітів, вони цілими гуртами, інколи до двох-трьох сотень, озброєні крісами, а то й кулеметами, продиралися на той бік; деяким щастило, інші падали від куль пограничників та енкаведистів із близьких міст. Арештували й молодь по містах, учнів гімназій, перемінених на десятилітки, за потайні сходини, за спільне читання історії України, за якими вітрили підпілля. Йшли нові транспорти в'язнів на Схід, щоб звільнити місце новим, а в тюрмі Замарстинівського Гарнізону відбувався черговий акт трагедії української запальної молоді, що носив назву „Процес 58“.

У світі йшли воєнні події. Після напружень на Балканах (Німеччина, не змігши спонукати Югославії піддатися, оповістила їй війну, і того самого дня ССРСР підписав із Югославією пакт неагресії та дружби), все знов уклалося. ССРСР мовчав, як заклятий, хоч навколішках була вже Югославія, і навіть геройську Грецію, що так завзято боронилася перед італійцями, теж подолали, загнавши в гори, німці.

Німці! Це був новітній Божий бич, що єдиний міг ударити на Советський Союз, і очі всіх нових советських громадян, розгублених і прибитих арештами й вивозами, зверталися тепер на них.

А тимчасом дрібне щоденне життя плило своїм звичайним стековищем, устеленим дрібними камінцями турбот і клопотів, щоб несподівано взяти людей на млин допитів НКВД, в'язниць, заслань і вивозів. Ніхто не був певен свого дня ні ночі.

Дні йшли холодні, і хоч на небі був уже квітень, землю обвівали східні холодні вітри, наче б справді тепер, як на Сході не стало кордону, увесь холод далеких азійських степів вільніше злітав сюди, на цю землю.

А одначе було щось, що всю ту зиму і холодну весну зогрівало Оксану. Це був зв'язок, почерез грубі в'язничні мури, з Яром. Тоді, доставши так несподівано легко перепустку від нового прокурора, вона понесла до в'язниці його речі, цигарки. Тремтіла, чи не застане під в'язницею його матері. Ні, не було нікого, мабуть повивозили його батьків, ніколи бо й пізніш Оксана не зустрілася з ними при передачі.

Подала передачу і з б'ючим серцем чекала. Енкаведист повернув їй її ж рукою зроблений список переданих речей, де внизу стояло коханим, знайомим письмом:

„Дякую. Цілую, Яр.“

Це була нагорода за все, це було таке щастя, аж вона мусила втихомирювати своє розбурхане серце. Що ж нарешті таке сталося? Невже він і далі не сидів у в'язниці, у страшній большевицькій тюрмі, що вона так божевільно радіє тими трьома словами?

Дарма, так воно було: ці три слова вернули їй давню силу й бажання жити.

А потім, чергового місяця, о, яка нова радість! Той сам прокурор, застуканий Оксаною на коридорі, дав їй перепустку на передачу харчів. За всю місячну плату, за всіх 350 карбованців накупила тоді продуктів, сала, шинки, цукру, масла і білого хліба і понесла до в'язниці. Більшу частину їй завернули: тут вам не курорт! Знову бачила підпис, одначе папірець треба було повернути. Це вже не було те саме, що мати його записку завжди при собі, на серці. А проте, він міг тепер їсти, їсти в тюрмі доволі, давно небачені речі — і від цієї думки можна було спати в цю ніч майже спокійно.

В черговий місяць не дозволяли передач. Нікому. А оце знову дозволили. І в Оксани знову — хай Бог помилує мало миршавенького прокурора! — перепустка. Ні, ні, не на харчі. Але можна, окрім речей, передати цибулю і чісник, — це для профілактики, в тюрмах бо тільки недавно (яке щастя, що вона цього не знала раніш!) впоралися з тифом.

І ось Оксана знову стояла під тюрмою. Це було велике підсіння будинку при Казимирівській 34, звичайного назверх будинку, в якого дворі містилися корпуси колишніх поліцейних арештів, що виходили на вулицю Яховича.

Підсіння було переповнене людьми. Вони сиділи на валізках, підпирали стіни, вилазили на ступені сходів, що вели обабіч у перехідний будинок. Гомоніли. Всіх займало питання: хто буде сьогодні черговим: той великий, поре-

паний віспою, чи той малий і верткий чоловічок, що злоститься і скалить зуби, як собака?

Входова брама відчинилася і зразу вітер розвалив браму від двору. Хтось схопився, щоб її замкнути. Йому гукнули:

— Залиште, то знову вози. Вступаймося!

Всі схоплювалися з місць, прожогом хапали клунки й валізи, глотилися біля сходів нагору. Останні втискалися у вглиблення муру, як уже над'їхав двома першеронами запряжений і наладований скриньками віз, що, черкаючись стін, переїхав у двір.

Публіка верталася на давні місця. Знову всі якось примістилися й чекали. Розмови втихли, шелестіли приготовані до передачі перепустки, хтось наоспіх писав на колінах, інший знову на стіні, новий список передаваних речей: тепер бо, кажуть, не можна більше, як одну пару білизни. Ах, щоб тільки прийняти сьогодні, а то сидиш, інколи сидиш п'ять і вісім годин, а тоді: „Сьогодні передачі не буде“...

Такі думки в цих людей, такі вони і в Оксани. Та в неї ще інші турботи: вже чверть на восьму, а Віри ще нема. Віра — їй завжди легше відбрехатися в музею — має заступити її, передати перепустку, а потім валізу і список, подивитися на підпис. Оксані бо не пощастило цим разом з лікарським звільненням з праці.

Уже восьма. Господи Боже, чого ж Віри й досі немає? Прогол, догана, може навіть розправа й тюрма чекають її, якщо начальник вернувся і ще до того в поганому настрої.

— Іде, йде! — кличуть від заскленої брами. Всі схоплюються, кожен хоче бути при брамі першим. Вона відчиняється і над головами виростає віспувате обличчя під сивною шапкою з червоним беріжком. Слава Богу!

Енкаведист іде між юрбу і збирає картки. Оксана подала свою перша, він складає їх на купу, і тепер, о горе! — Оксанина перепустка на самому споді. Всі подали? Усі. Ось ще якась запізнена, задихана жінка. Бере і від неї. Відходить.

— Це до канцелярії, — пояснює молода жінка у шовковій хустині дядькові, що про все розпитує: певно, він тут уперше.

— То значить, уже приймуть?

— Хто його знає...

Знову мінає пів години, година. Віри нема. І немає тут нікого, кому можна б довірити валізу і справу. Щось, очевидно, сталося, думає Оксана і дивиться напружено на двері в бічний будинок, у дворі, де зникнув енкаведист: вона стоїть тепер з іншими при заскленій брамі і дивиться в двір.

Двір порожній, ніхто не виходить із бічних будинків, ні з широких низьких воріт високого будинку углибині, де всі вікна замазані білим. Аж там, за тим усім, справжні тюремні корпуси . . .

Знову відкривають браму від вулиці — знову їдуть вози, всі тікають на сходи. Поки ще порозміщувалися, з двору виходить чоловік. Оголена голова, заріст на обличчі. В'язень. Публіка кидається до нього, оточує. Випустили?! Ага, за бракоробство, якісь задовгі рукави робила майстерня, де він був майстром . . . Що там дають їсти? Чи не бачив такого в'язня, малого, трохи горбатенького? А, може, дівчину бачив у червоній хустині? Засипують його питаннями, він стоїть і беспорядно дивиться на людей. Та поки він устигає щось відповісти, з двору надходить енкаведист. В'язень уже згубився в юрбі, усі тепер пхаються до енкаведиста.

— Тіше там! — гукає віспуватий. — Буду читать.

В підсінні тихо стало наче в церкві — і потім:

— Лучковській Ярослав Львович. Нет єво. Уехал.

Хвилинку Оксана не розуміє нічого. Потім:

— Товаришу . . . Як?! Куди поїхав?! Коли?!

— Цо, пані з неба спадла, чи цо? Бендзе му ту глове заврацала! Далей, проше читаць далей! — відштовхує якась Оксану.

Проте енкаведист не читає далі, він покає Оксані її перепустку, де олівцем унизу написано, „Уехал с транспортом“.

Оксана стоїть ще хвилинку, потім відходить у куток, бере свою валізу, повертається — і наштовхується на Віру.

Віра каже, наче б говорила десь здалеку, здалеку:

— Оксано, це найкраще, що могло статися. Ви собі уявляєте його, доктора, більше року в тюрмі? Його, доктора? — повторяє, наче розкриває перед Оксаною якусь страшну тайну.

— Так. Можливо, що йому буде краще десь там на роботах. Можливо. Так . . .

По дорозі Віра розказує Оксані, що трапилось. Оце інженер з дружиною (той самий, що зразу вигнав з квартири її Мариську, хоч жив тут тимчасово), поїхав із своєю жидівкою назад до Києва, (а таки шкода тих людей, і жидівка теж була цілком можлива, це ж вона телефонувала тоді про лист з в'язниці), а ключі від квартири віддав тому енкаведистові, що його пустив був жити. Той учора прийшов і вимагав від Віри, щоб вона перебралася, куди хоче, він досить уже чекав, він потребує цілого помешкання. Каже по-доброму, а то . . . Віра сьогодні бігала до відповідального

секретаря Оргкомітету — ні, без того зв'язку вона таки пропадає! — і він подзвонив до НКВД, заспокоїв її, що її не викинуть. Та що буде, коли...

Вітер дме, як шалений і не дає Вірі говорити, та Оксана і так вже не слухає її.

Віднайшла було його, здавалося, наново, це була солодка омана, той зв'язок із ним крізь в'язничні мури, для цього варт було жити. А оце, все розвіялося, це вже аж тепер скінчився назавжди той період її життя — запізнена весна, що почалася тієї золотої осені. Сірість, старіння, сірість і смерть.

III.

1.

Дні йшли похмурі, один до одного подібні, як партійці з пронизливими очима під довгими дашками кашкетів, дні плили поволі, по камінні турбот і шикан, дні виповнювалися ущерть дошкульними політ-заняттями, і від них дорешти деревіла думка, і воля опадала з людей, як непотрібне лахміття.

Так минали тижні, так проходили місяці.

Знову проминула якась неділя, запав вечір. Оксана, подолавши всю занедбану впродовж тижня хатню роботу, лежала, видихуючи з себе втому. З-надвору, з сусіднього садка за муром, надпливали пахощі черемхи. І Оксана подумала, втягаючи в легені запашне повітря, що вже хутко зацвітуть під її вікнами каштани. Вона навіть не помітила, як тріскали на них бруньки, як розвивалося листя, що кидало вже сьогодні удень свої пальчаті тіні на темножовту стіну в кутку, над столиком, де другу весну стоїть порожня, без віток, ваза. Квіти, символ вільного життя...

Раптом із вулиці надлетів бренькіт гітари і тремливим хлоп'ячим голоском витягана пісня, давно-забуте танго:

„Серце, найчарівніше слово світу,
Серце.....“

Це було, як сніп яскравого світла у минуле. Косів... І Оксана побачила раптом веселе, безтурботне товариство в залитому сонцем садку Миронівки, хмару, що кидає свою тінь на близьку гору... Радлович просить її до танга, Боровський нудьгує за дружиною, що пішла без нього до міста. Сіро-блакитна з'ява Боровської, несподівана буря, знову сонце. Всі чекають на веранді сенатора, що має над'їхати з долини Пруга. А вона сама, Оксана? Трохи розчарована, все ще дуже очарована життям, чекає ще чогось від нього, хоч відсувається у тінь. *Splendide isolation*... О, як чарівно все таки жити!

Оксана аж сіла на тапчані від думки, що є, як удар: з того життя, з того світу не залишилося нічого, ні людей,

ні переживань, ні, навіть, надії. Люди! Радлович у в'язниці, сенатор у далекому Архангельську, пані Олеся виїхала взимі з німецькою комісією, щоб не потрапити до Казахстану. Навіть Ромця, безтурботного Ромця, забрали під якоюсь притокою і тепер пара веселих гльобтротерів, доктор Равчак із дружиною, ходять по вулиці і плачуть... Всі ті люди — сьогодні тільки спогади, що раніш чи пізніше розвіються.

А переживання?

Чи можна уявити собі сьогодні радісний відпочинок у колі людей, що володіють своїм часом, своїми грішми, своїм життям? Людей, яким не набили голів історією партії, уривками з останньої промови „Генія людства“, лозунгами компартії, „організатора трудящих всього світу“?..

Оксана кидається знову на тапчан, затулює очі, вона бажає побачити щераз, як перед хвилиною, візію того іншого життя. Але вона бачить тільки безнадійну сірість довкола, і їй хочеться заплакати з туги. Той бо, хто міг роз'яснити собою найсіріше існування, хто примушував дивитися на все, як на проминущу пригоду, — той пропав у безмежних просторах цієї безнадійної країни — і вона залишилася сама серед сірої пустки.

Оксана схоплюється з місця — ні, від тих думок можна збожеволіти! — підходить до вікна. Пісня втихла вже, десь обізвалося піяніно. Що це на Заході, у вуличній перспективі?..

Це тільки хмари. Тьбун хмар і хмаринок, сіро-синіх, оббережених світлом місяця, що десь за ними. Буйні, розхристані, фантастичні. Ще ніколи Оксана не бачила ні таких, ні подібних хмар, та хіба хмари можуть бути двічі такі самі? Від тих хмар щось немов спадає, спадає з серця, вона бачить ще, закривши очі, цілу гамму світла, що тремтить у повітрі, як музика.

Ні, думає Оксана, ніколи не можна вихолостити життя з його кольорів, ніколи не можна зробити бездушними невільниками людей, що живуть під таким неповторним небом!

І в тій самій хвилині коротко, різко обзивається в передпокою дзвінок.

Бачить його у присмерках коридору, стрункий чоловічий силует, і ще не маючи жодного уявлення, хто це може бути, відчуває якесь нестерпне хвилювання. Воно є так, наче б той хтось стояв уже тут раз так само, колись, і приніс із собою цілий світ переживань, що пройшли, як буря, укривши душу намулом.

Оксана не в силі ворухнутись, не в силі сказати слова, і так само мовчки стоїть чоловіча постать, не рухаючись з місця.

— Хто це? — питає нарешті Оксана і сама не чує свого голосу.

Але він почув; він скидає з голови капелюха (чий це обрис голови?), він каже — тепер в Оксани немає вже сумніву:

— Це я.

— Ераст!

Хапає його за руку, тягне до передпокою, в кімнату, біжить до вікна і спускає жалюзії. Світить.

Оксана бачить Ераста, похуділого, блідого, із зосередженим напнятим обличчям. Ераст бачить Оксану, постарілу на добрих декілька років, з широкорозплющеними очима, що колись так часто жмурилися в усмішці, з виразом болю довкола уст. Оксану все ще, а може, власне, ще чарівнішу, її, що є „тільки одна така Оксана на світі“.

Ераст спам'ятався перший. Він узяв Оксанину руку, щоб її поцілувати. Чи він помітив, що її рука трохи тремтіла? Глянув їй у вічі, що дивилися так само сумно, як тоді, давно... Ні, цей сум належав іншому, він це знав. Сказав:

— Пані Оксано, я знаю все про... Ярка. Я... не буду вас турбувати.

— Ви тут? — спитала, як тоді у Косові, і потім, у Львові. — Я думала...

— Я був там, пані Оксано, але я вернувся. Треба нам бути тут. Все вказує на те, що скоро будуть тут зміни...

— Коли? — питає Оксана, затаївши дух, наче б він міг це знати.

— Може вже раннім літом...

Він дивився хвилину в землю, зморщивши в напрузі чоло. Коли глянув на неї, вона вичитала в його очах цю думку:

— Так, так, — кімната вільна, мені вдалося з домоуправою. Бо вам треба мати якесь pied-à-terre, правда?

2.

В ті дні Музей Івана Франка, захований тепер у зелені старого саду, гомонів голосами відвідувачів та екскурсій з далеких міст, розмовами мистців, що верталися з Криворівні і з Нагуевич з течками, повними зарисовок місць поетового перебування, дошкульними інтерв'ю — здебільшого жидівських — журналістів, що приїздили сюди за матерія-

лом до своїх добре оплачуваних статей і фотомонтажів. В музею йшла жвава праця: це приїхав із Києва з наркомату методист музейництва, щоб з науковими робітниками переробити щераз експозиційні пляни, поки замовляти для музею дорогі картини, мистецьки виконані таблиці, золоті поетові слова, — усе, що має показати в новій експозиції епоху виступу поета, ріст його таланту, творчий апогей і занепад — загрузнення у месіанізм, — усе згідно з марксо-ленінсько-сталінським підходом до справи.

Наукова праця йшла тепер нагорі, в соняшній кімнаті Франкових синів, за дверима якої померла поволі вдова Івана Франка, Ольга Хведорівна, що покинула вже бунтуватися і лежала тихо, виблискуючи з-під ковдри чорними очима, де ще час-від-часу спалахував огонь.

Раніш, коли вона снулася ще по кімнатах, їй треба було пильнувати: декілька разів їй удалося наговорити визначним особам нового режиму „дерзостей“, від яких блід Петро Іванович. Та й тепер ще трапилося раз, що вона несподівано підвелася і вийшла в другу кімнату. Стоячи півроздята і страшна перед бюрками Віри та Радловичевої, вона сказала таємничо:

— Ви знаєте, що Симон Петлюра був нелегальним сином Івана Франка? Запишіть це.

Її втихомирили і відвели назад до ліжка. Ще тільки того бракувало, щоб вона сказала якусь таку видумку хворого мізку котромусь із советських людей. Досить уже було клопоту з портретами приятелів та близьких співробітників Івана Франка, між якими наукові робітники дозволили собі повісити портрет Михайла Грушевського...

Ще до того, саме в тому часі, з'явилася, як з неба впала, старша доня директорова, що рік тому виїхала була з німецькою місією, щоб одружитися з німецьким дипломатом. Хоч тоді вона мала апробату партії на виїзд, хоч саме енкаведе відвезло її до кордону автом, хоч із подружжя якось не вийшло нічого, проте її приїзд витворював довкола музею атмосферу недовір'я. Оргкомітет забув навіть запросити Петра Івановича на святкове засідання в роковини смерті його великого батька, чільні достойники стали оминати музей.

Та Петро Іванович не думав здаватися. Він натискав на темпи праці в музеї, він створив біля нього Наукову Раду, він постачав статтями всю советську пресу і вимагав того самого від своїх наукових робітників. Він став вибирати з ранніх творів батька антирелігійні моменти, щоб написати працю про безбожництво Івана Франка... І атмосфера поволі наче рідшала.

За всім тим, за краденням тут і там годинки часу, щоб дістати перепустку до тюрми, за якою треба ходити і десять і двадцять разів, за довгою їздою в глітному трамваю на працю і з праці, та ще й увечері до Профспілки на політзаняття, — Віра не має вже часу і сили думати ні про що, а вже найменше про свого нового пожилця.

Прийшов він жити до неї тоді, як — завдяки протекції секретаря Оргкомітету (протекція проминула, Віра знає це), завдяки декільком статтям про Музей у пресі, — їй удалося відкараскатися від енкаведиста, що бажав прогнати її з помешкання. Новий пожилець — робітник Філіялу Академії Наук у Львові, він редагує один із томів повного ювілейного видання творів Івана Франка. Увесь день він працює дома, тільки час-до-часу виходячи у справах до Філіялу. Але востаннє він узяв Віру за серце: він піклується її кицькою. Віра помітила, що попеленька завжди чистий, — він випускає надвір і впускає назад її чистеньку Туську, коли вона проситься під його дверима, він доливає їй у мисочку молока з кружечка, що завжди на кухонному столі.

І оце тепер Віра, сидячи з підібганими ногами на тапчані та гладячи м'яке киціне хутерко (з відкритого вікна лагідний травневий подих, а в неї самої щось, як хвилинна затримка хворобливо розбурханих думок, що не знають уже спочинку), оце тепер Віра згадує свого пожилця і той факт, що він, власне, ніколи не йде нікуди обідати, ні вечеряти. У неї самої страшно малі вимоги, якась котлета, зроблена наприхапці після праці, то все, що вона їсть. Та її батьки, що завжди однаково, звіддаля, піклуються нею, час-до-часу зі своїх убогих тепер припасів — (на священиків бо наклали непосильно великі податкові тягарі, і тільки завдяки жертвенності своїх парохіян вони можуть утриматись на селі) — присилають їй м'ясо, печиво, масло. Власне, м'ясо! Воно готово попсуватись, у неї ще який фунт свинини, кицька усього не з'їсть, а йому можна б запропонувати.

Застає його за столом, заваленим книгами. Скинув окуляри і кліпає очима, червоними від читання коректи. Схопився навіть з місця.

— Ви до мене? Яка приємна несподіванка...

Віра всміхається кутком уст, єдиною усмішкою, що їй залишилася.

— Ага... Бачите, я хотіла знати, чим ви живете? Адже ж хіба не самою працею, з якої у вас роблять якогось божка. Ви ніколи не ходите обідати, не варите нічого на кухні...

— О, ви дуже уважливі! — Чи це Вірі здається, чи є таки в його тоні нотка легкої іронії? Але, це не ображає, ні — щось добре і зичливе є в цьому немолодому вже, трохи лисому і малому на зріст мужчині. — У мене, бачите, — продовжував, — спиртовка для чаю, а тут хліб і масло навіть. Хіба треба чогось більше? Але ви сідайте, будь ласка, — підсунув їй стілець.

Віра присіла на краєчку.

— А в моїх знайомих живуть люди з Харкова, — ті варять день і ніч, цілі гори усього! Взагалі, мені здається, що справа їжі — справа великої ваги, там, у вас. Всі це помітили.

— Це тому, що у нас люди зазнали найстрашнішого, що є — голоду, — сказав півголосом і протер чоло, наче проганяв якісь прикрі спогади. — А ви подивіться на два перші томи Франкових творів, що вже вийшли з друку, ви бачили їх? — звернув розмову в інший бік.

— Бачила, бачила, — спинила його рукою Віра. — Мене цікавить щось інше: той голод! Ми чули про нього. Голод, що знищив, здається, десять мільйонів українців, дітей найплодючішої землі в Європі!

Вона ввійшла в азарт, всі нерви грали в ній, і коли б він тепер їй заперечив — будь він і самим начальником НКВД — вона говорила б усе, що знає, до кінця.

Але, він не заперечив, ні не підтакнув. Він глянув на неї розгубленим поглядом червоних очей і сказав, показуючи рукою на книжки:

— Хто, скажіть, міг би зробити Україні таке діло?

Віра піднялася, її погляд розторошував його. Спитала, цідячи слова:

— Думаєте, що треба конче, щоб нам хтось робив? Самі ніяк не зуміємо?

Тепер піднявся й він і, весь червоний, попробував удати, що не розуміє її аж занадто виразної мови:

— Хіба ми самі не робимо цього? Хіба ми з вами не українці і не культурні робітники?

Він нервово пересунув на столі книжки, а тоді докинув, глянувши на Віру, що стояла вже з якоюсь остаточно ясною відповіддю на устах:

— І ще, мила товаришко Навринська, — не треба розмовляти так . . . з першим ліпшим.

Він, мабуть, побоявся, що сказав забагато, скоро бо додав ще:

— Ви ще не включилися в наше життя, не зрозуміли його до кінця. Це прийде згодом.

Тоді Віра недбало попрощала його й пішла собі. Але потім, у тиші своєї кімнати і того лагідного вечора, заспокоївшись трохи, вона спитала себе, яким правом вона вимагає протесту від нього, нещасної людини, що їй двадцять років вбивали в голову канони нової віри, тоді, як вона сама, вихована в національному дусі й вірі у права людини, заради існування піддається режимові та його вимогам.

І вона пішла і поклала перед нього на стіл тарілку з тонко нарізаним апетитним печеним м'ясом.

Пізніш, проходячи за чимсь до кухні, вона помітила, що не замкнула дверей від його кімнати і підійшла, нечутна у своїх виступцях, щоб ці двері замкнути. Вона побачила його, що сидів над тарілкою, дивно склавши руки, наче...

Ні, ні, це була божевільна думка, що їй приходило в голову! Висміяла саму себе тоді і щераз, пізніше, коли, не постукавши (їй здавалося, що його немає дома), вона увійшла до його кімнати за щіткою і застала його в тій самій позі над склянкою чаю.

Та потім вона довідалася від одного з письменників, що збірив у Музею матеріяли до роману про Івана Франка, що її пожиалець тепер, правда, людина „наша“, але ж колись він учився в духовній семінарії...

Невже, невже справді він молився, заки починав їсти?!

Ще не раз після цього Віра шукала нагоди — в коротких проміжках між працею, біганиною та спочинком — розкрити тайну свого пожиляця. Та ні її нервові, але чіткі розповіді про українське життя з цього боку, ні божевільно-одчайдушні висловлювання про масові арешти, про вивози на Казахстан, — в нечувані умови — безневинних людей, не викликали в нього ніколи іншої реакції, як заспокійливе: „Не треба таке думати, такого казати...“ Ніщо не могло примусити його відкрити себе.

А, може, справді не було й чого відкривати?

Це відкриття мало прийти пізніш, в умовах, про які Віра під цю хвилину не сміла й марити.

3.

Тимчасом життя Оксанине стало з того пам'ятного дня одною солодкою і небезпечною грою, баянсуванням між двома протилежними світами.

Вранці вона йшла до свого паливного відділу, де після гарячкової праці зимових місяців панувала сонна атмосфера з мухами на вікнах, з нудними рапортами завжди одноково хитро-добродушному начальникові, перманентно зайнятому

їжею за письмовим столом, — а потім верталася до свого помешкання, де тепер діялися несамовиті речі. Ераст мав свого ключа, входив і виходив, приводив товаришів, з якими відбував короткі конференції, і яких випускав інколи з малими пакетами. З новим двірником, українцем, він скоро познайомився і мав тепер свого ключа до брами та часто приходив з валізою, яку ледве двигав.

Оксани все те, і навіть той факт, що в будинку жили, на місці вивезених на Казахстан, дві військові советські родини, аж ніяк не тривожило: що ж гіршого могло б зустріти її, як зустріло вже його, Яра? Було в цій одчайдушній поставі і бажання пізнати той підпільний світ, від якого стояла завжди осторонь, а який проте притягав її своєю динамічністю.

Насправді ж це пізнання зводилось тільки до того, що Ераст розповідав їй вряди-годи, ніколи не спровокований, завжди уважно вислуханий.

Оце, наприклад, був у них советський журналіст, один із найкращих їхніх співробітників. Оксана могла бачити його вже декілька разів: середнього росту мужчина в сірому, вона не помітила? Вперше він прийшов на квартиру, де був тоді пункт, з запискою від друга, що його після за-суду вивезли на Схід. Розуміється, йому не вірили. П'ять місяців воловодили його, п'ять місяців він приносив на різні місця матеріяли, які висмівали, відпекуючись усякого зацікавлення. Потім один молодий працівник радія, що працював раніш у київській радіовисильні і щодо якого були вже перевірені дані, заручився за нього. Тепер він не тільки найкращий, робітник, але й наймиліший товариш.

Все те проходило повз Оксану, одначе вона відчувала всю напругу тих сил, що готувалися підкласти динаміт під дивовижну й страшну будівлю, — і від того і він, і вона, і всі українці, всі люди безмежних просторів Советського Союзу мали дихнути свіжим вільним повітрям. Як усе це має статися? Напевно, мусять прийти німці. Німці, що зрадили Карпатську Україну, німці, від яких Яр не чекав нічого доброго, про яких пані Табуї писала . . . Та все ж, вони єдині могли розвалити ту тюрму, розбити ту силу. А вже потім . . . Далі Оксанині думки не йшли, було досить мріяти про те, що йде до якогось кінця.

Одного вечора Ераст, прийшовши в помешкання, зразу ж постукав в Оксанині двері. В його обличчі було щось таке, що примусило Оксану схопитися з місця.

— Якись новини? — читала в його очах.

— Так, добрі. Пані Оксано, я знаю вже, де тепер знаходиться Ярко.

— ?....

— Він у Старобільську, під Харковом. Працює на каменеломах. Можете йому написати.

Оксана сіла і довго не могла нічого сказати. Потім:

— Можна писати? Як?

— Зовсім легально, поштою. Тільки треба поспішати. Скоро буде тут фронт, що покотиться хутко-хутко.

— Ох, Ерасте! — тисяча думок заклубилася в Оксаниній голові, — що буде тоді з ним?..

Ераст стояв перед нею напружений, гострий:

— То його справа. Зможе — втече. Може бути і якась амнесія, з часом... А ні, — пані Оксано, невже ж вам хотілось би, щоб вони залишилися тут, через те тільки, що його можуть... потягти з собою, тікаючи, і ви втратите можливість... Врешті, так, як справи тепер стоять, живим вони його не випустили б із своїх лабет, він на це засильний, занадто вдатний.

Оксана мовчить, а тоді каже, своїм рухом із давніх часів відкинувши назад голову:

— Ми не будемо більш говорити про це. Дякую вам, Ерасте!

4.

Місто було заповилене, гамірне, місто жило під враженням гармат і танків, що з грюкотом проїздили зі Сходу на Захід, місто роїлося від партійців, енкаведистів, бійців.

В Клюбі письменників якісь військові спеці читали доповіді про політичне положення в світі, і всі слухали їх, силкуючись відгадати задні думки. Та задніх думок, здавалось, і не було, все було ясне й чисте: СССР бажав і надалі залишитися спостерігачем велетенського змагу, в якому сотні літаків однієї ворожої сторони налітали на другу, знищуючи не тільки воєнні споруди і промислові об'єкти ворога, але й сотні тисяч мирного населення. Московське радіо так само безпристрасно звідомляло про сотні тисяч англіїців, що шукали собі захисту в лондонському метрo, як і про безпощадне знищення Берліну та інших німецьких міст.

В помешканні Оксани в той час ішли гарячкові приготування. Дедалі інші незнайомі люди приходили під ніч, щоб, зникнувши, ніколи більше не з'явитися. Ераст ходив напружений, як струна, і Оксана не насмілювалася вже питати його ні про що. Надслухуючи із своєї кімнати ввечері після праці кроків та гомону голосів, вона мусіла все

наново думати про те, що він був би тепер тут, з ними, якби не був вернувся до неї тієї осені. Автім, чи він був справді їхній? Чи може таки справді, як казав їй колись, вибрався був отак сам назустріч тому страшному режимові, що схопив його зразу, навмання? Почуття гордості не дозволило Оксані ніколи говорити на цю тему з Ерастом. Він мусів думати, що вона була в курсі всіх Ярових справ.

Думки бушували в голові й у Віри, втомленої, замученої життям, та все ще непоправної оптимістки. Віри, що, відчуваючи напруженість хвилини, боялася тільки одного: щоб її Івана не повезли кудись тепер, щоб його тут застала війна, коли впадуть в'язниччі мури і він зможе вийти на волю. Обманута в своїх надіях на можливість звільнення, боячись для нього адміністраційного заслання („нехороші статті писав ваш чоловік“, сказав їй якийсь прокурор), вона бачила тепер увесь рятуюнок, якийсь чудесний близький кінець усім мукам у приході німців.

Це було пізно ввечері, коли постукали до Віриних дверей, і Віра, відчинивши, побачила Оксану. Оксана рідко заходила тепер, не бажаючи втягати Віру у підозріле становище, в яке увійшла сама без ніякого вагання.

Зразу, глянувши на Оксану, Віра зрозуміла, що щось трапилося: Оксана поклала палець на уста, наказуючи тишу. Аж у кімнаті Оксана сказала Вірі тихенько в саме вухо:

— Завтра. Завтра досвіта почнеться.

І з цим вибігла.

5.

Тієї ночі під 21 червня ніхто не спав в Оксаниній квартирі. Оксана варила міцний чай Ерастові, що з'являвся в проміжжях двох-трьох годин. Він курив нервово, ходячи по кімнаті, горючими очима раз-у-раз спиняючись на Оксані. О 4. годині над ранком прийшов знову і злегка постукав до її дверей („так, так, я не сплю“, — тихо скрикнула Оксана), ввійшов і став перед нею без слова. Довго дивився, заходячи по кімнаті, спинився знову перед нею. Сказав:

— Пані Оксано, я відходжу. Щось так мені здається, що це вже востаннє... Таке якесь у мене прочуття. Ну, дурниці. Тепер я повинен подякувати. Але, я знаю, вам цього не треба. І ще мені здається, що я з'явився тут упору для вас: ви мали оману якоїсь активної постави до життя, правда? Ви, хоч і здалеку, могли допомогти нам.

Оксана слухала його із стиснутим серцем і мовчала. Він продовжував:

— Мушу сказати вам, чого не сказав досі, саме тепер мушу це сказати: Ярکو мав рацію щодо німців: вони страшні. А одначе, дарма, ми мусимо скористуватись з їх перемоги . . . до часу.

Він знову почав ходити. Нарешті пристав:

— Ну, але тепер не час на політику. Тепер час на роботу. І мені треба вже йти. Можна поцілувати вашу руку? Ви знаєте, я вас кохав, увесь час, кохаю досі. Не морште брів. Це ж тепер не має ніякого значення, я тільки мусів вам сказати. Я ненавидів Ярка тоді, як ми були тут разом. А тепер . . . тепер, пані Оксано, я щиро бажаю вам, щоб він вернувся. Це може бути . . . скоріше чи пізніш.

Оксана слухала його монологу, сидячи на краєчку тапчана, сама не в силі сказати слова. Справді, все було без значення, крім того, що він сказав напочатку: „Це вже востаннє“ . . . Бачила, як у сні, прострелене чоло під темною чуприною і ті горючі очі, що дивилися тепер хвилинами так м'яко, — бачила їх, засновані білявим скливом смерти.

Схопилася з місця, підбігла до буфету. Тут були ті „Лінкольні“, сотню тих цигарок купила колись, а ось пакет справді чудових помадок: все те придбала із смішною думкою післати його у харчовій пачці Яркові. Заткнула їх тепер Ерастові в кешеню. Він сміявся:

— Пані Оксано, та ж це буде виглядати в мене, як ладунок бомб!

— Тим краще, коли воно виявиться таке нешкідливе. Ну, закурім ще раз!

Він глипнув на годинник.

— Ні, я вже не можу. Залишилося мені ще тільки пів хвилини.

* * *

О 6. годині ранку почула Оксана в детекторі промову Молотова про „несподіваний, нечуваний в історії людства“ напад німців на ССРСР і його заклик до оборони „батьківщини“. Пів години пізніше була вже у Віри, що теж сиділа над приймачем. Віра уривками передавала розмову з пожилцем, його безмежне здивування, його радість, якої він не затаював уже. Він хвилювався тільки, що його дружина в Києві, і він мусить їхати до неї. А він таки молився, тепер Віра знає це!

Нагло будинком сколихнув вибух. Віра з Оксаною вибігли на вулицю. На вулиці було ще пусто, тільки тут та там відкривалося якесь вікно і з нього визирала розчіхрана голова. Поспішливо надходив гурт бійців. Вони голосно розмовляли, раз-у-раз показуючи на Захід, у бік Скнилова.

Серед дороги стояла молочарка з баньками, нагло вона схопилася з місця і побігла, куди показували червоноармійці: це, очевидно, були бомби, що впали на Скнилів.

Віра й Оксана зупинилися і розглядалися по небі. Нічого не бачили, одначе в повітрі чути було знайомий ще з позаторішньої осени далекий гуркіт, що дедалі слабшав. Глянули одна одній у вічі, і було стільки божевільної радості в їх очах, що вони самі аж злякалися цього. Оксана перша здала собі справу з положення. Обнявши Віру за плечі та ягнучи її далі, вона говорила пошепки, хоч бійці давно вже пройшли і нікого не було близько:

— Тепер тут може бути всяке... Ходім, не звертаймо на себе уваги. І до праці треба йти, наче б нічого не сталося.

— А я щось придумала, Оксанко, — спинила її Віра, що була більш-менш у курсі небезпечних справ, які йшли в Оксаниному помешканні. — Ви в жодному разі не можете залишатись тепер у вашому будинку. Мусите перейти до мене.

— Ні, в мене вже спокійно. Ераст відійшов.

— Тим гірше. Значить, у нього нема певности, чи не трапили на їх слід. Нічого не казав? А, молоді не рахуються з своїм життям! Беріть валізку з тим, що вам найдорожче і ходім до мене. Дивіться, люди починають уже ходити з валізками.

Справді, проти них ішло двоє молодих із зляканим виглядом і несли важкі валізи. Вулиця ожила вже, люди стояли стояли при входах будинків і снувалися сюди й туди.

— Ні, насамперед треба на роботу, — пригадала Оксана. — Тепер ще страшніший був би кожен „прогул“. Але потім, по роботі, я може й прийду до вас.

— І з валізою, пам'ятайте! Мій квартирант їде сьогодні до Києва, буде нам разом відрадніше.

Прийшовши у своє помешкання, Оксана відкрила широко вікно, щоб відсвіжити закурену цигарковим димом кімнату. Дим виходив широкою сизою хвилею — і Оксані здалося, що це розвівається той туман, який довгі місяці, майже два роки, стояв перед її очима.

6.

У ратуші панувала метушня. У паливному відділі начальник, що стояв у кашкеті за письмовим столом, давав якісь короткі накази заступникові, жидові, що працював тепер на місці Бориса Івановича, і злим оком обкинув Оксану, коли вона стала на порозі із щоденним рапортом. Не

відповівши на її привітання, продовжував ритись у паперах. Оксана тихо примкнула двері і вернулася до свого стола.

Потім, за якусь годину, вони вийшли. Подорозі, ще раз боком глипнувши на неї, начальник кинув їй:

— Пильнуйте телефону!

Того дня він більше не з'явився в установі. До відділу вбігали інші начальники й питали за ним. Дзвонив телефон. Начальника нема? Де він? Оксана не знала нічого відповісти. Питала: „Хто дзвонить?“. З того боку злісно кидали слухальце.

Потім стало тихо, ніхто не заходив, ніхто не дзвонив. Втихло й на коридорах. Тільки внизу шуміло й хвилювало місто.

Час праці давно минув. Оксана закрила відділ, і, як не раз це робила, віднесла ключі дверникові.

Місто кипіло. Було щось божевільне в тому крутіжі людей, коней, автомашин і танків, що ходили та їздили в усі боки, не скеровані ще виразно у жоден. Та минаючи будинок НКВД, Оксана побачила декілька навантажених жінками автомашин, куди енкаведисти виносили і саджали дітей, подавали клунки. О, яка це була божественна радість: НКВД виражало на Схід свої родини!

В Оксаниному помешканні все було, як вона залишила. Однак, коли вона входила туди не без деякого вагання, її перестрів енкаведист, що сходив згори сходами, і тепер Оксана, сидячи на тапчані та пригадуючи його пильний погляд, раптом схопилася, хутко склала у валізу нічну білизну та декілька дрібниць і побігла до Віри.

На бічних вулицях, якими вона тепер проходила, теж багато було автомашин. Бійці вантажили скрині, швидко і мовчки справляючись із своєю роботою. В повітрі гули літаки. Оксана бігла, не зупиняючись.

Внизу перед брамою Віриного будинку чекали дві блискучі лімузини. Віра відчинила зразу, вона, очевидно, чекала в передпокою на Оксану. Показала головою на вихід, пальцем і рухом уст наказуючи мовчанку.

— Є валіза? Чудово! — шелотіла, ведучи Оксану в помешкання. — Мій мовознавець виїхав... — І, вже в кімнаті: — Бачили ті два авта, внизу? Це лігуни з другого поверху. Відправили своїх жінок з багажем, а тепер, напевно, самі поїдуть. Пішли саме нагору.

Гуторячи півголосом і п'ючи наготовлений чай, вони весь час слідкували з-поза завіски за автомашинами під вікном. Ще десь далеко бомбили. Був уже вечір, рух на ву-

лиці не втихав. Раптом Віра, саме на стійці при вікні, тихо скрикнула:

— Ідіть сюди, дивіться!

Два літуни з малими валізами й портфелями в руках садовилися в одну з автомашин. Тріснули дверцята, машина рушила з місця, поїхала. За нею тихо посунула друга.

— Їх було три, ще один лишився, — маркітно крутила головою Віра. — Ще не кінець.

Було вже пізно вночі, як перед будинком спинилося авто. У світлі місяця, що саме вплив з-поза дахів, жінки побачили одного з літунів, що входив до будинку, двигаючи щось під пахвою. Не минуло й десяти хвилин, як він вийшов разом з другим. В руках у них не було нічого. Вони сіли й поїхали.

— Це було б добре, — думала в голос Віра, — але що вони зробили з пакетом? Чому залишили його? А може це пекельна машина, що має вибухнути вночі або завтра?

— Вигадуєте! Звичайно, письменниця! — силкувалася заспокоїти її й себе саму Оксана. Але було таки трохи моторошно.

— Хіба приляжемо так, повдягані? — запропонувала Віра, зразу викинувши з голови свій здогад. — А завтра... завтра пробудимося, а тут уже — німці. Хіба це так далеко від Сяну до Львова?

Вони переляжени цю ніч поруч, впоперек тапчана, час-до-часу тривожені гуркотом літака, то окремими пострілами. Хвилинами Оксана западала в сон і тоді вона бачила якісь криваві марива, чула, як будинок розлітався від вибуху пекельної машини, і не могла ворохнутись, а потім нагло прокидалася, пронизана думкою, що це вже кінець, кінець двом рокам туги й муки. Але раптом перед нею з'явився Яр, між усіма тими людьми в синіх з червоним шапках, вона бачила замучене обличчя Навринського за ґратами, — і їй хотілося бігти, рятувати їх якимось, щось робити. Сірий світанок, нарешті, звільнив її від тієї кошмарної ночі.

Перша подія нового ранку, це поява під будинком усіх трьох літунів. Ні, вони не втекли ще, це була смішна думка, що цей кошмар міг би так скоро і легко скінчитися!

Та подорозі до праці обидві жінки знову набралися бадьорости. Скрізь помітна була поспішлива евакуація, з Заходу на Схід проїздили артилерійські з'єднання, перед установами дали вантажили на машини скрині: вони такі тікали!

В Міськраді був хаос. По сходах бігли урядовці у піввійськових і військових уніформах, і хоч скринь іще не вносили, то крізь кожні відчинені двері (а всі двері стояли

чогось навстіж) видно було паки, куди скидували скирти паперів. Подратовані начальники кричали й лаялись, настрій був нестерпний.

Оксана відчула його докладно у своєму відділі, де застала вже начальника з жовтішим на два відтінки обличчям, невиспаним і непоголеним, з колючими, зовсім незнайомими їй до того часу очима.

— А, то ви ще зволили прийти! — зустрів її, і вона не знала, що відповісти. Вдавати, що не розуміє? Було не до того. Він сказав ще:

— Ми мабуть відідемо. Підемо, але вернемося, вернемося напевне! І тоді порахуємося з усіма тими... тими...

Оксана тихо відхилила двері в свою кімнату, не чекаючи закінчення фрази. Але він перебив собі, різко спиняючи її:

— Ви куди? Не бачите, що тут треба складати бумага? Дурака валяєте?!

Пів дня, під шум літаків над містом, Оксана сортувала й складала папери та пакувала їх у малі скриньки під пильним оком начальника, що слідкував за нею, час-до-часу схоплюючись з місця, щоб вибігти і за декілька хвилин вернутись знову. Двічі чи тричі забігали до нього товариші з інших відділів, тоді він відправляв Оксану до її кімнати, розкладаючи на столі мапи.

Опівдні зашуміла над ратушем ескадрилья літаків, вони віддалилися і за хвилину впали десь бомби. Вибухи наближались, начальник вибіг, по сходах дудніли ноги, багато ніг. Оксана вибігла й собі на коридор, але їй не стало духу зійти вниз між усіх тих людей. Старі грубі мури здригалися раз-у-раз, не було тому кінця. Нарешті втихло, знизу почулися голоси. Оксана вернулася до кімнати.

Начальник не приходив. Була вже третя, пів до четвертої, четверта. Ніхто більш не заходив. Оксана подивилася в кабінет начальника, за кашкетом, його не було. Тоді вона позачинювала кімнати і вийшла.

В коридорі перестріла її знайома секретарка фінвідділу, полька. Розглянувшись довкола, вона тихо сказала до Оксани:

— Я завтра не приходжу. Боюсь, щоб мене не потягли з собою. А ви?

Оксана знизнула вимовно плечем: хто його знає, як краще зробити? Вони розійшлися.

Запустившись у бічні вулички середмістя, Оксана не бачила спочатку нічого помітного. Та, минаючи сад Оссолі-

неум, мусіла перестрибувати пірвані трамваєві дроти, повалені старі дерева. Там, праворуч, стояв, як скелет, будинок духовної семінарії, де був тепер гуртожиток. Папери з друкарні Оссолінських укривали вулиці всуміш з потовченим віконним склом.

Віра, що була вже дома, зустріла Оксану новинами: бомба вбила у переході з Сикстуської на Коперника двох письменників, Тудора і Гаврилюка, в Музею всі чекали вивозу директора.

Варили картоплю на газовому решо, (є газ, є електрика, діють усі міські підприємства, не так, як за останніх днів Польщі, кожному бо міському робітникові ще миле життя), Оксана кришила кусень сала, що встигла захопити до валізи. Ага, тут був ще й чай, без якого взагалі не можна уявити собі життя, надто тепер.

Курячи після обіду у Віриній кімнаті, обмінювалися враженнями дня. Та в обидвох думки були деінде. Віра дякувала в душі Богові, що її чоловіка війна застала у Львові, одначе береглася виявити це Оксані, щоб її не зранити. Бідна Оксана... А Оксана відчувала дедалі ясніш, що і з цим і з тим може статися щось страшне, і що тільки якесь чудо може їх урятувати.

Вони спали тієї ночі, хоч літаки не вгавали кидати бомби на місто, і частіше, ніж учора, лунали постріли, окремо і ясою. Не хотілося думати, що воно таке.

7.

Чергового ранку, в середу, Оксана схопилася перша. Стягнула з вікна затемнення. Перед протилежним будинком бійці вантажили на велику плятформу скрині, під крамничкою з хлібом стояла черга.

— Віро, вставайте раз-два, уже пів до сьомої! — будила Оксана Віру. — А ви таки йдете до свого музею? Бо я вирішила покінчити з Міськрадою. Десь у мене геть пропала охота ще раз зустрінутися з моїм начальством.

— А ви таки не йдїть, — підтримала її Віра, поспішливо одягаючись. — Зі мною інша справа: я не можу ставити свого директора у ще більш незручне положення, мені його шкода.

По Віриному відході Оксана стояла в черзі за хлібом. У близькій „мануфактурі“, випадково відкритій, придбала пару советських панчіх, за якими ніхто не питає уже, і верталася на Вірину квартиру, коли її зустріла знайома, ко-

лишня її кравчиня. Цю Феліцію Марк Оксана вважала завжди спольщеною німкенєю, але оце виявлялося...

Кравчиха, якось надміру ввічливо привітавшись з Оксаною, взяла її під руку і, роздивляючись потайки навколо, стала потихоньку говорити:

— Я така щаслива, що бачу вас! Знаєте, я рада, що ці відходять, що все те валиться: це грубий і дикий світ, ми ніколи не навчилися би жити в ньому. Але прийдуть німці... А ви знаєте, я жидівка...

Оксані ніколи не прийшло б до голови, що ця гарна й молода ще білявка, одружена недавно з адвокатським практикантом, могла бути жидівкою. Аж не могла сховати свого здивування. Всміхнулася приязно і трохи збентежено:

— Що я могла б?..

— О, ви можете багато! Наприклад, якби треба було зникнути на день-два, коли вони прийдуть. Мотлох може робити... Чи ви живете там, де раніш?

— І так і ні... Покищо перебуваю в приятельки. Як що... (вона завагалася) як усе те минеться, с'як або так, бо ще різно може бути, правда? — то можете заглянути до мене, на те помешкання, що перше, прошу!

Ідучи вулицею, назустріч великому відділові бійців, (що вони так ходять, без зброї?) думала про цю розмову. Згадала сцену, що їй переказувала колись Віра. Це було в прокурора НКВД, всі стояли перед дверима довгі години і аж надвечір з'явився прокурор. Якась жидівка пропхалася перша й увійшла. Жінки під дверима зразу заскочені, стали її лаяти, коли вона вийшла. Хтось сказав: „Жидівська нахабність“. Вона кинулась: „Хто це сказав? Тут, у НКВД?“ Той хтось „змився“, була велика авантюра з енкаведистами, Віра ледве втекла...

Так, а все ж було неприємно думати, що тепер почнеться інша знову нагінка, люди будуть далі поділені на гнаних і гонителів. Чула щось про німецьку грубість з жидами, якісь значки на грудях, відбирання майна, якісь гетто... Гидуючи всяким насильством, відчувала при цих думках неспокій.

Та скоро забула про жидів і про те, що їх може чекати. Все довкола говорило про евакуацію, про безладну втечу експонентів того нового дивного ладу, що зводив життя до тваринного безрадінного животіння, що ув'язнив тисячі спокійних громадян, яких і в попередньому режимі ніхто не гладив по голівці, та які ладні були спочатку пристосуватись до нових порядків. Ця свідомість відганяла в Оксани всі інші почуття й думки.

Публіка набралася вже відваги, гурт жінок і хлопчиків сміявся просто в вічі бійцям, що поспішали у напрямі східних рогачок. Чи тільки не зарано?

Заки Оксана, вернувшись, скінчила готовити обід, надійшла Віра. Вона просто „звіяла“ з Музею, пішла по фотографії до закладу, що не існував уже, і ані не гадає вертатися.

Це пообіддя вони вирішили пересидіти дома, дозволяючи подіям (як емпатично, з відповідним жестом, висловилося Віра), котитися своїм фатальним порядком. Але шум літаків і потім зовсім близькі бомби занадто тривожили цей плянований філософський спокій. Надвечір вони побачили великі гурти людей, що йшли в сторону східної магістралі міста. Що там робилося?

Вони вибігли з хати. Ішли разом із людською течією і скоро зрозуміли: це львівська публіка йшла проважати нових окупантів на вічну дорогу, це були якісь радісні похорони, яких ніхто не хотів прогавити.

Стояли в юрбі на беріжку тротуару і дивилися.

Серединою вулиці пливла хвиля. Це були вантажники, повні жінок у хустках, великих клунків і дітей, легкові машини з військовими, автобуси, піші відділи, гармати, знов автомашини, знову гармати, танки. Танки-гіганти їхали довжелезною чергою, жажливо скрегочучи по камінні залізними зубами, аж вуха сверлував той скрегіт і здавалося, що голова не витримає цього всього. Нарешті вони проїхали і за ними показалися вершники, лиш декілька лав. І наново поїхали машини.

Двоє жидків, обладованих наплечниками, підбігло до однієї з відкритих машин, де сиділи військові. Жидки вимахували до них у повітрі своїм ручним багажем, щось кричали, просили, певно, взяти їх з собою. Авто не спинилося, ніхто в ньому не ворухнувся. Так само було і з дальшими. З останньої машини крикнули якусь лайку. Вони стояли безпорадні при самому березі тієї пливучої течії, аж поки вона не потягла їх із собою: саме надходила юрба таких же, як вони, піших утікачів і вони попливли з нею.

Раптом серед стовпища людей на тротуарі счинився рух: люди відступали назад, розпихаючись ліктями, і пробували розбігатися. Серединою людської гуці протискалися енкаведисти, вигукуючи гостро і злісно:

„Расайдіс! Расайдіс!“

Віра й Оксана мали тепер до вибору: пропхатися проміж кордон енкаведистів, або попасти під колеса артилерійського з'єднання, що саме проїздило. Кинулись назад, ща-

сливо пропхались далі, штовхані з усіх боків, нарешті знайшлися поза збитою людською гущею. Але zostаватись тут не було можна, енкаведисти гнали всіх далі, у бічні вулички.

Відходячи, вони ще раз оглянулися. Тротуар і перехід були тепер вільні, і вони побачили якусь дивну масу людей, здебільша босих, обідраних і оброслих, супроводжених енкаведистами. Віра вхопила Оксану за руку:

— Оксано! — скрикнула, не гамуючись, на весь голос, — це... вони забирають в'язнів!

Якийсь чоловік у робітничому вбранні, що йшов поруч, повернув до Віри голову і сказав по-польському:

— Ні, це не в'язні. Це польські полонені так виглядають. Можете вернутись і подивитися.

— А в'язні? — спитала його наївно Віра, наче б він мусів усе знати.

— Їх... не поведуть, ані не повезуть напевне, — заспокоїв її якимсь дивним тоном прохожий.

І Віра заспокоїлася.

* * *

Всю ніч і весь наступний день пливла безконечна відворотна валка. Чути було аж сюди, на тиху Вірину вулицю, одностаїнний шум, і під цей шум вони заснули. Другого ранку Оксана блукала по вулицях, коли зустріла на якомусь закруті чорняву вдовичку з колишнього Маслосоюзу. Вона бігла кудись зовсім непритомна, і Оксані, яка знала її історію, прийшло на гадку, що цей її стан мусить мати зв'язок з її літуном. Оксана була досить добре знайома з нею, щоб могли спитати:

— А що з вашим чоловіком? Він тут?

— Ах, я збожеволю! Уявіть собі, його нема, його вислали два дні перед початком війни до Києва. Подумайте, саме тепер! Я збожеволю!

Справді, в її чорних очах було якесь божевілля, Оксана стиснула їй руку, не в силі нічого придумати, щоб потішити, чи заспокоїти її.

Ні, сьогодні був рішуче день несподіваних зустрічей. Відомий уже на львівському ґрунті маляр із Харкова, що його Оксана пізнала якось через Віру, надходив саме згори вулиці.

— А ви... не ідете? — спитала, як він, уклонившись, пристав.

Він глипнув управо, вліво і, нахилившись над нею (він був дуже високий на зріст), сказав тихо:

— Хочу зістатися... Але пильнують мене... Може вдасться сховатись в одного з львівських приятелів.

„Ще два дні тому він нізащо в світі не говорив би зі мною так відверто“, подумала Оксана.

Та в тому самому моменті десь зовсім близько пролунав вистріл. За ним посипалися другий, третій, десятий. Запорожкотів автомат.

Відскочивши одне від одного, збентежені, вони розглядалися стривожено довкола. Звідусіль бігли люди.

— Що це, німці? — знов підбігла Оксана до маляра.

— Ні... це занадто скоро. Біжіть додому. Це щось підозріле.

8.

Так почався останній, страшний, хоч короткий період большевицької евакуації Львова.

Диверсанти! Звідкись упало це слово і навіяло на публіку надію, тривогу, жах. На вулицях з'явилися обсажені бійцями вантажники, звідки стреміли, скеровані на будинки, дула гармат. На кожному звороті вулиці простягалася рука з наганом чи револьвером, або стирчав автомат. Робітники й службовці верталися з праці з виказкою в руці. На кожному вуглі на них чигала смерть. В будинки впадали стежі, з цих вікон упали стріли! — і на місці стріляли мешканців. Стріляли й на вулиці випадкових людей, що перебігали з будинку в будинок, або виходили на вулицю.

В місті говорили про те, що в'язні в Бригідках, скористувавшись утечею енкаведистів, висадили ворота і кинулися тікати. Та лише деяким вдалося втекти, інші зупинені місцевими жидами, або ще в коридорі заскочені енкаведистами, які саме вернулися, впали від куль.

Віра й Оксана, слухаючи тих вісток, тремтіли від жаху. На щастя нічого такого не сталося на вулиці Казимирівській 34, а Віра ще заспокоювала себе флегматичною та обачною вдачею Навринського: він напевно не буде тікати! Та все ж другого ранку вони разом з Оксаною, ризкуючи може й життям, пішли під в'язницю. Перехідне підсіння, де вони стояли завжди з передачею (а Віра була тут ще 3 дні до вибуху війни, подала передачу і бачила підпис) — те підсіння було зачинене й засунуте залізними засувами. Перейшли на другий бік вулиці, до жінки, що вийшла саме з протилежного будинку. Що тут діялось? Нічого вона не бачила, тут тихо весь час... І не вивозили нікого? — допитувала Віра. Ні, хіба вночі, але й то було б чути... І люди знали б, бо завжди знали, як вивозили в'язнів.

Тепер і Віра не йшла вже на роботу відколи в Музею два енкаведисти в цивільному, ще в четвер, конфінували ди-

ректора, за яким ходили крок-у-крок, навіть до кльозету, щоб пізніше, в суботу, вивезти його на Схід.

Та ще покищо була п'ятниця, день ще більш посиленого терору, хоч знову пливла на Схід хвиля, яку спинив був, а частинно й завернув навіть якийсь високий наказ. Це саме тоді енкаведисти розправились з в'язнями в Бригідках.

Увечорі, коли обидві жінки сиділи в темряві, надслухуючи пострілів та шуму автомашин, хтось постукав.

Стояли під дверми обидві, боячись зрадити свою присутність. Та це був голос маляра, що допрошувався потишеньку в хату.

Він приніс невеличку валізку і просив зберегти її. Переховувався досі у приятеля, але там ставало небезпечно. Віра може прийняти його валізу?

Він розказував пошепки, що в поліклініці відбулася масакра. Група молодих перевибрала була управу, як ті втекли, а вони в четвер уранці вернулися... Назвав відомого у Львові молодого кооператора з пасмугою сивого волосся у чорній чуприні, що згинув там разом із со-рока іншими.

Раптом на місто стали падати артилерійські стрільна. Обидві жінки й мистець вибігли до передпокою, де було захисніше, стрільна падали десь зовсім близько. За дверима на коридорі чути було шарудіння кроків, скрикування, — люди бігли до льоху. Нагло почулися голосні вигуки, хтось лаявся по-московськи. Всі троє застигли. Оце тепер вони ввійдуть...

Та скоро голоси втихли, це тільки, мабуть, бійці шукали хвилинного захисту. Розриви змовкли, знову чути було бігану по сходах і голоси, і настала тиша. Ще трохи почекавши, маляр попрощався, всміхнувшись жінкам на відхідному: де тепер безпечно?..

Щераз, заки лягти відпочати, Оксана й Віра вийшли на вулицю. На північному Заході стояла заграда.

— Юр горить! — скрикнув хтось у темряві, і була така туга і така тривога в тому вигуку, аж мороз перейшов спинами жінок. Хто зважиться тепер рятувати його, символ українського Львова?

Тієї ночі знову безнастанно їхали на Схід колони, і падали час-до-часу на місто артилерійські стрільна. Досвіта перед будинки заїжджали автобуси, це виїздили з міста останні невійськові. Увесь день стріяли на місто, літаки скидали свій вантаж. Та ніхто, не будши в безпосередній небезпеці, не турбувався тепер бомбами. Всі відчули безмежно-велику полегкість від того, що з вулиць зникають озброєні вантаж-

ники, з вуглів — озброєні руки. Ніч тривожили розриви та на вулицях не було вже ні автомашин, ні бійців. Тільки вряди-годи пролунали приспішені кроки останніх, мабуть, стеж.

9.

Була шоста година ранку, як по кам'яному бруку вулиці задудніли кінські копита. Вони надходили, сіро-сині вояки нової армії, що йшла на зміну буро-сірим бійцям. Вкриті пилюгою, замаєні зеленню шапки, йшли кроком маршових колон, молоді і сильні, самопевно всміхаючись до публіки, що стояла здовж тротуарів. За ними їхали валки малих, укритих брезентом вантажників, таких тендітних після советських велетнів-машин. Гармат ні танків не було видно, вони вливалися десь у місто іншими артеріями.

Разом з людською хвилею, що почала напливати до середмістя, Оксана з Вірою побігли туди, де стоять львівські в'язниці. Минаючи храм св. Юра, що стояв, неторкнений пожежею, влилися мимохить з іншими у храмовий двір. Там на терасі своєї палати сидів на підвищенні старий білобородий Князь Церкви й народу і благословив мир.

Віра не могла встояти ні хвилини, вона тягнула Оксану на Казимирівську.

Пробігали впоперек площу Бема, де дотла вигоріли військові дерев'яні будинки і вже здалеку побачили над Казимирівською вулицею клуби диму. Пробігли ще декілька кварталів і стали перед великими корпусами Бригідок з вигорілим фронтом; зверху щохвилини вибухали хмари бурого диму. Пожежа спалахувала все наново фонтанами іскор, хоч уже працювали на всі темпи пожежники. Це большевики запалили найбільшу з львівських тюрем. Що сталося з в'язнями?!

Не було часу думати про це, вони бігли не зупиняючись далі, п'ять довжелезних будинків далі, де була тюрма Навринського, Радловича, цілої тисячі інших. Ще хвилина і вони перед брамою. Брама зачинена й позасувана, як у п'ятницю. Перед нею на стійці німецький вояк.

Він показав на мигах, гадаючи, що вони не зрозуміли б його: треба туди, навколо, в бічну вуличку й назад. Віра, боючись якогось страшного відкриття, спитала тільки, держачи рукою серце:

— Сюди ні, не можна?

— Зі мюссен умгеген. Іх вайс зонст ніхтс. Гір вурде нох ніхт геефнет.

І він потермосив зачиненими дверми.

Бігли знову довкола, потім назад, вулицею Яховича, аж побачили загратовані вікна в'язниці глибоко у дворі. Внизу, де у високому мурі темніла хвіртка, стояла купка людей. Підбігли. Прочитали надпис над хвірткою:

„Ортопедическое заведение“.

Не питаючи нічого, штовхнули хвіртку. Була відчинена. Побігли в двір.

Це були задні стіни тюремного корпусу, що тягнувся праворуч, довгий і сірий. Бігли попри нього, щоб дібратись до входу десь там із-заду.

Нагло обидві спинилися, як від удару. В ніздрі вдарив огидливий, страшний сморід. Так чути тільки мертв'яків, багато мертв'яків, що гнили десь тут, неприкриті.

По подвір'ї снувалися люди, але Віра не дивилася на них, не питала, вона допала з Оксаною тюремної брами і вбігла в коридор.

Праворуч, недалеко входу, стояли відкриті навстіж двері камери, а в камері глотилися люди. Вони не ходили по землі, а по якихось купках одягу, білизни, посуду, черевиків, ганчір'я, щохвилини припадаючи до чогось, що витягували з куп. І тоді над одностайним стогоном, зойком і тихим плачем підносився крик, що виривався в коридор, у двір, що плив аж під небо, взиваючи помочі чи помсти великого і далекого Бога.

Такий крик проред повітря саме у мент, коли Віра стала на порозі камери. Ще не знаючи нічого, вона зрозуміла все: проти неї стояла Радловичева і простягала якусь сорочку...

Віра бігала як божевільна по речах, спотикалася й падала, довкола неї плакали, вили і кричали жінки й чоловіки. Потім, всі вибігали на подвір'я, до великої, свіжо насипаної могили за частоколом, (10 метрів у квадраті, це місце недавніх прогулянок в'язнів), до могили, звідки йшов жахливий сопух і стирчав лікоть, один тільки в поспіху зле присипаний лікоть у білій в синіх полоски сорочці.

Трупи розкладалися і в тюремних льохах. Та військові, що прибули, почали виганяти людей з будинку: все те, що було в льохах, так само, як і могила на подвір'ї мусить бути облите вапном і зацементоване. „Зойхе, Зайхеґефар!“ — повторяли безупину побожеволілим від розначу й випихали енергійно з тюремних коридорів.

А поруч горіли Бригідки. Змобілізовані бригади жидів виносили з пожежі і скидали на вантажники звуглених мертв'яків. Купи трупів росли на машинах, машини робили

місце іншим, а пожежа докінчувала палити останніх: їх було в тюремних корпусах цілих п'ять тисяч...

Коли Віра, проведена Оксаною, верталася по полудні додому, їм назустріч промаршував відділ жидів з міліціантом на чолі. На команду жиди падали на всі чотири і, стрибаючи на команду, гавкали, як собаки. На звороті в Зигмунтівську вулицю перестрів їх старий жид з закривавленим обличчям, йому навздогін біг підросток з нагайкою. Оксану шпигало у саме серце, Віра не бачила нічого.

В Єзуїтському городі кричала до них здалеку знайома дружина лікаря:

— Там на Лонцкого... ви знаєте, що там?! Гори помордованих, страшні муки, поприбивані на дверях, шкіра пасмами поздирана, без стіп, без...

Вона глянула на Віру — Оксана робила їй благальні знаки замовчати — і втихла. Вони пішли далі.

* * *

Коли Оксані, нарешті, вдалося приспати насонним порошком напівпригому Віру, вона побігла на вулицю Лонцкого. Один образ, образ уявний, не покидав її від ранку, і вона побачила його тепер, зразу ж на вступі, не очима уяви, а справжніми: Ераст лежав впоперек коридора, один із перших. З малої щілинки на чолі круто вилася чорна гадючка засохлої крові, а піврозкриті очі вкривало біляве скливо смерти.

Оксана не дивилася більше на трупів. Коли вийшла, відрухово затулюючи ніс перед жахливим сопухом з тюремних підвалів та розглянулася, куди їй іти, щоб зробити щось для Ерастового похорону, — її вразив образ, що вона побачила: проти в'язниці, на новорозведеному сквері, цвіли криваво-червоним цвітом кущі троянд, між якими стояли тепер порожні, яснозелені свіжолаковані гойдалки. Ця жахлива тюрма і цей розкішний сквер — це було, як образ, як символ того режиму, що залишив їх тут по собі...

Згори, від Єзуїтського городу, надходив якийсь гурт. Це були селянки з клунками, вони йшли, голосно плачучи, спотикаючись, викрикуючи якісь слова відчаю, якісь прокльони: вони верталися з під в'язниць, де замість чоловіків, замість синів знайшли згарища Бригідок, гори помасакрованих тіл Замарстинівського Гарнізону.

Минувши їх, Оксана наскочила на якусь жінку, — це була знайома вдова по адвокаті, що вела від трьох років трафіку на Руській вулиці.

Жінка, ще недавно гарна пані, іде дивно понівечена, вона несе якусь дощину, пригортає її до себе раз-у-раз, як щось дуже дороге, і, зустрівшись з Оксаниним поглядом, витягує до неї і показує дошку, обгорілу з одного боку, де написано тушею:

„Камера № 12“.

І Оксана усвідомляє, що її хлопчика, чудового 15 річного винятково обдарованого гімназиста, забрало НКВД взимку, просто з гімназії. „Політична організація“: діти читали історію України, нагадує Оксана з якоїсь розмови.

— Його викликали з камери, казали йому інші, що спаслися чудом: „Не відзивайся, тихо сиди!“ А він: „А може мене пускають до мами?“ І яка рука, яка людська рука могла піднятися на нього?!

Є така страшна трагічність у цій жінці, у цій події, одній із багатьох, що Оксана тільки мовчки дивиться на неї. Та вона і не чекає жодної потіхи, бо що могло б втішити її? Вона пригортає дошку з дверей камери, що її добула з непогашеної ще пожежі і відходить.

„Всі погинуть так, усі, хто найшовся в цих руках“ — нагло розуміє Оксана. І вона думає, що життя втратило назавжди свій колір і запах.

Якийсь несамовитий галас відвертає її думки. Це знову йдуть, під ескортою, гавкаючи жиди. З відкритого вікна випливає нагло могутніми тонами Марш Фюнебр Бетовена. Звідала — знову голосіння жінок.

В жахливій симфонії цього вечора є щось понадлюдськи страшне, несхопне розумом. Є в ній страшні образи близької смерті поневіряних, що їм кажуть прикидатися собаками, є в ній короткі фуґи громів-передвісників катаклітичної загибелі тих, що, хоч носять на поясах Боже ймення, забули Бога. Та все покриває сопух розкладених трупів, прокльони і гнів народу.

„Без Божого благословення...“ думає раптом Оксана. Вона думає про своє власне зломане щераз життя, про огиду знуцання над людиною і про жах усього, що відкрилося в усій наготі двадцятьсмого червня року божого тисячадев'ятсотсорокпершого.

Лянсерзее, Тироль, лютий 1947.

Ціна \$ 2.20

